

KGOLO YA TIRAGATŠO YA SEPEDI

R.A. MAILA

2006

KGOLO YA TIRAGATŠO YA SEPEDI

RAMALAU ANDRIES MAILA

E neelwa bjalo ka karolo go ya ka dinyakwa tša dikirii ya

BONGAKA

LEFAPHENG LA THUTABOMOTHO

MOHLAHLI: PROF. M.J. MOJALEFA

MOTHUŠI: PROF. P.S. GROENEWALD

YUNIBESITHI YA PRETORIA

PRETORIA

OKOTOBERE 2006

SEGOPOTŠO

Ditebogo tša ka ke rata go di lebiša go mohlhali wa ka lengwalophatišišong le, e lego **Prof. M.J. Mojalefa** ka tlhahlo ya gagwe ya go kgwahla le bopelonolo bja gagwe. Yoo ke mo rwešago dipataka ka gore **Mogale 'a Ngaoketse** lehono gona koma ya gago o e alošitše, e hlapile letsoku.

Ke leboga moditi wa ka kudu Mokgalabje **Prof. P.S. Groenewald** yoo ke mmitšago **Moleshatlou**, ba rego ke Mphele Seboifane sa Maila. **Tlou**. Yena yoo a bego a ntšeela mogopo ge ke le legwera, bogwereng bja ka bja lekgai la bobedi gore ke be lesogana mmeka ngwetši.

Ka ye nako ke iša malebo go ba mphato wa ka, e lego **Ntepele Magapa Mphela** le **Raphehli Thobakgale Ngoaketse** gotee le bašiledi ba rena **Ragosebo Phala Mosebjadi** le **Kgeledi Lebaka Pebetse**, bao re bego re tutuetšana le thušanommogo gore re tle re atlege gomme re tlole letsoku mmogo.

Malebo a lebišwa go bašomi ba bokgobapuku bja Yunibesithi ya Tshwane, e lego Morena **Hamilton Mphidi** le Mohumagatšana **Makhutso Happy Maesela** ge ba bile le tirišano le kgotlelelo ye botse le nna.

Mohumagadi **Popi Malebe** o ntlanyeditše mošomo wa ka ka bokgwari. Ke leboga kgotlelelo ya gago.

Ke rata go leboga le wena **Ngaka M.M. Marggraff** gammogo le Mohumagatšana **Maria Prozesky** ka ditshwayatshwayo tša mošomo wo kudu ka dikakaretšo tša Seisimane.

Molekani wa ka **Tlakale, Nareadi 'a Ngwato, Ntšepe ga boMogongwana** ke hloka mantšu a ditebogo ka ge ke sa tsebe gore nka thoma kae, ka fihla kae mmagobanaka. Ke go hlokišitše lerato la lapa o iswaiswa o nnoši, eupša wa kwa, wa be wa nkwešiša gore wa gago ke

moithuti, o tlo tla ka sewelo go tlo hlola masea. **Ntšepe** lerato leo la gago le go bana ba rena **Lehlogonolo Mankopodi Mahlako a gaboDigole, Sehorane Hlapogadi Motšwakgole Makgasa Tubatse le Makopi Meta Tšharane a boMatladi 'le mele medu le tie'**. Gape nka se lebale mmeleganna **Makopi Meta 'a Phogole a Bauba** le bosamme **Mathabeng Ngwato Thabamadikwa le Nkwane Phogole, Moswana** ke re bana ba **Ngwato 'a Monare 'a Mphele 'a Morwaswi** dithorwana tšela le bego le ikamoga, ka tšona ke motho lehono le se ke la re le lobile.

Ditebogo go wene Yehofa Mmabaledi wa go loka ge o mphaetše mathatamaima ka moka a lefase le.

BOIKGAFO/KABELO

Modiro wo ke kabelo go mohu, Tate **Kgetjepe Tshoane ‘Ngwato MorwaMagwašane’ Maila** makgoritlane wa bahu **Kgoši Tshoane Moleshatlou** le **Kgošigadi Mante Morwamoche (Sekhukhune) Maila**. Yena go filosofi ya gagwe ya bophelo o be a re:

Tšhuana e sa hwego e leta monono.

Ke malebo **Ngwato wa Monare ’a Mphela Morwaswi** ge o bile le ponelopele ye bjalo ka yeo. Nke nkabe o se ke wa sepela, **Ngwato**.

DITENG

LETLAKALA

KGAOLO YA PELE	1
1.1 MATSENO	1
1.2 MAIKEMIŠETŠO	2
1.3 MATHATA A BREED (1956)	2
1.4 TERAMA YA SEPEDI: 1935-1994	3
1.4.1 Terama: Go tloga ka 1935-1940	3
1.4.2 Terama: Go tloga 1940-1950	3
1.4.3 Terama: Go tloga ka 1950-1960	4
1.4.4 Terama: Go tloga 1960-1970	5
1.4.5 Terama: Go tloga 1970-1980	6
1.4.6 Terama: Go tloga 1980-1990	7
1.4.7 Terama: Go tloga 1990-1994	7
1.5 TERAMA YA BOGOLOGOLO	10
1.5.1 Finnegan (1970)	10
1.5.2 Dhlomo (1939)	12
1.5.3 Sebopego sa terama ya bogologolo	14
1.6 TERAMA YA SEBJALEBJALE	14
1.6.1 Terama ya sefala	15
1.6.2 Papadi ya Radio	16
1.6.3 Tiragatšo ya Thelebišene	16
1.7 DIPHAPANTŠHO TŠA TLHAOLO LE TŠA TLALELETŠO	17
1.8 KAKARETŠO	17
KGAOLO YA BOBEDI	19
2.1 MOTHEO WA TLHOPHOKGOLO LE TLHOPHO YA TERAMA	19
2.1.1 Matseno	19
2.2 BANYAKIŠIŠI BA DINGWALO TŠA MAAMERIKA	19
2.2.1 Histori	20
2.2.2 Leago	20
2.2.3 Politiki	21
2.3 BANYAKIŠIŠI BA DINGWALO TŠA MAISIMANE	22

2.3.1 Histori	22
2.3.2 Leago	23
2.3.3 Politiki	24
2.4 BANYAKIŠIŠI BA DINGWALO TŠA SEPEDI	25
2.4.1 Serudu (1983) le Groenewald (1983)	26
2.5 KAKARETŠO	29
KGAOLO YA BORARO	30
3.1 SEBOPEGO SA TERAMA	30
3.1.1 Matseno	30
3.2 BOTELELE BJA TERAMA	31
3.3 TERAMA GE E LE SENGWALO	32
3.3.1 Polelo	32
3.3.2 Bohlokwa bja tema/kgaolo	33
3.3.3 Bohlokwa bja temana	34
3.3.4 Mediro ya temana	34
3.4 TERAMA GE E LE TIRAGATŠO	34
3.4.1 Babapadi	34
3.4.2 Poledišano	35
3.4.3 Ditaetšopapadi/sefala	35
3.4.4 Seširo	36
3.5 KAKARETŠO	36
KGAOLO YA BONE	37
4.1 MOKGWA WA NYAKIŠIŠO	37
4.1.1 MATSENO	37
4.2 MOKGWA WA GO HLALOŠA	37
4.3 MOKGWA WA GO HLOPHA	37
4.4 MOKGWA WA GO BAPETŠA	37
4.5 TŠHUPETŠONYAKIŠIŠO	38
4.6 TLHALOŠO YA DIKGOPOLO TŠE DI LEBANEGO LE SEBOPEGO SA SENGWALO	41
4.6.1 Diteng	41

4.6.2 Thulaganyo	42
4.6.3 Mongwalelo	43
4.7 KAKARETŠO	44
4.8 TSHEPEDIŠO YA DITABA	44
KGAOLO YA BOHLANO	47
5.1 DIKOKWANE TŠA TLHOPHO YA DITERAMA BJALO KA SENGWALO	47
5.1.1 MATSENO	47
5.2 TLHOPHO YE E LEBANEGO LE DITENG: SERERWA SA DITIRAGATŠO TŠA SEPEDI	48
5.2.1 Diterama tša Bokriste	48
5.2.2 Diterama tša politiki	48
5.2.3 Diterama tša histori	49
5.2.4 Diterama tše di lebanego le leago	50
5.2.5 Diterama tša setšo	51
5.2.6 Diterama tša ditaba tša bogoši	51
5.3 DITENG BJALO KA BOKAMORAGO BJA DITERAMA	52
5.3.1 Diteng bjalo ka bokamorago: Histori	52
5.3.1.1 Kgethologanyo ya merafe	53
5.3.1.2 Melao ya Sekgowa	53
5.3.1.3 Phetogo ya setšo	54
5.3.1.4 Thulano gare ga setšo le sebjalebjae	54
5.3.1.5 Tlhomphe ya setšo	56
5.4 DITENG TŠA DITERAMA	56
5.4.1. Kakaretšo ya diteng tša tiragatšo ya <i>Serogole</i> (1948)	57
5.4.1.1 Ka mo <i>Serogole</i> (1948) e swantšhago bophelo bjo bofsa bja Babaso	58
5.4.1.2 Kgethollo ya merafe (1910)	58
5.4.1.3 Mathata a dipasa	58
5.4.1.4 Tlhokego ya mešomo (1945)	59
5.4.1.5 Tshwaro ya bašomedi ke bengmešomo	59
5.4.1.6 Thuto (1948)	59

5.5 KAKARETŠO YA DITENG TŠA TERAMA YA <i>NAGA GA DI ETELANE</i> (1977)	61
5.5.1 Bathobaso nakong ya ‘ <i>apartheid</i> ’	62
5.5.2 Kgatelelo go Basotho	62
5.5.3 Thuto ya Babaso mehleng ya NP	63
5.5.4 Tlhokomologo ya thuto ya Babaso	63
5.6 KAKARETŠO YA TIRAGATŠO YA <i>KELELAGOBEDI</i> (1983)	63
5.6.1 Thulano gare ga NP le Mokgatlo wa ANC	64
5.6.2 Tlhodi ya motse	65
5.6.3 Dikgwabo ka seboka	65
5.6.4 Megabaru ya batho	66
5.7 KAKARETŠO YA DITENG TŠA TERAMA YA <i>JOO! KE MORWA 'KA</i> (1993)	66
5.7.1 Seemo sa thuto	67
5.7.2 Kgethollo ya thuto go ya ka merafe	68
5.7.3 Tshwaro ya bana dikolong	68
5.7.4 Tokologo ya bana dikolong	68
5.8 KAKARETŠOMOKA	69
KGAOLO YA BOSELELA	71
6.1 DITERAMA TŠA THULANO GARE GA SETŠO LE SEBJALEBJALE	71
6.1.1 Matseno	71
6.2 KAKARETŠO YA TERAMA YA <i>MAHLODI</i> (1968)	71
6.2.1 Thulano gare ga setšo le Sekriste (sebjalebja)	72
6.3 KAKARETŠO YA TERAMA YA <i>MAABERONE</i> (1940)	73
6.3.1 Lenyalo la setšo	74
6.3.2 Lenyalo la sehono	75
6.4 KAKARETŠO YA PAPADI YA <i>LESANG BANA</i> (1969)	75
6.4.1 Mathata a batswadi go lerato la bana	76
6.5 KAKARETŠO YA TIRAGATŠO YA <i>GA A MO SWANELA</i> (1982)	77
6.5.1 Kgomo ga e latswe namane ya e šele	78
6.6 KAKARETŠO YA PAPADI YA <i>TSHEKONG</i> (1950)	79
6.6.1 Tshepedišo ya melato kgorong ya Sekgowa	80

6.7 KAKARETŠO YA TERAMA YA <i>MO GO FETILENG KGOMO</i> (1968)	81
6.7.1 Setšo le Sekriste di a kwana	82
6.8 KAKARETŠO YA PAPADI YA <i>SEALOGANA</i> (1971)	84
6.8.1 Sebjalebja se a fahla/gakantšha	85
6.8.2 Tlhodi ya motse	86
6.8.3 Thulano ya melao ya Sekgowa le Setšo	86
6.9 KAKARETŠO YA PAPADI YA <i>LEOBU</i> (1977)	87
6.9.1 Sekgowa (sebjalebja) se sepediša batho leswiswing	88
6.9.2 Bomenetša bja batho bophelong	88
6.10 KAKARETŠO YA TERAMA YA <i>ŠAKA LA PELO GA LE TLALE</i> (1990)	89
6.10.1 Thulano gare ga bafsa le batswadi ka tša lerato	90
6.11 KAKARETŠO YA PAPADI YA <i>A MO SWINA NGWANANA</i> <i>'THAKANA</i> (1991)	91
6.11.1 Kago ya lapa e letše tlhomphanong	92
6.11.2 Monna o hlopholla lapa la ga gawe	92
6.11.3 Ditlamorago tša tlhalo bophelong	93
6.12 KAKARETŠO	93
KGAOLO YA BOŠUPA	95
7.1 DITERAMA TŠA BOITSHWARO	95
7.1.1 Matseno	95
7.2 BOITSHWARO BJA BAGOLOGOLO LE BJA BAFSA	95
7.3 KAKARETŠO YA DITENG TŠA TIRAGATŠO YA <i>MOŠWANG WA</i> <i>MATUBA!</i> (1982)	96
7.3.1 Barei ba kubu ba gahlana madibeng	97
7.3.2 Ditlwaelo le mekgwa ya bagologolo	98
7.3.3 Kgatelelo ya melao ya Sekgowa	99
7.4 KAKARETŠO YA DITENG TŠA TERAMA YA <i>THELLENYANE</i> <i>BATLABOLELA</i> (1991)	100
7.4.1 Nyatša molala e hwetše molaleng	101
7.4.2 Mathata ao a tlišwago ke lenyatšo	102
7.4.3 Lenyatšo la bafsa go batswadi	102
7.4.4 Phetogo ya bophelo go bafsa	103
7.4.5 Tše botse motho o a itirela	103

7.4.6 Bafsa ba ithabiša bošaedi	104
7.4.7 Phetogo ka morago ga mathata	104
7.5 TERAMA YA RADIO	105
7.5.1 Tiragatšo ya <i>Ditšwamaphotomoyeng</i> (1993)	106
7.5.2 Terama ya <i>Le diphiri di tla utologa</i> (1994)	108
7.5.3 Papadi ya radio ya <i>Nkgatoge</i> (1994)	114
7.6 KAKARETŠOMOKA	116
KGAOLO YA SESWAI	118
8.1 SEBOPEGO SA TERAMA I	118
8.1.1 Matseno	118
8.2 BOTELELE BJA TERAMA LE NAKO YA GO E DIRAGATŠA	118
8.3 POLEDIŠANO/POLELO	120
8.4 TEKANYO/PITLAGANYO YA SEFALA (TIKOLOGO)	128
8.5 KAKARETŠO	131
KGAOLO YA SENYANE	133
9.1 SEBOPEGO SA TERAMA II	133
9.1.1 Matseno	133
9.2 TŠHOMIŠO YA DITAETŠOSEFALA	133
9.3 THULANO/GO RULAGANYWA GA DITABA TŠA TERAMA	137
9.4 BOFOKODI BJA <i>THELLANYANE BATLABOLELA</i> (1991)	142
9.5 BOFOKODI BJA TERAMA YA <i>NTŠHUTHELELE</i> (1985)	144
9.5.1 Kakaretšo ya <i>Ntšhuthethelele</i> (1985)	145
9.6 KAKARETŠO	149
KGAOLO YA LESOME	150
10.1 THUMO	150
10.2 KGAOLO YA PELE	150
10.3 KGAOLO YA BOBEDI	151
10.4 KGAOLO YA BORARO	151
10.5 KGAOLO YA BONE	152
10.6 KGAOLO YA BOHLANO	152

10.7 KGAOLO YA BOSELELA	153
10.8 KGAOLO YA BOŠUPA	154
10.9 KGAOLO YA SESWAI	155
10.10 KGAOLO YA SENYANE	155
11. TLHOPHO YA TERAMA YA SEPEDI	156
12. BIBLIOKRAFI	160
12.1 Matseno	160
A. Dipuku tša Mothopo	160
B. Dipuku tša teori tše di tsopotšwego	162
C. Dipuku tše di badilwego (ga tša tsopolwa)	168
13. Summary	174
13.1 Key concepts	176
14. Samevatting	177
14.1 Sleutelbegrippe	179

KGAOLO YA PELE

1.1 MATSENO

Ka ngwaga wa 1935 go gatišitšwe *Tša Bophelo bya Moruti Abraham Serote*, (1865-1930) ka Ramaila e lego taodišophelo le *Kxomo 'a Thswa*, (Phala, 1935) e lego kgoboketšo ya diretotumišo tšeo di kgobokeditšwego ke Phala ka taelo ya Kgoši Sekhukhune. Dingwalo tšeo ke mathomo a dingwalo tša sebjalebjae tša Sepedi. Ditiragatšo tša mathomo tše di gatišitšwego, e lego tša sebjalebjae, ke *Lethabo la Bošexo bya Morena* (1938) ya go ngwalwa ke G. Schwelnus le *Bošexo byo Bokxetwa* (1939) yeo mongwadi wa yona a sa tsebjego.

E šetše e le mengwaga ye masometshelaseswai ge sengwalo sa mathomo sa sebjalebjae se gatišitswe. Le ge diterama tše dingwe di ngwadilwe go tloga mengwageng yona yeo, ga go ešo gwa hlalošwa tšwetšopele goba go gola ga diterama tšeo e ka bago tša bogologolo. Ge go nyakwa go hlalošwa tšwetšopele go swanetše go hlokomelwe ditaba tše pedi, e lego (a) go kgonthišiša ge go na le diterama tše di lekanego gore go kgonwe go hlalošwa tšwetšopele/kgolo ya tšona le (b) go nyakišišwe gore ga go na le diterama tša bogologolo le ka moo di ilego tša hlohleletša tšwetšopele ya diterama tša Sepedi ka gona goba go gola ga diterama tšeo e ka bago tša bogologolo.

Ge go ka hlokomelwa dingwalo tše di gatišitšwego, go tlo lemogwa gore go na le dikanegelo le direto tša bogologolo tšeo di šetšego di kgobokeditšwe tša ba tša gatišwa. Go lemogwa gape gore ga go na le dikgatišo tša diterama tša bogologolo. Le ge go le bjalo, banyakišiši ba bangwe bjalo ka Finnegan le Dhlomo ba ngwadile gore le nakong ya bogologolo diterama di be di le gona.

Bjale go yo lekodišišwa maikemišetšo a lengwalophatišišo le.

1.2 MAIKEMIŠETŠO

Go hlaloša histori e lego kgolo goba tšwetšopele ya diterama tša Sepedi, go tlo nepišwa diterama tše di ngwadilwego le tša go gašwa ke radio, tša ba tša gatišwa. Ditiragatšo tše di tlo hlalošwa bjalo ka ditšweletšo tša setšo. Gape tlhalošo yeo ya histori ya diterama tša Sepedi e tlo bontšha (a) ka mo dingwalo tša tiragatšo tša sebjalebja di tšweletšago phetogo ya bophelo (e lego setšo) bja Bapedi ka gona le (b) ka fao bokgoni bja bangwadi bo tšweletšego (godilego) ka gona. Ka lebaka la phetogo yeo, gona ditiragatšo tše di tlo bitšwa tša sebjalebja, ka ge di lebane le ditiragalo tša sehono. Ke ka tsela yeo diterama di yo go hlopšha go bontšha kgolo le tšwetšopele ya terama ya Sepedi. Yona tlhopho yeo ke nepokgolo ya nyakišišo ye. Le ge go le bjalo go na le basekaseki bao ba lemogago mathata a tlhopho yeo.

1.3 MATHATA A BREED (1956)

Breed (1956: 93) ge a ngwala thesisi ya gagwe o thoma ka go hlopha diterama go ya ka histori ya tšona. Yona taba yeo ke mathata, ka gobane tlhopho ye e laolwa ke dikokwane tše pedi, e lego '*tye van vooruitgang*' le '*geestelike opbloei*'.

Ge a lebantšha polelo ya gagwe le diterama tša Sepedi o re, ka ngwaga wa 1954 go be go se na diterama tše di lekanego tše di ka hlophelwago go laetša kgolo goba tšwetšopele ya ditiragatšo tša Sepedi. O bolela gore go na le mathata a tlhopho go feta a dikanegelo. O tliša taba yeo ka go re:

'n Bevredigende indeling van die toneelstukkies is onmoontlik, omdat daar geen duidelike strominge is waarop ons dit kan baseer nie. Ek gee hier dus net 'n chronologiese lys van die toneelstukke met 'n kort bespreking by elk.

Mathata a Breed a lebane le gore ngwageng woo wa 1956 go be go na le diterama tše tlhano fela, tšeo go di hlopha go laetša kgolo le tšwetšopele, go bego go sa kgonagale. Ka go realo, maikemišetšo a nyakišišo ye, ke go tšwela pele go tsoma tharollo ya tlhopho ya diterama tša Sepedi.

Breed o boletše gore ga go kgonege go bona kgolo ya diterama tša Sepedi ka lebaka la tlhokego ya diterama tšeo di lebanego. Taba yeo e fetogile, ka gobane go tloga nakong yeo bangwadi ba diterama ba hlohleleditšwe go ngwala diterama. Ka go realo mathata a Breed a ka se sa ba gona, ke go re tlhopho e ka tšweletšwa, ka gobane '*die strominge*' tšeo Breed a di boletšego di a bonagala.

1.4 TERAMA YA SEPEDI: 1935-1994

Kgaolong ya mathomo go boletšwe ka ga phatlalatšo ya sengwalo sa terama ya bogologolo le ya sebjalebjae. Bjalo ka ge tiragatšo e le legoro le legolo la dingwalo tša Sepedi, go bohlokwa go nyakišiša modu wa yona go tšwa dingwalong tša Sepedi. Kgaolong ye go bohlokwa go lekola ka boripana histori ya terama ya Sepedi go tloga ka 1935 go fihla ka 1994. Histori ye e tlo hlalošwa go ya ka paka ya palo ya phatlalatšo.

1.4.1 Terama: Go tloga ka 1935-1940

Magareng ga mengwaga ye ya ka godimo go gatišitšwe ditiragatšo tše tharo fela, e lego *Lethabo la Bošexo bya Morena* (Schwellnus, 1938) le *Bošexo byo Bokxetwa* (1939), yeo mongwadi wa yona a sa tsebjego, gammogo le *Maaberone* (Franz, 1940). Nako ye e be e tloga e nyamiša kudu mabapi le go gatišwa ga papadi ya Sepedi, ka gobane bangwadi ba be ba se ba tlwaela go ngwala tiragatšo.

1.4.2 Terama: Go tloga 1940-1950

Lebaka le le tloga le laetša kgolo ya terama, ka ge go kgonnwe go gatišwa dipapadi tše tlhano. Le ge kgolo ye e fokola, mohlomongwe lebaka ke go

re setšhaba sa Bapedi se bone tiragatšo bjalo ka ge e se selo se se tsebjago kudu. Go ka thwe teatere e be e se ya tloga e hloma medu ka tshwanelo. Go gatelelwa gore terama ya *Maaberone* (Franz, 1940) ke ya mathomo yeo e phatlaladitšwego mo Sepeding. Ka papadi ye, Franz o lekodišišitše ditlwaelo tša setšo sa morafe woo o sego wa fahlošwa go tša thuto, a be a di bapetša le tša sebjalebjae. Tiragatšo ye ke pulamadibogo ya morero wa ka morago ga dithulano gare ga batswadi le bana ba bona. Tiragatšo ya bobedi yeo e tšweletšego ka morago ga yeo ya Franz ke *Tšhukudu* (1941) ya E.K.K. Matlala. Papadi ye yona e lebane le masetlapelo a ntwala ya gare ga Bapedi le Maswatse. Go lemogwa gore Matlala o hueditšwe kudu ke kanegelo ya Samsone le Delila go ya ka moo e laodišwago ke Henry Sweet ka mo go *An Anglo-Saxon Primer* (1900).

Magareng ga mengwaga ya 1942 go ya go 1947 ga gwa ba le kgatišo ya dingwalo tša dipapadi. Ka ngwaga wa 1948 Make o ile a gatiša *Sello sa Tonki le Pere*, e lego kanegelokgegeo ya dingwalo tša diphoofolo yeo ka yona a utollago mafokodi a motho wa nama. Wona ngwageng woo E.K.K. Matlala o ngwadile *Serogole* (1948). Ka go *Serogole* Matlala o tsinkela mathata ao a tlišitšwego ke diphetogo tša diindasteri le phedišano ditšhabeng tša magaeng. Tiragatšo ya mafelelo yeo e gatišitšwego lebakeng leo ke *Maaka ga se makhura* (1948) ya Ngoepe. Go yona o laodiša ka ga ditabana tša bana ba sekolo mehleng yeo papadi e ngwadilwego ka yona. Diterama tšeo go ka thwego ke tša mmakgonthe lebakeng leo, ke *Maaberone* (1940) le *Tšhukudu* (1941). Ka ngwaga wa 1949 ga se gwa ba phatlalatšo ya terama.

1.4.3 Terama: Go tloga ka 1950-1960

Mo lebakeng le go gatišitšwe fela dipapadi tše nne. Tiragatšo ya mathomo lebakeng le e ngwadilwe ke Kgatle yona e bitšwa *Se weleng dilo godimo* (1950). Mo terameng ye Kgatle, o tsinketše mathata a baithuti dikolong tše di phagamego le dikholetšheng tšeo di nago le madulo. Gantši barutwana ba bafsa ba be ba lomišwa ka nosi.

Terama ye nngwe yeo e tšweletšego nakong yeo, ke ya Make ye e bitšwago *Mokgelekegetha* (1954). Yona e theilwe godimo ga nonwane ya Mmutla, Tlou le Kubu. Nepokgolo ya mongwadi ke go laetša gore bohlae ga bo sepelelane le bogolo bja mmele, ka gobane le bafokotšana ba kgona go rotoša dimakatšo.

Franz o ngwadile *Modjadji* (1957) lona lebakeng leo. Yona ke papadi ya go balwa gomme ka go yona Franz o laodiša ka ga peo ya kgoši setšhabeng sa Balobedu ba gaModjadji.

Papadi ya mafelelo yeo e phatlaladitšwego lebakeng le ke *Kgašane* (1958) ya go ngwalwa ke Makwala. Mo terameng ye, Makwala o laodiša ka ga mathata a badumedi ba mathomo ba Kriste ba motseng wa gaboKgašane. Ka lebaka la go gomarela Sekriste, Kgašane o ile a bolawa.

1.4.4 Terama: Go tloga 1960-1970

Nakong ye go phatlaladitšwe dipapadi tše lesome. Bontši bja tšona e be e le tša maemo a godimo. Mo lebakeng le go lemogwa gore phatlalatšo ya mathomo ke ya Mogoba. Yena o ngwadile *Nnang* (1960). Ka mo go yona o utolla bofora le bogarigari bja dingaka tša setšo. Ka go *Tshekong* (1961) Moloisie o bapetša mekgwa ya tshepedišo ya melato kgorong ya Bodikela le ya setšo. *Tswala e a ja* (1964) ya Makgaleng e bolela ka ga ditaba tša histori. Yona e bolela ka ga mathata a malapa kudu a ka bogošing mo kgoši e nago le basadi ba bantši. Gantši bana ba kgoši ba fele ba baka bogoši ge tatagobona a hlokagetše.

Ka mo go *Dipapadi tše Kopana* (1965) Kgatle o lekodišiša mathata a phedišano ya Babaso ba metse ya ditoropong. *Kgoši Mmutle III* (1966) ya Phatudi e theilwe godimo ga ditaba tša histori. Mo terameng ya gagwe Phatudi o lekodišiša tšwelopele ya setšhaba sa Bakgaga nakong ya pušo ya kgoši Mmutle III. Papading ya gagwe ya mathomo e lego, *Mošwang wa Matuba!* (1966) Maredi o nyakorela dithulano tše di hlolwago ke ditlwaelo tša segagešo le tša Bodikela. O hlaloša bošoro le kotsi ya

ditagi/patše. Kgomoeswana ka mo go *Dithola tša Mahlakung* (1967), o hlokometše go se botegelane ga masogana ditabeng tša marato.

Lesang Bana (1968) ya Khomo e utolla mathata a bana le batswadi ba bona kudu ge go etla ditabeng tša marato a bana ba bona. Khomo o re batswadi ba tlogele go tsentsha nko mererong ya lerato la bana ba bona. Mo papading ye *Mo go fetileng kgomo* (1968) Maredi o nyakorela dithulano tše di hlolwago ke ditlwaelo tša segagešo le tša Bodikela. O gatelela gape le bohlokwa bja kgadi setšhabeng sa Bapedi. Maemo a kgomo Baswaneng le ona a gatelelwa ka mešogofela. Mminele ka mo go *Mahlodi* (1968), o tsinkela dithulano tše di hlolwago ke Sekriste le setšo gare ga Bathobaso. Ge mosadi ka setšo a hwetšwe ke monna, ga a swanela go nyalwa gape, eupša o swanetše go tsenelwa ke yo mongwe wa lapa, kudu bahlatlamani. Nako le nako rangwane wa tšona ke yena a swanetšwego ke maemo ao. Taba ye e thulana le Sekriste ka ge sona se re, ge monna a biditye, mosadi o lokologile, a ka itirela se a se ratago.

1.4.5 Terama: Go tloga 1970-1980

Mo lebakeng le go ngwadilwe dipapadi tše di šupago. Rammala o ngwadile *Rangwane ke go paletše* (1971), yeo go yona a lekodišišago mathatha a tatelano setulong sa bogoši. Nchabeleng o ngwadile *Sealogana* (1971). Mo go *Sealogana*, Nchabeleng o hlokometše mathata ao a hlolwago ke tshepedišo ya setšo le ya sebjalebja mererong ya setšhaba.

Go diterama tše šupa tše, go bile le tiragatšo e tee yeo e theilwego ditabeng tša histori e lego *Marangrang* (1972), ya Maloma. Marangrang e be e le mohlabani/mogale wa Bakone yoo a hlorišitšego ditšhaba le ditšhabana tikologong ya gaSekhukhune. O ile a fofotšwa ke dialoga tša gaMphahlele morago ga go fokotšwa bogale ke dipheko tša Sekhukhune.

E.K.K. Matlala o gatišitše *Tšhaka: Puku ya I.* (1976) yeo ka yona a tsinketšego merero yeo e lebanego le bogoši malapeng a mošate. Mo go *Naga ga di etelane* (1977) Serudu o hlokomedišitše mathata ao a welago

bafaladi dinageng tšeo e sego tša gabobona. O gatelela gore legae la bomotho ga le na bosehlanyana. Nchabeleng o ngwadile tiragatšo ya *Leobu* (1977). Ka go *Leobu* o laetša bomenetša bja babuši dipušong tša selehono. Bopape mo terameng ya gagwe ya *Makgale* (1978) o laetša mathata a ka bogošing. Bothata bja mohuta woo bo befišwa le go feta ke ge bana ba kgoši e le mafahlana. Kgoši e utolla sephiri sa gore go tla buša mang e šetše e le morago, gomme taba ye e hlola tšhologo ya madi gare ga maloko a ka bogošing.

1.4.6 Terama: Go tloga 1980-1990

Dipapadi tšeo di gatišitšwego lebakeng le, di akaretša merero ya go fapana. Tseke ka go *Bonang tša Bopudi* (1982), yena o utolla bomenetša le go hloka toka ga babuši ba ditšhaba godimo ga batho ba bona. E.K.K. Matlala o ngwadile *Tšhaka: Puku ya III* (1983) yeo go yona a hlokometšego merero yeo e lebanego le bogoši malapeng a mošate.

Maloma ka go *Ga a mo swanela* (1983) o tšweleditše mathata a malapa go akaretšwa meloko gare ga batswadi le bana ba bona. Ka go *Kelelagobedi* (1983) Serudu o tsinketše bojato, megabaru le go llela maemo ga motho wa nama. Nyatlo ka go *Ngwanaka* (1984) o lekodišitše mathata ao a hlolwago ke go hloka pelego ga mosadi lapeng. Mathata ao a malapa a akaretša le a meloko gape le a thulano gare ga batswadi le bana ba bona, bjalo ka ge a tšwelela ka go *Dikeledi* (1985) ya H.D. Bopape. Morero wa letsogolekobong le bommetlašapo la tlala o tšwelela papading ya Makgamatha ya go bitšwa *Tau Modulathoko* (1987). Go lemogwa gore mo lebakeng le go gatišitšwe diterama tše di šupago ka kakaretšo. Palo ye e sa gatelela kgolo le tšwetšopele ya terama ya Sepedi.

1.4.7 Terama: Go tloga 1990-1994

Go swana le go dipaka tše dingwe tša go feta, dipapadi tšeo di gatišitšwego lebakeng le di akaretša merero ya go fapanafapana. Mo go *Šaka la pelo ga le tlale* (1990) Serudu o tšweletša mathata a go kgethela

bana ba bona basadi ao a hlolwago ke batswadi. Papading ya gagwe ya *Ditlamorago* (1991) Moswane o hlaloša tša mathata a barui bao ba hlorišwago ke mahodu le ka moo mahodu a a felago a tanywa ka gona, gomme a otlwe. Puleng mo go *Thellenyane Batlabolela* (1991) o tsinkela maitshwaro, boikgogomošo le lenyatšo la bana go batswadi ba bona. Mmutle o ngwadile *Go senywa šako la thobela* (1991). Ka go yona o lekola mathata a phedišano, a malapa le a batswadi le bana ba bona.

Go terama ya *Tahlego* (1991) ya Maphopha go hlokometšwe taba ya go se tshephagale ga batho, ka lebaka la mona le megabaru yeo e etišitšwego pele ke batho mo bophelong. Mojalefa le Maduane go tiragatšo ya *Sebakaborena* (1991) ba tšwetše pele go lekola ka ga mathata a tswalo ya lapa la bogoši morago ga lehu la kgoši. Mathata a setšhaba le malapa a tšweletšwa ke Motodi-Nchabelang mo go *O se ke wa nthaka ka lapeng la gago* (1992). Ka go yona o lekola mathata a phedišano, malapa, batswadi le bana ba bona. Mo go *A mo swina ngwanana' thakana* (1992), Serudu o laetša go hloka potego ga baratani le go gara le morole wo mofsa. Go *Mantsikinyane a makorobetšapelo* (1992) ya Mojalefa le Maduane, go tsinkelwa mathata a lerato ao a hlolwago ke megabaru, maitshwaro, bjalobjalo, ka lebaka la marato a ka sephiring. Mo go tiragatšo ya *Marema* (1993) ya Mamadi go solwa go hloka kwešišo, maitshwaro le go ba le megabaru ga banna, le ka fao ba hlomphollago malapa a bona ka gona ka go ba le marato a ka mahwafeng.

Morero wa go hloka taolego ga mekgahlo ya tša thuto o tšwelela gabotse mo go *Joo! Ke Morwaka!* (1993) ya Serudu. Serudu le Masola ba rulagantše terama ya radio yeo e bitšwago *Ditšwamaphotomoyeng* (1993). Go *Modipadi 'a Ngwato* (1994) ya go ngwalwa ke Maredi go ahlaahlilwe ka mathata ao bana ba lekgeswa le thetho ba gahlanago le ona, kudu ge go hlokwa khutšo, lerato le leago magareng ga bona. Tseke go terama ya *Di šitile Phaahle* (1994) o tsinketše mathata a go hloka taolego go bafsa bao ba itšeelago molao ba o bea ka matsogong a bona. Mo nakong ye, ka kakaretšo go phatlaladitšwe dipapadi tše lesomešupa.

Go akaretša terama go ya ka paka ya histori go laetša go gola goba go tšwela pele ga bokgoni bja bangwadi. Magareng ga mengwaga ya bo1935 go fihla ka 1940 go gatišitšwe terama tše tharo. Ka 1940-1950 go gatišitšwe diterama tše tlhano. Ka 1950-1960 go phatlaladitšwe tše nne. Ka 1960-1970 go phatlaladitšwe tše lesome. Ka 1970-1980 go gatišitšwe tše di šupago. Ka 1980-1990 go gatišitšwe tše di šupago. Ka 1990-1994 go phatlaladitšwe tše lesomesupa. Kgatišo ya diterama ka moka e bile ye e ka bago masometlhanoseswai ± 58 e lego palokakaretšo go tloga ka 1935 go fihla 1994. Phatlalatšo ye e laetša kgolo goba tšwetšopele le bokgoni bja bangwadi ba (di)tiragatšo ya Sepedi ka kakaretšo.

Gape go na le lehutšo la gore lebaka le la bomasomesenyane le tla tla le diterama tša maemo a godingwana go phala mabaka a mangwe, ka ge go bonala gore bjale bangwadi ba thomile go kwešiša mohutangwalo wokhwi. Go se ke gwa lebalwa gore dipuku di be di rekelwa dikolo/barutiwa ke Kgoro ya Thuto. Taba yeo e be e le tlhohleletšo, ka ge moka ba be ba ngwala, ka gobane ge puku e amogetšwe ke Kgoro ya Thuto e tlo kgethelwa go balwa dikolong. O ka re tlhohleletšo yeo e be e le lehumo la matšatši a le a pele. Bjale go tla lemogwa gore dipuku tša go gatišwa ka 1994 le ka morago di na le mathata a a rilego. Mathata ao a lebane le kgatišo ya tšona go ya ka mengwaga. Bagatiši ba paka ye, ka ge ba ngwalela Kgoro ya Thuto dipuku tša bona ga di tšwelele e le dipuku tše di feletšego, ka gobane ba di romela Kgoro ya Thuto e le dimanuscript. Ka tsela yeo, ka ge dipuku tša paka ye bontši bja tšona e le dimanuscript e se dipuku, nyakišišo ye e amogela gore go ka ba go na le diterama tše dingwe tšeo di ka bego di se tša akaretšwa ka nako ye ka lebaka la mathata ao. Ka go realo diterama tša paka ye, tše di yago go hlokomelwa ke tše di lebanego le radio, ka fao dimanuscript le dipuku tše di ka bago di gatišitšwe pakeng ye di tlo emelwa ke tšeo tša radio. Go laetša bokgoni, kgolo le tšwetšopelo gotee le katlego ya bangwadi ba (di)terama gona ngwageng wa 1994 go gatišitšwe terama yeo e lebanego le radio gammogo le thelebišene. Kgatišo ye e gatelela le go tiišetša bokgoni le katlego ye kgolo kudu ge babogedi/babadi ba thoma go kwa le

go bona tšeo di diragatswago. Diterama tše di gatišitšwego tša radio tša paka ye ke tše pedi, e lego *Le diphiri di tla utologa* (1994) ya Puleng le *Nkgatoge* (1994) ya Motimele.

Bjale go yo lekodišišwa terama ya bogologolo.

1.5 TERAMA YA BOGOLOGOLO

Taba ya bobedi ye e swanetšego go hlokomelwa ke (a) go kgonthišiša ge go na le diterama tša bogologolo le (b) ka moo e ilego ya hlohleletša tšwetšopele ya diterama tša Sepedi ka gona.

1.5.1 Finnegan (1970)

Finnegan (1970:500) o tšweletša makalo malebana le ge go bolelwa ka ga tlhologo ya terama ya bogologolo. Ke ka lebaka leo a bolelago gore:

*How far one can speak of indigenous drama in
Africa is not an easy question.*

Ka go realo, terama e fapana le dingwalo tšeo go boletšwego ka tšona bjalo ka thetotumišo (*‘panegyric’*), thetopolitiki goba kanego, ka gobane go le boleta go hwetša tshwano ya Seafrika go setlwaedi sa sebopego sa sehlangwa sa Seyuropa. Bangwadi ba bangwe ba kwana le go ba gona ga terama ya Seafrika (setšo). Mohlomongwe e ka ba nnete go bolela gore Maafrica, thulano le dinaga tša Yuropabodikela le Asia papadi ga se e tšweletšwe gabotse.

Monyakišiši yo mongwe yo a ngwadilego ka ga taba yeo ke Delafosse, (Finnegan, 1970: 502). Yena o hlaloša ka mo dikanegelo tša bogologolo di bego di tšweletšwa ka gona. O re molaodiši o ekiša polelo ya moanegwa yo mongwe le yo mongwe. Gape papalotshwano ye e tšwelela kgafetša ka mmino, goba nako ye nngwe ka go bina. Ka setlwaedi ka setšo, moanegi o thoma koša ka ditiro gomme babogedi ba a mo opelela.

Moanegi o thoma ka go bapalabapala pele ga babogedi. Go bontši bja Maafrika ga go na le boitemogelo bja terama ya sebjalebja. Ke ka fao go šomišwago polelo go diragatša tiragatšo.

Doke (Finnegan, 1970: 502-3) o boletše ka ga ‘diterama tša leganata’ tša Barwana ba ꞙKhomani. Elemente ya polelo ga e gona, eupša bona ba šomiša tiro go ekiša. Terama ya bona ke papadikekišo (ga go na polelo). Ba ekiša diphoofolo. Papadi ya go ekiša go tsoma ke terama yeo e tšweletšwago. Doke o bonwe e le yo bohlokwa go ba pulamadibogo go diterama tšeo di bapalwago ke Barwana ba ꞙKhomani.

Ge Finnegan (1970: 504-9) a tšwela pele ka go bolela ka ga diterama tšeo o fa mehlala ka go re go na le:

- ‘*Puppet show in Bornu*’, fela ga a na le nnete ya gore ke terama.
- Dikhomedi tša Mande: Ke tšona magareng ga melawana (taelo) ya Seafrika tšeo mohlomongwe di ka kgotsofatšago dinyakwa tša nnete tša terama.
- ‘*Masquerades of West Africa*’: Tšona ka boati di diripeng tša naga ya Afrika. Di tšea diboepogo tša tlhabollo tša go fapana tikologong ya borwa moo go betla e lego tsebo ya bokgabo yeo e tšweletšwago.

Le ge go le bjalo papalego e na le dielemente tše dingwe tšeo di ka bapetšwago le terama. Tiišetšo e fapana kudu le ditiragatšo tša Yuropa tša sebjalebja. Bobapadi bja terama le ge bo sa bonwe goba go kwewa, ka sebodikela (‘*western sense*’), fela bo na le dielemente tšeo di bapetšwago le papadi. Go tšweletšwa bobapadi ka katlego ka mokgwa wa go hlaloša le go šomiša mekgwa yeo e fapanego ya dingwalo tšeo go lebane le polelo.

Go ya ka mehlala yeo e filwego ka kakaretšo, ge diterama tšeo di bapetšwa go bonala go na le dielemente, le ge fela e se ka moka tša

tiragatšo bjalo ka polelo, thulaganyo, diteng, dikoša gammogo le babapadi.

1.5.2 Dhlomo (1939)

Dhlomo (1939) ke yo mongwe wa banyakišiši bao ba tiišetšago taba ya gore mo go bogologolo go be go na le diterama tšeo di bego di bapalwa, le ge fela di se tša ngwalwa le go gatišwa. O thoma ka go sebotša ka go re, diretotumišo tše dingwe tša bogologolo ke diterama. Mabapi le taba yeo, Dhlomo (1939: 33) o re:

I submit that the tribal literacy forms whose nature and construction have baffled many investigators, are in reality mutilated and distorted remains of primitive, tribal dramatic pieces.

O hlaloša ‘*mutilation*’ le ‘*distortion*’ ka go di lebantšha le poledišano, ka gore ke mo go thomago polelo ya moanegwa goba mmapadi yo mongwe. Ka ntle le diretotumišo tša bogologolo go sa na le mohuta wo mongwe wa bobedi wa terama ya bogologolo, e lego koma (‘*ingoma*’). Dhlomo o akaretša ditaba tšeo di lebanego le koma le diretotumišo ka go re, bobedi bja tšona ke diterama, ka gobane di na le babapadi le babogedi bao ba nago le maikutlo (khuduego). Taba yeo, ga se ya tirišo goba ya maetlane; ke boithabišo bja go akela tiragalo ya tllhabano. Go tšwela pele o bolela gore go na le menyanya ya setšo yeo e fapafapanego ya ditiragatšo. Dhlomo (1939: 41) o lebantšha kgopolo yeo le ditiragatšo tša masetlapelo tša bogologolo tša Magerika ka go re:

Mysteries, miracles and moralities-and Greek Tragedy-had their origin in religious ritual. Backward races have elaborate religious ceremonies. But through the passage of time, as religious thought deepens, ritual takes the form of art.

Kgopolong yeo o gatelela bodumedi bja Magerika. Ka tsela yeo go itšhupa gore le kua morago merafo e be e akela ditiragalo tša sedumedi. Ka lebaka la nako bodumedi bo ile bja godišwa ditirelong tša bokgabo bja setšo. Dhlomo o lebanya tiragalo yeo le tšeo a di lemogilego mo go Maafrika, ka gore ka setšo sa Seafrika melao e sa latelwa kudu, bjalo ka ditumelo tša setšo. Tumelo ya setšo ya go hlakelela menyanya bjalo ka monyanya wa puno, mahu (dikgoši), malopo (badimo), bjalobjalo e sa phethagatšwa, gobane menyanya yeo e sa kgobokanelwa ka tlhomphe ka go dira meletlo.

Dikgopolo tšeo tša Dhlomo ga se polelo fela, eupša o tseba le go di hlatholla ka go fa mehlala ye e lebanego le seretotumišo, koma (*'ingoma'*) le tlhokofalo ya kgoši. Tlhokofalo ya kgoši ke terama yeo e nago le ditema tše tlhano, e lego Tema ya 1: Tlhokofalo, Tema ya 2: Poloko, Tema ya 3: Go nyama, Tema ya 4: *'Ihlambo'* le Tema ya 5: *'Ukubuyisa'*. Tema ye nngwe le ye nngwe e na le dikarolwana tše di itšego, bjalo ka ditemana, ditaetšosefala, babapadi le babogedi le ge fela a sa di tšweletše. Ge a akaretša ditaba tšeo di lebanego le papadi yeo ya tlhokofalo ya kgoši, o tšweletša diphapantšho tše senyane tšeo di tlogo lebantšhwa le diterama tša bogologolo. Diphapantšho tšeo, Dhlomo (1939: 43-46) o re ke tše di latelago:

- E be e le maletlanebodumedi (*'magico-religious'*). E lebane le terama ya setšo e sego ya thuto.
- Papadi ya setšo ke ya bosetšhaba le ditšhabatšhaba. E lebane le batho ka moka.
- Ke tša bongwadi (*'creative work'*).
- Setšhaba se kgatha tema ya bobapadigolo.
- Ditlabakelo di kgatha lehwiti go tiragatšo ya setšo.
- Babogedi ba kgatha tema ye bohlokwa go diterama tša bodumedi.
- Tikologo ya tlhago e lebane le bokamorago bja dipapadi tšeo.
- Moafrika o itlhophile le diphoofole tšeo a kgolwago gore ke bophelo bja gagwe ka moka.

- Dimaka le go se tshepe ke dielemente tše bohlokwa tša bobapadi bja terama ya setšo.

‘*Tribal drama*’ yeo Dhlomo a bolelago ka ga yona e fapana kudu le tiragatšo yeo e tlwaetšwego mehleng ya sebjalebjaale.

1.5.3 Sebopego sa terama ya bogologolo

Ka go akaretša tše di ngwadilwego mabapi le tiragatšo ya bogologolo, go tšona go bonagala diphapantšho tše di itšego:

- Terama ya bogologolo ga e fapantšhe papalego le bobogedi.
- Gantši babapadi le babogedi e be e le batho ba tee.
- Mohuteng wo mongwe le wo mongwe wa diterama tšeo go be go na le moo go swanetšego go diragatšwa. Ke go re go loma ngwaga go na le moo batho ba kgobokanago gona; tlhokofalo le poloko ya kgoši go na le mo go swanetšego go diragatšwa, bjalobjalo.
- Diterama tšeo ga se ditiragatšo tša diiri tše pedi goba tše tharo; di ka tšea letšatši ka moka le go feta.
- Le ge Dhlomo (letl. 41) a re e be e le diterama tša boithabišo, terama le bophelo di be di batamelane, ka gobane setšhaba se be se gapeletšwa go kgobokana le go diragatša diterama tšeo. Tlhalošo yeo ya tiragatšo ya bogologolo e tšweletša phapano ye kgolo ye, e lego gare ga terama ya bogologolo le ya sebjalebjaale.

Go ka rungwa ka gore tša bogologolo di gona le tša sebjalebjaale di gona. Bjale go yo nyakišišwa ka mo di ilego tša hlohleletša tšwetšopele ya diterama tša Sepedi.

1.6 TERAMA YA SEBJALEBJALE

Histori: Magerika ke batho bao ba thomilego terama ka mo e tsebjago ka gona lehono. Diterama tša bona tša mathomo ke megobo ya tumišo ya

Dionusos, Modimo wa bona. Ke diterama tša mathomo tša sefala gape tša masetlapelo. Tša mathomothomo di be di na le baanegwa ba babedi fela, e lego mohlabeledi le sehlopha sa baopedi (Conradie, 1981: 37). Groenewald (1995: 1) o bolela gore lehono go tsebja bangwadi ba bararo fela ba dipapadi tšeo tša masetlapelo, e lego Aischulos (525-456 P.K.), Sofokles (495-406 P.K.) le Euripides (485-406 P.K.). Aristofanes (450-385 P.K.) le Menandros (342-291 P.K.) bona ba ngwadile tša metlae. Bangwadi bao ke bopulamadibogo ba diterama tša sebjalebjae. Fela ge e le dikokwane tša Maisimane, Maamerika, tša Moto (1988), Serudu (1983) le Groenewald (1983), ga di yo šalwa morago mo nyakišišong ye, ka ge di sa amane le maikemišetšo a tshekatsheko ye. Ge go yo hlokomelwa tlhopho ya diterama, go yo lebelelwa dikokwane tše dingwe, eupša e sego tšeo di hlalošitšwego ke borateori ba ka godimo. Dikokwane tšeo di yogo šomišwa di tlo lebana le sebopego sa terama ge e le tiragatšo le ge e le sengwalo.

Diterama tša sebjalebjae tšeo di tlogo bolelwago lengwalong le, ke tša sefala, radio le thelebišene. Kwano ya tšona ke diteng le thulaganyo. Ka go realo terama e na le mahlakore a mabedi, e lego la tšweletšo le la sengwalo ka gore ke kanego (Groenewald, 1995: 20).

1.6.1 Terama ya sefala

Sefala le bobogelo ke ditlabelo tša tiragatšo. Babapadi ba papadi ba kgabišwa go fetiša, ge ba bapetšwa le ba paesekopo le thelebišene, ka ge sefala se le kgojana le babogedi. Go se be kgauswi le babogedi ke bofokodi bja papadi ya mohuta wo, fela ge e le teatere mo e bapalwago gona, ke motheo wa yona, ka gobane babogedi ba tlela yona; ga ba e bogele ka boithatelo. Baanegwa ga se diswantšho bjalo ka ba thelebišene le ba paesekopo. Ba sefala ke batho/babapadi. Bona ba diragatša tšeo di lebanego le bophelo bja batho, e ka ba manyami goba lethabo.

1.6.2 Papadi ya Radio

Tiragatšo ya mohuta wo e na le mabofokodi a mabedi: baanegwa ga ba bogelwe; motheeletši o theeletša ka boithatelo, ka gobane a theeleditše a le ka gae, a iketlile; ka mokgwa woo tlhokomelo e ka fapošwa gabonolo. Maatla a papadi yeo a lebane le ge ditaba di theeletšwa ka sekgauswi. Le ge go ka boletwa ka go sebaseba, polelo e kwagala gabotse. Gape lefelo le nako ga di tshwenye, tša kgole le tša kgauswi, tša kgale le tša gonabjale le ge di ka hlakahlakana di sa kwešišega. Tšona di kwewa ka ditsebe, eupša babapadi ba diragatša tšeo e lego tša bophelo bjo batho ba phelago go bjona, ebile ba swaragane le tšona, e ka ba tša go loka goba go se loke. Ditiragalo di swana le tša sefala.

1.6.3 Tiragatšo ya Thelebišene

Bofokodi bja diterama tša mehuta yeo ke bjo bo lebanego le baanegwa ge e le diswantšho, e sego babapadi. Ya thelebišene e na le bofokodi bja go swana le ya radio bja gore e bogelwa ka boithatelo ge babogedi ba iketlile ba le gae. Maatla a diterama tšeo a theilwe godimo ga ditaba ge di bogelwa ka sekgauswi. Baanegwa ba batametšwa go babogedi ka diswantšho tša bona: tša kgole le tša kgauswi, le tša kgale le tša gonabjale, le ge di ka hlakahlakana di sa kwešišega. Polelo e swanetše go ba ya tlwaelo, ka gobane dimediamo tšeo, e lego thelebišene, le ge e le radio, di batametša baanegwa le babogedi goba batheeletši tše o ka rego ba ntšhana sa inong. Ke ka lebaka leo kgabišo ya go fetišiša e sa dumelelwago. Ditiragalo di swanetše go ba bjalo ka tša papadi ya sefala le ya radio. Go tla lemogwa gore tiragatšo ya thelebišene ga yo hlalošwa ka botlalo ka ge maikemišetšo a nyakišišo ye, a lebane le diterama tša go gatišwa. Bjale, tiragatšo ya thelebišene, go fihlela lebakeng le, ga se ya tšo e gatišwa.

1.7 DIPHAPANTŠHO TŠA TLHAOLO LE TŠA TLALELETŠO

Mabapi le diphapantšho tša tlhaolo, Groenewald (1995: 8) o bolela gore di šomišwa go aroganya mehuta ya ditiragatšo. Ke dikokwane tša karoganyo, gomme ntle le tšona go tlo šomišwa mohuta wo mongwe le wo mongwe. Mohlala wo mobotse wa phapantšho ke go kgabišwa ga babapadi. Go tlo šomišwa dikwi tša pono ya mahlo (go bona) le ditsebe (go kwa) goba go kwa ka sekgauswi le teatere bjalo ka tša tlhaolo.

	Mahlo	Ditsebe	Go kwa/bona ka sekgauswi	Teatere
Teramasefala	*	*		*
Terama ya radio		*	*	
Terama ya thelebišene	*	*	*	

Ditaba tšeo tša diphapantšho tša tlhaolo le tlaleletšo, di akareditšwe ka go šomiša lenaneo leo la ka godimo.

1.8 KAKARETŠO

Ka kakaretšo kgaolong ye, go boletšwe ka diterama tša mathomo tša bogologolo le tša sebjale. Go tšwela pele go maikemišetšo go boletšwe ka kgolo goba tšwelopele ya diterama tša Sepedi tšeo di ngwadilwego le tša go gašwa ke radio tša ba tša gatišwa. Gona fao go gatetšwe pele ka go bolela ka mathata ao Breed a kopanego le ona, ge a leka go hlopha diterama tša Sepedi go ya ka histori ya tšona. Kgaolong yeo gape go lekotšwe ka boripana terama ya Sepedi go tloga ka 1935 go fihla ka 1994. Go hlalošitšwe gape histori go ya ka paka ya palo ya phatlalatšo.

Go gatela pele Finnegan le Dhloomo ba ahlaahlile gape le go tšweletša sebopego le diphapantšho tša tiragatšo ya bogologolo ya Sepedi. Ka tsela yeo, phapano gare ga ya bogologolo le ya sebjalebja e tšweletše

gabotse. Go laodišitšwe gape mehuta ya diterama tša sebjalebjaale bjalo ka ya sefala, ya radio gammogo le ya thelebišene, le diphapantšho tša tlaalo le tša tlaleletšo.

Bjale go yo lekolwa motheo wa tlhophokgolo le tlhopho ya diterama, go lebeletšwe banyakišiši ba merafe ye mengwe bjalo ka Maamerika, Maisimane ga ešita le Bapedi mo go tiragatšo.

KGAOLO YA BOBEDI

2.1 MOTHEO WA TLHOPHOKGOLO LE TLHOPHO YA TERAMA

2.1.1 Matseno

Mo kgaolong ye, go yo hlokomedišišwa motheo wo o tlogo šomišwago go hlopha terama ge go hlalošwa kgolo ya mohutangwalo wo. Go kgola tsela ye, go tlo latišišwa ka moo dingwalo tša mafase a mangwe di šetšego di beakantšwe ka gona. Go tlo tsopolwa mehlala dingwalong tša Maamerika le Maisimane. Gape go tlo oketšwa ka go lebeledišiša gore borateori ba ba fatišišitšego dingwalo tša Sepedi bona ba reng.

2.2 BANYAKIŠIŠI BA DINGWALO TŠA MAAMERIKA

Borateori ge ba fatišiša dingwalo tša Maamerika ba lebeledišišitše gore ditiragalo tše bohlokwa ke tša go bušwa ga naga, ge ba hlopha histori ya dingwalo tše. Tše bohlokwa tša ditiragalo tše ke tsogelano ya maatla ka marumo nageng ye e itšego. Tiragalo ya mohuta wo e napile e laola peakanyo ya dingwalo tša naga yeo. Abrams (1985: 144) o tiiša le go gatelela taba yeo ka go re:

This tendency suggests that there is an order in American political history more visible and compelling than that indicated by specifically literacy or intellectual categories.

Seo se gatelelwago mo ke gore tlhopho ya dingwalo tša Maamerika e šupetšwa ka histori ya naga yeo. Ke ka fao ge balekodišiši ba go swana le Parrington (1963) le Maserole (1974), ba beakanyago dingwalo tše ba hlokometše ditiragalo tše tše kgolo bophelong bja Maamerika, e lego (a) *Ntwa ya Tokologo* (1775), (b) *Ntwa ya Pele ya Lefase* (1914-1918), (c) *Ntwa ya Bana ba Thari* (1861-1865) le (d) *Ntwa ya Bobedi ya Lefase*

(1939-1945). Diripa tše ba di arola go ya ka mabaka ka go diriša mareo a a tlwaelegilego, e lego borealiseme ('realism') le bongwaditlhago ('art of nature'). Ka go realo borateori ba ba hlopha dingwalo tša Maamerika ka mabaka a a latelago, e lego (a) dingwalo tša mathomo tša setšhaba, (b) tša nako ya boromantiki, (c) tša paka ya bokoloniale, (d) tša mehla ya borealiseme le (e) tša sebjalebja. Ge dingwalo tše di hlokomedišišwa, go tšwelela gabotse gore go yo dirišwa dikokwane tše di lebanego le (a) histori, (b) leago le (c) politiki, e lego tša thutadingwalo.

2.2.1 Histori

Go lemogwa gore motheo wa histori le ge o dirišitšwe ge go hlopšha dingwalo, banyakišiši ga ba tiišetše maemo a mongwadi bjalo ka ge go hlokometšwe dingwalong tša Maisimane. Ka go realo, kokwane ye ga e lebane le mongwadi. Yona e lebane le ditiragalo (dikhuduego tše naga yeo e di lwelago). Dingwalo di be di šomišwa go lwantšha go bušwa ga Amerika ke dinaga di šele. Pele ga Ntwa ya Tokologo naga ya Amerika e be e le ka tlase ga pušo ya naga ya Britania. Ka morago ga ntwa gwa tsoga dingwalo tša diterama tša boganka, kgwabo le kganano go swana le *The fall of British Tyranny/American Liberty Triumphant, the First Campaign* (1776) ya John Leacock. Go terama ye mongwadi o sotla pušo ya Maisimane. Mo go tiragatšo ye e bitšwago *The Contrast* (1787) mongwadi Royal Tyler o lwela phedišo ya bokgoba Amerika.

2.2.2 Leago

Mo go dingwalo tša Maamerika kokwane ya leago e lebane thwii le go gola ga ditoropo. Go gola mo ga ditoropo go tlišitše phetogo ye kgolo bophelong bja batho gotee le go dingwalo tša naga yeo. Bangwadi ba bonala ba thomile go ngwala ka masetlapelo ao a latetšego kgolo le ntšifalo ya ditoropo. Ka fao phedišano ya ba tsela yeo dingwalo tša diterama di sepelago go yona.

Dingwalo tša ditiragatšo ke tšeo di bego di bitšwa tša borealiseme, ka lebaka la gore di hlaloša therešo ya maemo a bophelo. *Merseve* (Howells, 1884: 128-9) ge a bolela maikemišetšo a bangwadi ba borealiseme o no re, ga go tše ntši le tše nnyane tša go feta tshwaro ya nnete ya didirišwa ('*materials*'). James. J. McCloskey tiragatšong ya *Across the Continent* (1870) le mo go *The Far West* (1871) o tutuetša bangwadi go lebelediša bophelo bja bahloki ba Amerika. Bangwadi bao ba hueditšwego ke Howells ba be ba ngwala ka ga bosenyi le maemo a a sa thabišego a bophelo bja mešašaneng. Kokwane ye e šomišitšwe kudu ka morago ga Ntwa ya Bobedi ya Lefase (1939-1945). Pakeng ye go oketšega ga setšhaba go ile gwa tliša kgohlano ditoropong le ditseleng. Dipolayano le dithulano e be e le taba ya tšatši ka tšatši. Ke ka mo go tsopologilego bangwadi bao ba lego kgahlanong le go hloka toka le molao bathong, go swana le Sidney Howard go tiragatšo ye e tsebjago ka la *They Knew What They Wanted* (1924) le *What Price Glory?* (1924) terama ya go ngwalwa ke Laurence Stallings. Bobedi bja bona ba kgahlanong le bodiidi, gomme ba laetša kwelobohloko go batho bao ba bonwago bjalo ka disohlo tša bophelo bja selehono.

2.2.3 Politiki

Motheo wa dipolitiki dingwalong tša ditiragatšo tša Maamerika o na le mahlakore a go fapana. Taba ye e lemogwa ge bangwadi ba kgohlana le kgethologanyo le kgatelelo. Ga se dipolitiki tša go ba kgahlanong le pušo ya naga go swana le ge go tlo bonwa ge go bolelwa ka tša Maisimane. Mokgatlo wo o tsebjago ka la '*The Beat Movement*', bangwadi ba wona boMaserole (1974: 79) ba ile ba tsenelela ka bogale bophelo bja bohumi le boiketlo bja batsebalegi. Mokgatlo wo o bitšwago '*The Civil Rights Movement*' wa ngwaga wa (1954) le wa '*One nation indivisible*' wa boArthur Miller o thulana le dipolao go hloka khutšo le go se lekalekane ga batho. Edward Albee o gatelela bothata bjoo kudu mo go terama ya *Counting the Ways* (1976) gomme o laetša ka ga kgethologanyo toropong ya Chicago.

Ge go lebeledišišwa phatišišo ye, go lemogwa gore dingwalo tša Amerika di kgaoganywa ka mabaka ao a laolwago ke ditiragalo tše bohlokwa historing ya naga yeo. Le ge go sa nepišwe paka (ngwaga) thwii mabaka ao a na le moselana wa ngwaga. Ka go realo go dirišitšwe kokwane ya histori go hlopha diterama tšeo. Go swana le tša Maisimane tlhokomelo e beilwe go mongwadi e sego go sengwalo sa gagwe ge diterama (dingwalo) di hlopšha.

2.3 BANYAKIŠIŠI BA DINGWALO TŠA MAISIMANE

Borateori ba go swana le Evans (1982), Burgess (1985) le Abrams (1985) ba hlaloša tšwetšopele ya dingwalo tša diterama tša Maisimane ka go nepiša bogoši. Bona ba hlopha dingwalo tše ka go di arola ka mabaka ao a laolwago ke bogoši. Ditiragatšo tšeo di nyaretšego pušong ya kgoši ye e itšego, di napile di hlopšha sehlopheng se tee gomme tša bitšwa ka leina la kgoši yeo. Bafatišiši bao ba hlophile mabaka a histori ao a fapafapanego tšwetšopeleng ya dingwalo (diterama) tša Maisimane go swana le mabaka a a latelago, e lego (a) lebaka la pušo ya Kgošigadi Elizabeth I le (b) nako ya pušo ya Kgoši Charles I. Le ge basekaseki bao ba sa lebanya mokgwa wo o šomišitšwego go hlaloša tšwelopele yeo, go lemogwa dintlha tše go ka thwego ke dikokwane tša go hlaloša kgolo yeo. Dikokwane tšeo ke (a) histori, (b) politiki le (c) leago. Go tlo bolelwa ka bokopana ka fao metheo yeo e šomišitšwego ka gona.

2.3.1 Histori

Kokwane ya histori e šomišitšwe ke borateori ba Maisimane ge ba hlaloša tšwetšopele ya dingwalo tša Seisimane. Borateori bao ba lekodišišitše maemo a mongwadi ge e le mongwadi. Ga go laodišwe ka ga mongwadi ge e le motho. Mo go tiišetšwa maemo a bokgabo bja mongwadi. Khuetšo e napile e ba bohlokwa mo tabeng ye. Ke ka lebaka leo ditiragatšo tšeo di phatlaladitšwego lebakeng la pušo ya Kgošigadi Elizabeth I, di tsebjago ka la diterama tša paka ya William Shakespeare. Taba yeo e laetša gore Shakespeare o lemile tema ye bohlokwa tšwetšopeleng ya dingwalo

(diterama) tša Maisimane. Evans (1982: 155) o mo tumiša le go mo rweša dipataka ka go re:

*With his skill in theatrical invention, he combined
a genius for applying poetic language to drama.
He had a range of imagery which was more
comprehensive than in any other poet.*

Gona mo Evans o tlišetša bokgoni bja Shakespeare bja go šomiša mantšu le polelo. Diterama tše di tšweleditšwego ke Shakespeare pakeng ye ke: *Kgoši Henry VI* (1589), *Richard III* (1592) le *Kgoši Henry VIII* (1612). Mongwadi yoo a ilego a iphatela madulo a godimo mehleng ya Kgoši Charles I ke John Milton. Khuetšo ya Milton e hlalošwa ke Burgess (1985: 104) ge a re:

*He dwarfs the writers of the opposing camp
(‘Cavalliers’) so completely that we are right to
call this age, his age.*

Therešo ke ka fao go thwego ke lebaka la Milton. Mabakeng ao a boletšwego go lemogwa gore banyakišiši ba be ba hlokometše bangwadi bao ba bilego le khuetšo ye maatla dingwalong tša nako yeo, tša go bitšwa ka leina la mongwadi yeo a atlegilego kudu ge go hlopšha.

2.3.2 Leago

Bafatišiši ba dingwalo tša Maisimane ba šomišitše leago bjalo ka kokwane ye bohlokwa dingwalong. Bontši bja dingwalo tša bona bo bopilwe godimo ga leago. Leago ke lereo leo ge le lebane le dingwalo le šupago ka mokgwa wo batho ba phelago ka gona, ka ge le le mabapi le kamano gare ga bona, tlabologo, boitshwaro, boiphedišo, le borapedi. Abrams (1985: 174) o hlaloša mošomo wa '*Sociology of Literature*' a nepiša leago ka go no re:

The term ‘Sociology of Literature’, however, is applied only to the writers of critics and historians whose primary interest is in the ways an author is affected by his class status, his social and other ideology, the economic conditions of his profession, and the kind of audience to which he addresses himself. These critics and historians treat a work of literature in escapeably conditioned by the social circumstances and forces of its era.

Tlhalošo ye, e laetša gore lentšu le, leago le amana le kgokagano le phedišano gare ga batho dipakeng tšeo ba phelago go tšona. Phedišano le bophelo ke monwana le lenala. Ka tsela yeo di a fetogafetoga ge nako ya bophelo e elela. Phetogo yeo e ka ba ye mpe goba ye botse. Ka go realo tšhomišo ya motheo wo wa leago e phatlalala le mabaka a histori a dingwalo tša Maisimane ka moka. Ga se ya lebana le lebaka le le itšego. Lebaka ke go re dingwalo di be di kgopamolla bophelo.

Ge go hlokomedišišwa dingwalo tša Maisimane go lemogwa gore di be di laolwa ke ka moo go bego go phelwa ka gona. Bangwadi ba be ba ngwala go hlasela boitshwaro bjoo bo lešago hlong le go hlohleletša mokgwa woo o itšego wa go phela. Ka tsela yeo go ka bolelwa gore ba be ba ngwala ka merero ya dipolitiki le tlabologo.

Dingwalo tše di bopilwego godimo ga kokwane ye, ya leago ke tša kgegeo. Terama ye e bitšwago *The Doctor’s Dilemma* (1898) ya Shaw, go yona o thulana ka kgalemo le phufulelo mabapi le bophelo bja go hloka boitshwaro ka mokgwa wa go gegea.

2.3.3 Politiki

Politiki ke motheo wo maatla khuetšong ya dingwalo tša Maisimane. Procter le ba bangwe (1995: 1092) ba hlaloša politiki ka go no re:

The activities of the government; members of law-making organizations or people who try to influence the way a country is governed.

Tlhalošo yeo e lebane le pušo ya naga. Ka fao lereo le, le laetša ka mo batho ba bušwago ka gona, e ka ba mokgwa wo mobe goba wo mobotse.

Bangwadi ba Maisimane ba ile ba itswalanya le taba ya pušo ka maatla, ka go thulana le kgatelelo. Bjale mo go lebantšhwa kudu monna wa Mojeremane e lego Karl Marx yoo a bego a ngwala dingwalo tša Seisimane. Mabapi le tiragatšo, Shakespeare o ngwadile *Richard III* (1592). Go yona o hlaloša kgohlano le pušo ya kgatelelo. Burgess (1985: 180) o tšweletša kgopolo ye mpsha malebana le bosetšhaba, ka gobane o bolela gore mahumo a naga ke bohwa bja setšhaba ka moka gomme a swanetše go abelanwa. O bona e le boikarabelo bja bao ba swerego marapo a pušo go hloma mmušo wa mohuta woo. Bontši bja bangwadi bo be bo šomiša motheo wa politiki go gegea, ka ge ba be ba ngwala ka bophelo bja go hloka ponelopele ga babušiši.

Go tlhalošo ya tlhopho ya dingwalo tša Maisimane go laeditšwe (a) borateori ba go diriša bogoši le mongwadi go hlopha dingwalo, (b) diteng ge e le motheo/kokwane wo bohlokwa kudu go hlopha dingwalo tšeo le gore (c) borateori ba arola dingwalo ka go di beakanya ka tlase ga dipaka/mabaka. Tlhopho ya dingwalo tša Maamerika le Maisimane e laeditšwe go ya ka dipaka.

Bjale go yo lekolwa tlhopho ya banyakišiši ba dingwalo tša Sepedi.

2.4 BANYAKIŠIŠI BA DINGWALO TŠA SEPEDI

Basekaseki ba dingwalo tša Sepedi bjalo ka Serudu (1983) le Groenewald (1983) ba hlophile dingwalo tšeo (e sego diterama fela) ka go šomiša diteng/histori. Ba di hlophile go ya ka dipaka/mabaka. Gomme ba šomišitše ngwaga go laetša dipaka tšeo. Ke go re ngwaga o dirišitšwe

bjalo ka mollwane gare ga dipaka tšeo. Ka lebaka leo mabaka a na le mathomo le mafelelo. Taba ye nngwe ye e hlokomedišitšwego ke ya gore lebaka le lengwe le le lengwe le bopilwe ka mengwaga ye lesome.

Tlhopho go ya ka mengwaga ye lesome e laetša go gola ga palo ya diterama ge di gatišwa. Palo yeo e laetša go gola goba go tšwela pele ga bokgoni le bobadi le ge e le borutegi bja Bapedi. Le ge nyakišišo e latela tlhopho ya go swana le ya boSerudu (1983: 102-04) le Groenewald (1983: 1-22 le 1995: 14-23) fela go lemogwa gore tlhopho yeo e na le mathata ao a rilego ao a lebanego le patrone ya peakanyo ya mengwaga, kudu ka gobane basekaseki bao ga ba fe mabaka a go aroganya dingwalo tša Sepedi ka dipaka tša mengwaga ye lesome. Ka go realo, tlhopho ya mohuta wo e na le mathata ao a lebanego le dipaka tša go laolwa ke mengwaga.

Bothata bjo bogolo ke gore mengwaga e dirišwa go aroganya dipaka tše di fapafapanego, ke go re tlhopho ya mohuta wo e gatelela phetogo ya nako e sego phetogo ya sengwalo. Ka fao tlhopho ya mohuta wo ga e tle ka tharollo, ka gobane paka e le sebetša se bohlokwa mo tlhophong ya dingwalo.

Bothata bjo bogolo go ya ka Mokgokong (1972: 1) ke gore ga go mabaka a a tiilego a a tiišago tlhopho ye. Serudu (1983) le Groenewald (1983) ba šetše ba hlophile tiragatšo ya Sepedi ka kakaretšo. Moto (1998) o nyakišišitše histori ya tlhopho ya terama ya Sepedi go tloga ka 1940 go fihla ka 1979 gomme a laetša le ge fela e se maikemišetšo a lengwalo la gagwe. Ge a bolela ka ga histori o nyakile go hlopha taba yeo go swana le ya Serudu (1983) le ya Groenewald (1983).

2.4.1 Serudu (1983) le Groenewald (1983)

Ka gare ga dipaka tšeo bafatišiši ba ba bolela ka ga phetogo ya bophelo. Taba ye e gatelelwa ke Serudu (1983: 158) ka go no re:

The industrial and social revolution in South Africa around about the 1940's brought a new crop of writers in its wake. These writers began to write on contract themes, that is, themes on what happens to members of the black communities when they came into contact with the Western way of life of their neighbouring white communities.

Maikemišetšo a Serudu a lebane le sererwa seo se lebanego le diteng. O tiišetša gore ditaba tšeo go ngwadilwego ka ga tšona di fetogafetoga go ya ka mo batho ba phelago ka gona. Go fa mohlala, bophelo bja batho bo a fetoga ge ba tloga dinagamagaeng go yo dula metseditoropong.

Bangwadi ba gapeletšega go fetola mawo a bona go akaretšwa bophelo bjo bofsa bjoo ba bo fahlogelago gona moo. Groenewald (1987: 61) o bolela gore Matsepe ge a fihla temeng/tšhemong ya dingwalo tša Sepedi, o tlošitše bophelo ditoropong a bo bušetša setšong. Kgopolo ye ya phetogo ya bophelo e tla nyaka go tsinkelwa ka botlalo, ka ge bophelong bja bona bja bogologolo Bapedi ba be ba sa hlakahlakane le merafe ye mengwe. Le ge go le bjalo go be go na le dintwa magareng ga bona le merafe ye mengwe. Dintwa di be di tlišwa, ke ge ba nyaka go thopelana dinaga le merafe ye mengwe. Ka lebaka la dintwa tšeo ba bangwe ba ile ba ya Taamane go nyaka dithunya. Mohlala wo mobotse o tšwelela mo pading ya *Kgamphuphu* (1972), ya Mamogobo. Mo go *Kgamphuphu* go thwe, Tlapalathunya o ile Taamane go ya go nyaka sethunya. Ka morago morwagwe, *Kgamphuphu*, le yena a mo latela go ya go nyaka sethunya. Ge dithunya di hweditšwe kua Taamane ba ile ba boa ntle le phetogo bophelong bja bona bja bogologolo. Ke go re le ge ba kopane le merafe ye mengwe bophelo bja bona ga bo fetoge.

Gona lebakeng leo baromiwa ba ile ba tsena Bopedi go ruta Bibehe. Le ge ba bile le mathata a a rilego, ba bile le katlego, ka gore ba bangwe ba Bapedi ba ile ba fetoga, ba phela bjalo ka *baromiwa*. Ditaba tša go fetoga ga bona di tšwelela mo go *Ditaba tše dingoe tša Badumedi* (1893)

(mongwadi ga a tsebje), *Tša Bophelo bja Moruti Abraham Serote* (1935), ya Ramaila, *Josefa Morwa' Jakobo* (1938), ya Phokanoka le *Ruthe wa Moaba* (1938), ya go ngwalwa ke Legodi.

Ka morago ga Dintwa tša Lefase, kudu ya Bobedi, bophelo bja Bapedi bo ile bja thoma go fetogela pele. Ba thomile go ya Makgoweng meepong ya Taamane le Gauta. Gona moo ba ile ba kopana le bophelo bjo bofsa bjoo bo lebanego le go šomela tšhelete. Tšhelete ya tšwetša pele go fetola bophelo bja bona. Godimo ga moo ge ba tlile Makgoweng ga ba sa boela gae, go swana le peleng (boKgampophu) ba thoma go dula dikompong le malokheišeneng, ba aga gona, ba nyala basadi ba bangwe.

Taba ye nngwe ye bohlokwa ke ya go lebana le diphetogo tša go tlišwa ke go gola ga diindastiri mono Afrika-Borwa. Di hueditše phetogo ya maphelo a Bapedi. Bangwadi ba thomile go ngwala ka ga ditaba tšeo di amago setšhaba sa Bapedi ge se thoma go kopana le ditšo le ditlwaelo tša merafe ye mengwe kudu Bathobašweu. Ke ditaba tšeo lehono di bitšwago morero wa Makgoweng (*'Makgoweng motif'*). Dingwalo tšeo ke tša go swana le tša Phalane, *Motangtang* (1955), Madiba, *Tsiri* (1942) le *Nkotsane* (1955), SehloDIMELA, *Moelelwa* (1940) le *Tša Maabane* (1953), Matlala, *Tšhukudu* (1941) le Franz, *Maaberone* (1940).

Tlhabologo e thomile go aparela naga ya Bopedi. Tlhabologo yeo e ama le go kgolwa ga ditsela. Ge go balwa mo go *Moelelwa* (1940), ya SehloDIMELA go kopanwa le ditaba tša mohuta woo. Moelelwa o nyalwa Swatseng, ka ge a ile a kopana le lesogana la Swatseng leo le tlilego tikologong ya gabo, ka baka la mošomo wa go bula ditsela.

Go hlongwa ga dinagamagae ke pušo ya kgethollo go tšwetša pele taba ya go fetola maphelo a Bapedi. Bapedi ba thoma go phela go nyako swana le Sekgoweng: ba tlogela pušo (politiki) ya setšo ba ithuta politiki ya sebjalebja (demokrasi). Ditiragalo tša mohuta wo di ngwadilwe mo go *Kelelagobedi* (1983), ya Serudu. Basotho go akaretšwa le Bapedi bao ba

thulanago le mmušo wa kgethollo ba tšhabela dinageng di šele. Ge go balwa *Naga ga di etelane* (1977), ya Serudu go bolelwa ka ditaba tšeo. Ka go realo, go tlo lemogwa gore phetogo ya bophelo bja Bapedi e na le khuetšo ye kgolo dingwalong go akaretšwa le diterameng tša bona. Lehono bangwadi ba Sepedi ba ngwala ka ga boitemogelo bja bophelo bja setšhaba sa bona sa lehono bjoo bo fetogilego, ge bo nepišwa le bja bogologolo. Ke ka lebaka leo go bolelwago ka ga phetogo ya bophelo dingwalong tša Sepedi. Phetogo yeo go ka thwe ke seipone sa mabaka. Ke ka lebaka leo, Groenewald ge a hlopha dingwalo a dirišago kokwane ya paka. O šomiša dihlogo tše di fapafapanego bjalo ka *Periode van Nostalgie* (1987:58), *Verwesening* (1987:71) le *Die Noord-Sotho Ontredder* (1986:1), eupša ge a lekola dingwalo ga a šomiše dikokwane tša thutadingwalo o tiišetša bophelo bja batho. Ka go realo go pepeneneng gore kokwane yeo Groenewald, Serudu gotee le basekaseki ba bangwe ba šomišago kokwane ya tlhopho ge ba hlopha dingwalo tša Sepedi.

2.5 KAKARETŠO

Mo go kakaretšo ye, go bonala gore motheo wa tlhophokgolo le tlhopho ya diterama tša Maisimane, e laolwa ke mengwaga yeo terama e ngwadilwego ka yona. Ba bontšhitše khuetšo ya politiki, leago, histori le setšo fela ba hlopha dingwalo go ya ka paka ya mengwaga. Ka tsela yeo o ka rego dipaka tšeo di lebane thwi le khuetšo yeo ya politiki, leago, bjalobjalo.

Papadi ka boyona ga e bohlokwa tlhophong yeo, gobane go šomišwa diteng ge go hlopšha. Tabakgolo ke gore dihlopho tšeo tša Serudu (1983) le Groenewald (1983) di lebane le dingwalo ka kakaretšo e sego diterama fela.

Bjale go yo lekodišišwa sebopego sa terama ya sebjalebjae ka gobane se fapana le sa ya bogologolo.

KGAOLO YA BORARO

3.1 SEBOPEGO SA TERAMA

3.1.1 Matseno

Malebana le tlhalošo ya terama, Cohen (1973:15) o hlatholla terama ka go re:

*Drama refers to a play intended for performance
by actors who assume the rules of fictional people
involved in some kind of narrative.*

Kgopolokgolo ya tlhalošo yeo e lebane le gore Cohen o laetša mokgwa wa papalego ya babapadi go sengwalo. Mokgwa wona woo, ke wo bohlokwa, ka gobane go tsebja gore taba yeo ya terama ke pharologanyo ye bohlokwa ya dingwalo. Serudu (1989: 46) yena o hlatholla tiragatšo, ka go re ke mohutangwalo wa teatere moo babapadi ba kgathago tema ye bohlokwa ya baanegwa le go diriša poledišano yeo e ngwadilwego. Se bohlokwa fa go gatelelwa (a) babapadi, ge e le batho ba bohlokwa le (b) ge poledišano e le sebetša se bohlokwa. Ka thokong ye nngwe go lebeletšwe babapadi ge e le baanegwa ba terama ge e le sengwalo. Taba yeo, ya tlhalošo ya terama ge e bolelwa ke Elam (1980: 2) o dio re:

*By drama is meant that mode of fiction designed
for stage representation and constructed
according to particular (dramatic) conventions.*

Polelo yeo ya Elam, boSerudu (1989) ba e oketša ka go gatelela, gore bobapadi le tlhagišo di tšweletšwa ke babapadi, ge ba bapala sefaleng. Bona babapadi bao ba lema tema ya baanegwa ba terama. Go ya ka borateori bao go itaetša ba thekgana, ebile ba tlatšana, le go hlatsana ka dikgopolo, ka gobane bona ba bolela ka babapadi le bobapadi bja tiragatšo.

3.2 BOTELELE BJA TERAMA

Botelele bja tiragatšo ke bjo bohlokwa kudu, ka gobane babogedi ba lapišwa ke ge go tšea nako ye telele ba bogetše. Ke ka fao Conradie (1981: 41) a rego:

*Die omvang van 'n roman is feitlik onbeperk,
maar die lengte van 'n drama moet sodanig wees
dat dit in 'n tydverloop van twee tot drie uur
opgevoer kan word.*

Ge e le papadi ya bošego gantši e thoma ka iri ya 8 e felela ka ya 10/11. Bjale diiri tšeo tše 2-3 ga se tša go bapala fela, go sa na le sekgoba goba nakonyana yeo babogedi ba dumelelwago go tšwela ntle moo go rekišwago tša go nwa, mo babogedi ba itišago gona. Ge go ka hlokomelwa ditaba tšeo ka moka, nako ya go bapala e ka tšea diiri tše pedi le ge e le tše pedi le seripa fela. Dikgopolo tšeo di mabapi le terama, ge e le tiragatšo, e bapalwa sefaleng, gape le ge papadi e le sengwalo e balwa. Groenewald (1995: 2) o bolela gore, papadi e na le mahlakore a mabedi, e lego (a) la kanego le la (b) tiragatšo, ka gobane e bapalwa.

Bjale mahlakore ao a mabedi a tlo lekolwa, gore mošomo wa mongwadi le wa motšweletši o lemogwe gabotse. Go taba yeo Groenewald gona letlakaleng leo la bobedi, o arogantšha mešomo yeo ye mebedi ya mongwadi le motšweletši.

Papadi e swanetšwe gore e hlalošwe ka polelo, gore e kwešišege gotee le poledišano. Go tiišetša kgopolo ye, gona letlakaleng leo la bobedi Groenewald o no bolela gore le ge mešomo ya batho bao ba babedi e fapana, e lego go ngwala le go tšweletša terama ba na le tebanyo e tee, e lego go diragatša tšeo di ngwadilwego ka fao mmadi o fetoga mmogedi. Mmogedi ke motho yo bohlokwa kudu, ka gobane mongwadi, motšweletši le babapadi ba terama ba itapišetša yena. Mongwadi le motšweletši ba swanetše go hlokomela ditaba tše pedi tše di lebanego le

go diragatša terama. Ya mathomo ke gore tiragatšo yeo e se ke ya tšea nako ya go feta diiri tše pedi goba tše tharo. Ya bobedi ke gore sefala ke lefelo mo go pitlaganego go loketšego ditaba tše di lebanego le bogolo bja sona fela. Groenewald (1991: 15) o tšwela pele go gatelela taba yeo ya terama ge e le tiragatšo ka go bolela gore mongwadi o swanetše go ngwala ditaetšosefala, gomme motšweletši a napa a tšweletša papadi ka moo a ratago ka gona. Ka mokgwa woo (a) tšweletšo goba tlhagišo ye nngwe le ye nngwe e fapana le sengwalo le (b) ditšweletšo goba ditlhagišo tšeo di fapafapanego tšeo di ka fapanago ka seng sa tšona.

3.3 TERAMA GE E LE SENGWALO

Ka lehlakoreng la terama ge e le sengwalo, Groenewald (1995: 2) o bolela gore mongwadi wa tiragatšo le wa kanegelo goba sereto ba a swana. Go swanetše go ba diteng tše di tlogo rulaganywago tša ngwalwa. Mongwadi wa papadi o swanetše go hlokomela nako yeo tiragašo e tlogo e tšea gotee le lepheko leo e lego bogolo bja sefala, mošomo wa gagwe o fapana kudu le wa mongwadi wa kanegelo goba sereto. Phapano yeo e na le mahlakore a mabedi: La mathomo ke la go kgetha le go rulaganya ditaba mola la bobedi e le la go laetša motšweletši le babapadi mabapi le go (a) diragala ga ditaba, (b) lefelo le nako tše di lebanego le ditiragalo tšeo, ka gobane tiragatšo ga se poledišano fela. Se bohlokwa kudu, ke gore go lemogwe gore, ge go bolelwa ka terama (sengwalo) go bolelwa ka eng. Groenewald (1995: 2) o bolela ka kgopolo yeo ka gore mošomo wa mongwadi wa tiragatšo ke go ngwala terama. Mongwadi o swanetše go kgetha tše bohlokwa fela, tšeo a tlogo di rulaganyago go tšwetša pele maikemišetšo a gagwe e lego moko wa ditaba. Tiragatšo ge e le sengwalo e lebane le (a) polelo, (b) bohlokwa bja tema, (c) bohlokwa bja temana le (d) mediro ya terama.

3.3.1 Polelo

Malebana le polelo Groenewald (1995: 23) o bolela gore bontši bja diterama tša Sepedi bo ngwadilwe ka tsela ya prosa. Diteramatheto ga se

tše kae. Ge theto e bapetšwa le prosa go ka thwe, ke polelo ya go nanya, ka gore ga e kgone go hlaloša ditiragalo tše di raraganego kudu. O ka re, mogoeledi/mogaši a ka se šomiše theto ge go gašwa papadi ya kgwele ya maoto goba mekato ya dipere, ka ntle le ge a nyaka go segiša batheeletši. Ke ka lebaka leo theto e lebanego le (a) sererwa le (b) tiragalo ya go nanya.

3.3.2 Bohlokwa bja tema/kgaolo

Groenewald (1995: 5) le Maila (1997: 15) ba re, tema e bopilwe ka ditemana tšeo di hlophetšwego felo gotee gore di be kgopana e tee. Groenewald (1995: 5) ge a sebotša ka mediro ya ditema o bolela gore Seidler (1959: 578-9) o ahlaahla ditaba tše pedi e lego (a) lenaneo la thulaganyo ya sengwalo, ke go re ditema di rulaganywa ka go bapetšwa le lenaneo la kalotaba, tšwetšopele, sehloa le tlemollo ya lehuto le (b) go kopantšhwa ga ditema gore di be selo se tee gore moko wa ditaba o tšwele pele, gape go be go godišwe le maatlakgogedi. Go gatela pele ka kgopolo ye, ya ditema Seidler (letlakala 579) o re, terama e swanetše go ba le:

- Mafelelo a karolo ye e itšego ya thulaganyo, le ge e se karolokgolo ya lenaneo leo le boletšwego ka godimo.
- Khutšo goba go felela ga taba ye e itšego (*‘in gesellschaftlicher Hinsicht’*), bjalo ka mafelelo a kgaolo ya padi. Taba yeo e lebane le go kgaoletša tlhokomedišišo ya babogedi (le ge e le mmadi) gore babogedi ba dumelwe go boledišana, le ge e le go emelela le go tšwela ntle.
- Go gatelelwa ga tiragalo ye, e lego sehloa sa tema yeo, ke se se godišago maatlakgogedi (*‘in ästhetischer Hinsicht’*).

3.3.3 Bohlokwa bja temana

Groenewald (1995: 3) bjalo ka **monyakišiši** ge a lekola taba ya ditemana o re ke ditiragalo tše bohlokwa sengwalong. Groenewald o sa iša pele tlhalošo yeo ya ditemana gona letlakaleng leo, ka go re ke tiragalo ye nnyannyane ya terama ye e lebanego le moko wa ditaba. Ntle le temana ye e lego ye nnyane, Seidler (1959: 577), o bolela ka ga tiragalo ye nngwe ye e lego ‘*Auftritt*. ‘*Auftritt*’ yeo e felelago ge go na le ‘*Personenwechsel*’, ke go re ge go tloga moanegwa yo mongwe go tsena yo mongwe. Ke tiragalo ye e lebanego le go fetolafetolwa ga baanegwa mo sefaleng.

3.3.4 Mediro ya temana

Groenewald (1995: 3) le Maila (1998: 17) ba hlaloša gore mediro ya temana ke ye mebedi, e lego go lemoša kgetho ya ditiragalo tša diteng tše di tlogo rulaganywa, le go laetša bohlokwa bja tiragalo yeo mabapi le moko wa ditaba. Ka tsela yeo, mongwadi o nepiša tiragalo, baanegwa le tikologo ye e itšego; a di rulagantšha (a) ka go di amantšha seng sa tšona, le (b) ka go di hlophela felo gotee gore di be kgopana ye e bitšwago **tema**. Go dira bjalo, o a di amantšha, o bile o a di fapantšha le go di tlaleletša go phethagatša maikemišetšo a gagwe. Phatišišo ye, e lebane le mongwadi e sego motšweletši. Lebaka ke gore bontši bja banyakišiši ba re, diterama tša Sepedi ke tša go balwa fela (‘*closet dramas*’).

3.4 TERAMA GE E LE TIRAGATŠO

Ka lehlakoreng la terama ge e le tiragatšo, dikgopolo tše di latelago di swanetšwego go hlalošwa mo ke (a) babapadi, (b) poledišano, (c) ditaetšopapadi/sefala, le (d) seširo.

3.4.1 Babapadi

Serudu (1989: 31-2) o bolela gore moanegwa ke motho yoo a dirišwago ke mongwadi mo kanegelong ya gagwe, e ka ba mo pading,

kanegelongkopana goba mo papading. Ke seakanywa sa mongwadi seo se se nago le boitshwaro, maikutlo, ‘bomotho’, seo se di tšweletšago ka poledišano le tiro. Ga se motho wa nama le madi, eupša ke kemedi ya motho tsoko yo a phelago goba yo a ka phelago. Mmapadi ke motho, o emela moanegwa (e lego seakanywa). Babogedi ba a mo tseba (ba tseba leina la gagwe, bjalobjalo). Ge a le sefaleng o fetoga moanegwa/motho yo mongwe wa seakanywa.

3.4.2 Poledišano

Ka ge papadi ka sebopego e batametše bophelo bjo bo tlaetšwego, poledišano ya yona e swana le poledišano bjalo ka batho ba ka mehla. Le ge go ka thwe, polelo ke mediamo (‘*medium*’) wa baboledišani, kwano gare ga batho bao ga e laolwe ke polelo fela. Mojalefa (2002: 62) o bolela gore tikologo, tsebo ya baboledišani malebana le taba ye e bolelwago, ditho tša mmele bjalo ka mahlo, difahlego, maoto, diatla, bjalobjalo ke dilo tšeo ka moka di laolago kwešišo. Le ge go le bjalo, go thulana ga batho/baanegwa go se lebalwe, ka gore poledišano gare ga batho ka mehla e fapana le ye e lego gare ga baanegwa ba terama, ka gobane bjale ke babogedi ba ba swanetšego go kwešiša poledišano yeo (e sego baboledišani). Ke ka moo poledišano ya tiragatšo e swanetšego go nontšhwa, gore babogedi ba be le tsebo yeo e lekanego, yeo e tlogo ba kgontšhago go kwešiša gabotse tše di bolelwago ke baanegwa bao. Ge e le poledišano ya terama ya radio, e swanetše go nontšhwa go fetiša, ka gobane bjale mmogedi o fetogile motheeletši. Ka go realo, poledišano e na le mediro ye bohlokwa ya maatlakgogedi, e lego (a) go šitlela ditiro tša baanegwa, (b) go hlaloša semelo sa moanegwa le (c) go hlaloša tikologo.

3.4.3 Ditaetšopapadi / sefala

Go ya ka boKeuris (1997: 76) go thwe, terama e lebane le dielemente tše nne tša sengwalo, e lego baanegwa, ditiragalo, nako le felo. Le ge poledišano ya terama e amana le dielemente tšeo ga se mediamo wo mongwadi a kago o šomiša go hlaloša ka tshwanelo. Ke ka lebaka leo

mongwadi a oketšago ka ditaba tše dingwe gore di tlaleletše tlhalošo yeo. Dikoketšo tšeo, ke tšona ditaetšopapadi, gomme tšona dingwalwa ka moseka ka mašakaneng. Le ge di na le mohola, ga se wo mokaalo, ka gobane di lebane le tiragatšo ge e sešo ya tšweletšwa. Malebana le kgopolo yeo, ya ditaetšopapadi, Groenewald (1995: 6) o bolela gore ntle le tšona go sa na le elemente ye nngwe ye e lebanego le go rulaganywa ga ditaba, e lego **seširo**.

3.4.4 Seširo

Seširo ke elemente yeo e lebanego le go rulaganywa ga ditaba mo sengwalong (terama). Groenewald (1995: 6), boKeuris (1997: 76) le Phala (1999: 79) ba bolela gore, seširo se bohlokwa, ka gobane se na le mediro ye mebedi: (a) Modiro wa mathomo o lebane le terama ge e laetša go fetolwa ga baanegwa, ditiragalo, nako le felo le (b) modiro wa bobedi o lebane le tema ge o laetša khutšo. Ke modiro wo Seidler (1959: 579) a rego ke '*eine Rolle gesellschaftlicher Hinsicht*'. Ke go re, khutšo yeo ga e senye maatlakgogedi, ka gobane e rungwa ke sehloa se se tsošago kgahlego ya babogedi.

3.5 KAKARETŠO

Ka kakaretšo go bonala phapano gare ga terama ge e le sengwalo le ge e le tiragatšo. Gape go hlokometšwe bohlokwa bja ditema le ditemana. Go mahlakore ao a mabedi, go lekotšwe lehlakore la sengwalo, e sego la tiragatšo. Gona fao, go hlalošitšwe dikgopolo tšeo di lebanego le sebopego sa terama, botelele bja terama gape le ge e le sengwalo bjalo ka polelo, bohlokwa bja tema le bja temana le mediro ya temana. Ka lehlakoreng la terama ge e le tiragatšo, go lebeledišitšwe ntlha ya babapadi, poledišano, ditaetšosefala gotee le seširo.

Bjale go yo lekolwa mokgwa wa nyakišišo wo o lebanego le lengwalonyakišišo le.

KGAOLO YA BONE

4 1 MOKGWA WA NYAKIŠIŠO

4.1.1 Matseno

Ka gare ga mokgwa wa naratolotši wa naykišišo ye, go ya go hlopšha diterama tša Sepedi go bontšha kgolo le tšwetšopele ya tšona. Ge monyakišiši a thoma go bapetša, o thoma go hlopha, ka go realo, tlhopho e tlo tšweletša kgolo le tšwetšopele ya tiragatšo ya Sepedi. Tlhopho ya mohuta wo, ga se e lebane le go hlophela diterama go ya ka mehuta ya tšona. Pele ga ge go ka hlopšha diterama, mo lengwalonyakišišong le, go swanetše go šomišwa mekgwa ye meraro ya go fatišiša, e lego (a) mokgwa wa go hlaloša, (b) wa go hlopha le (c) wa go bapetša le go hlatholla le ge mokgwa wo o dirišwa ka boripana, gagolo mo kgaolong ya seswai le ya senyane.

4.2 MOKGWA WA GO HLALOŠA

Mo nyakišišong ye, go hlaloša, ke go bolela selo ka bosona gore se tšwelele gabotse. Gape go hlaloša, ke go bolela go tšweletša ka mantšu, sebopego, seemo goba kamano ya selo se tee le tše dingwe.

4.3 MOKGWA WA GO HLOPHA

Ge go bolelwa ka go hlopha, go tsenya kgopolo ye ya go bapetša. Go bapetša ditaba, ke go di swantšha, gore go bonale ka mo di kwanago ka gona. Go hlopha, ke go utolla diphapantšho tše di laetšago/tiišago ka mo di kwanago ka gona. Go hlopha kwano yeo, ke kokwane ye e laolago tlhopho ya ditaba tšeo gore e be tša legoro le tee.

4.4 MOKGWA WA GO BAPETŠA

Shiple (1970:60) o hlaloša kgopolo ye, go bapetša ka go re:

To study interrelations of the literatures of various people.

Polelo yeo e gatelela kamano gare ga dingwalo. Ke go re, go nyakolla ka mo dingwalo di nyalanego ka gona. Go bapetša, ke go tsinkela dingwalo tšeo di nago le kamano, go bona ka mo di swanago, ebile di fapanago ka gona.

Go yo lekodišišwa tšhupetšonyakišišo le tlhalošo ya dikgopolo.

4.5 TŠHUPETŠONYAKIŠIŠO

Go ya ka moo Groenewald (1995: 2) a boletšego ka gona, terama e na le mahlakore a mabedi, e lego la sengwalo le la tiragatšo. Lehlakore la tiragatšo, le tlo bolelwa mo kgaolong ya seswai, mo dikokwane tša tlhopho ya diterama bjalo ka tiragatšo, di tlogo hlalošwa. Lehlakore la sengwalo bjale le tlo nepišwa.

Tabakgolo ke gore, ge go hlokomelwa diteori tše dingwe tša thutadingwalo go lemogwa gore gantši sebopego sa sengwalo se be se sa nepišwe ka tshwanelo. Borateori ba bogologolo bona, ba be ba lebelela sengwalo ka tebanyo ya go latišiša bophelo bja mongwadi. Kgonthišišo ya bona e be e lebane le seo mongwadi le sengwalo e lego tšona. Bona ba be ba sa fapantšhe gare ga sengwalo le mongwadi. Borateori ba bangwe bjalo ka Hans Robert Jauss le Wolfgang Iser (Segers, 1980: 11) ba gatelela dikgopolo tše pedi tšeo, e lego dikokwanekgolo tša teori ya *'receptigesthetic'* e lego *'verwachtingshorizon'* ya Jauss le *'open plekken'* ya Iser. Go ya ka Segers (1980: 12) dikgopolo tše pedi tšeo di a swana, ka gobane Jauss o šomiša kgopolo yeo go fapantšha sengwalo sa kwešišano le sa go itiša, le gore sengwalo sa go itiša, ga se na mohola wo mogolo, ka gobane mmadi o kgona go bona ka mo mongwadi a tlogo fetša ditaba ka gona. Iser yena, o lebanya kgopolo ye ya gagwe le dithekniki tša mongwadi, tšeo di ka dirišwago go raragantšha kanegelo. Ka tsela yeo, mmadi ga a

kgone go lemoga tharollo ya mathata ka bjako. Ka go realo, dithekniki tšeo di lebane le maatlakgogedi. Segers (1980: 13) o gatelela gore teori yeo e bohlokwa kudu, ge go nyakišišwa histori ya dingwalo. Rateori yo mongwe, e lego Spearman (1966:103) o bolela go re:

Used as a social document, literature can be made to yield the outcomes of social history.

O utolla gore sengwalo se lebane le bophelo bja batho. Go iša pele, Spearman (1966:149) o swantšha sengwalo le seipone (*'reflection'*). O bolela gore, mongwadi o hlatholla bophelo bja nako yeo a phetšego go yona, ke go re seipone se a bolelago ka sona, se bonegela ditiragalo tša nako ya go feta. Ke ka tsela yeo, bangwadi ba dingwalo ge ba ngwala ka ga ditiragalo tša dingwalo tša bona ba sa bolelego ka maikemišetšo a go swana. Le ge go le bjalo maikemišetšo a bona a ka no lebana le go tšweletša seswantšho seo se nyalanego le nnete go ya ka fao nnete e lemogwago ka gona goba go feta ka fao nnete e lemogwago ka gona. Ke ka lebaka leo, ba sa kwešišegego go tšeo di ngwadilwego ka go swana.

Banyakišiši ba *'Russian Formalism'* le bao ba ba latetšego e lego Mapoleše le Matšheše ba lego kgahlanong le tsela yeo ya phatišišo ya basekaseki ba mathomo. Balatedi ba *'Russian Formalism'* ba re ge go tsinkelwa sengwalo, se bohlokwa, ke seo se lego ka gare ga sengwalo, ka go realo, ke sona seo se swanetšego go nyakurollwa, le ge gape se bohlokwa e le gore ge go sekasekwa sengwalo, bophelo bja mongwadi ga bja swanela go nyankurollwa. Ka tsela yeo, Ryan le ba bangwe (1982:16) ba dio re:

The formalists insisted that how a work is constructed – that is, what literary technique and conditions it employed – was of far greater significance than what is said, and accordingly should be the central if not exclusive concern of literary studies.

Mantšu ao a tiišetša gore mongwadi ga a bohlokwa ge sengwalo se latišišwa. Le ge go le bjalo, Mojalefa (1995: 82) o samiša taba yeo ka go bolela gore, gabotse go swanetše go tsinkelwa sengwalo e sego mongwadi, le ge e le mmadi, ka baka la gore go sekasekwa seo se lego ka pukung fela, ka gobane ditaba tša mongwadi di ka se thuše mosekaseki ka selo. Le go gatelela phapano gare ga boitemogelo bja babadi, go ka se tiiše kwano ye e lego motheo wa poledišano ya banyakišiši goba babadi. Ka go dira bjalo, borateori ba ‘*Russian Formalism*’ gotee le balatedi ba bona ba Matšheše le Mapoleše ke bona ba lekodišišitšego kgopolo ye, ya sebopego sa sengwalo pele. Bona ba gakantšhitšhe diripa tše pedi tša sengwalo, e lego: diteng le thulaganyo ge ba fatišiša. Ke ka moo Wellek le Warren (1973: 141) ba nogo re:

Structure is a concept including both content and form so far as they are organized for aesthetic purpose. The work of art is then considered as a whole system of signs, or structure of signs a specific aesthetic purpose.

Basekaseki bao ba tšweletšego ka morago bjalo ka Genette (1980: 40), Bal (1980: 60) le Strachan (1988: 3-5) bona ba bolela gore sengwalo se bopilwe ka matlalo a mararo, e lego la (a) diteng, (b) thulaganyo le (c) mongwalelo. Bontši bja ditaba tše ba di bolelago, bo amogelwa mo lengwalophatišišong le. Le ge go le bjalo (a) kgopolo ya sererwa e oketšwa le go bolelwa ka ga diteng tša sengwalo, (b) moko wa ditaba ke kgopolo ye bohlokwa ge go nyakišišwa thulaganyo, (c) mola tebelelo yona e swantšhwa le mongwalelo.

Pele ga ge go ka bolelwa ka moo terama ya Sepedi e godilego ka gona bjalo ka sengwalo, gona go molaleng gore dikgopolo tšeo di tlogo šomišwago mo nyakišišong ye, di tlo hlalošwa.

4.6 TLHALOŠO YA DIKGOPOLO TŠE DI LEBANEGO LE SEBOPEGO SA SENGWALO

Ka gore phatišišo ye e nepiša terama bjalo ka sengwalo, matlalo ao a mararo a sebopego a swanetše go hlalošwa ka tshwanelo.

4.6.1 Diteng

Diteng ke letlalo la mathomo la ka gare le bohlokwa la sengwalo. Bohlokwa bjoo, bja lona bo hlalošwa ke Strachan (1988: 5) ka go re:

*Dit is die laag wat deur die Formaliste beskou is
as die ketting motiewe in hulle chronologiese
volgorde.*

Ka mantšu ao, Strachan o tšea diteng go ba tšhika yeo e kgokagantšhago ditaba tšeo di tlogo bolelwa ka moo di latelanago ka gona ka tlwaelo. Chatman (1978: 19-20) o hlaloša letlalo leo la diteng ka go no re, ke kgwekgwe ya ditaba le kakaretšo ya ditiragalo yeo e tswalanego le kanegelo. Ke sehlopha sa ditiragalo seo se tlemagantšwego le go kgokagantšha sengwalo. Ke ka moo Groenewald (1993: 4) a rego, letlalo la diteng ke ditaba ge di lemogwa ka botšona. Ke go re, diteng tšeo di emego ka botšona, di kgethwa ke mongwadi. Marggraff (1994: 61) le yena o kwana le Chatman le Groenewald, ka gore o tlaleletša ka go fo re, ditaba tšeo ga se gore ke tša therešo ge di eme ka botšona. Ke ka moo a no go re, le ge e le gore kanegelo ('*story*') ke motheo wa sengwalo fela ke therešo, gore ke senaganwa sa nnete, ka gobane ka sona mongwadi o ikaroganya le therešo. Ke ka moo, mabapi le diteng Strachan (1988: 5) a rego, babadi ga ba laodišetšwe ditaba ka morago ga ge di arogantšwe le tša matlalo a mangwe bjalo ka thulaganyo le mongwalelo. Ke ka fao Serudu (1987: 43) a rego, diteng ke seo mongwadi a ngwalago ka ga sona.

Ge a hlaloša ka letlalo la diteng Marggraff (1994: 61) o bolela gore, ge ntlha yeo e fihleletšwe moo therešo e ka se bego senaganwa go tšwela pele, le ge senaganwa sa mafelelo se fihleletšwe gona go ka thwe ke sererwa sa kanegelo. Ke ka fao Groenewald (1993: 4) a bolelago gore mongwadi o ikgethela mo ditaba di thomago gona le mo di felelago gona. Sephetho seo, se laolwa ke sererwa, ka ge se amantšha se sengwe le se sengwe sa diteng. Ka tsela yeo go ka thwe, diteng ke ditaba tšeo e lego kgale di le gona, pele mongwadi a hlama sengwalo. Tšona ditaba tšeo di laolwa ke sererwa, seo se di kgokagantšhago go ba ngatana e tee ya go kgwahla.

4.6.2 Thulaganyo

Borateori ba bjalo ka Brooks (1975: 25), Perrine (1983: 41) Heese le Lawton (1993: 105) le Serudu (1989: 48) ba bolela selo se tee, ka molomo o tee, mabapi le thulaganyo ka go dio re, ke peakanyo ya ditiragalo. Bona ba tiišetša dintlha tše pedi, e lego (a) mokgwa wo ditiragalo di laodišwago ka gona, le (b) mabaka ao a hlolago ditiragalo tšeo. Ka lebaka leo malebana le thulaganyo Potter (1967: 24) a nogo re:

*The plot begins when the continuing cause begins
and the cause carries the sequence forward.*

Ge tlhalošo ya borateori ba e hlokomedišišwa, go lemogwa gore go na le phapano, ge go bapišwa le ka fao Groenewald (1991: 22) a hlalošago thulaganyo ka gona, ka gobane o re ke peakanyo ya ditiragalo tše mongwadi a ikgethetšego tšona go di šomiša. Tlhalošo yeo e gatelela gore thulaganyo ya sengwalo e bonala ge mongwadi a thoma go diriša ditaba. Mongwadi o diriša ditaba tebanyong yeo a šetšego a e kgethile. Tebanyo yona yeo, e tswalana le moko wa ditaba. Malebana le tebanyo ya mongwadi, Mojalefa (1995: 81) o bolela gore moko wa ditaba ke lenaneo la dikokwane leo le laolago thulaganyo ya sengwalo. Moko woo wa ditaba o lebane le tebanyo yeo, e lego maikemišetšo a mongwadi. O na le se a se lebantšego, ge a tlo ngwala sengwalo. Ka go realo gona go ka

thwe, thulaganyo ke tlhopho ya ditiragalo tseo di latelantšhwago ge go dirišwa dithekniki tše di itšego.

4.6.3 Mongwalelo

Mabapi le mongwalelo, Cuddon (1982: 663) o hlaloša gore, ke mokgwa wa phapantšho mo go tlhagišo ya sengwalo, ke go re ke ka mokgwa woo mongwadi a bolelago dilo ka gona. Ke go re ke polelo ya mongwadi. Taba yeo e tšwetšwa pele ke Serudu (1983: 5) le Murray (1996: 65) ka go re, mongwadi o kgona go kgetha mantšu le go a beakanya: ke mantšu a mošito, ao a tanyago mmadi, le go bolelwa ka ga mongwalelo. Modiro wo mogolo go ya ka Ohman (1972: 47) malebana le mongwalelo, ga se fela go beakanya dikgopolo tša gagwe, eupša o swanetše go tšea maemo mabapi le seo a ngwalago ka sona. Ke go re, o tšweletša maikutlo a gagwe. Ke ka lebaka leo, Groenewald (1999: 3) a akaretšago tšeo di boletšwego ka go no re:

'n Stelling is nooit volkome saakgerig nie; dit verwoord ook gevoel of gesindheid ("feeling").

Kgopolo yeo ya gore mongwalelo o laetša maikutlo a mongwadi, e tiišetšwa ke Marggraff (1994: 68) ka gore, go na le tlemagano gare ga mongwalelo le maikutlo a mongwadi. O bolela ka boleng ('quality') bjoo e lego seripa sa maikutlo a mongwadi. Boleng bjoo bo utamile mogopolong wa mongwadi. Mmadi o thoma go bo lemoga ge mongwadi a ngwadile.

Ge go tswalelwa malebana le dikgopolo tša borateori bao go boletšwego ka bona, go ka thwe, mongwalelo o lebane le polelo yeo e laetšago tebelelo ('visie') le maikutlo ao a bontšhago moko wa ditaba.

4.7 KAKARETŠO

Go ka akaretšwa ka go re, mokgwa wa nyakišišo o hlokometšwe, gomme gwa lemogwa mekgwa ye meraro ya go nyakišiša, e lego (a) wa go hlaloša, (b) wa go hlopha le (c) wa go bapetša. Go tšwela pele go hweditšwe gore nyakišišo ye e yo go šala morago teori ya naratolotši ye e hlaošago sebopego sa sengwalo ka go re se na le matlalo a mararo, e lego diteng, thulaganyo le mongwalelo, ao a swanetšego go ba dikokwane tše di laolago tlhopho ya terama bjalo ka sengwalo. Gape go lekotšwe tlhalošo ya dikgopolo tše di lebanego le sebopego sa sengwalo ge se na le matlalo a mararo. Le ge go le bjalo, go ya go šomišwa letlalo la diteng le la thulaganyo fela mo nyakišišong ye, ka gobane kgolo ya tiragatšo ya Sepedi ga e ame letlalo la mongwalelo.

4.8 TSHEPEDIŠO YA DITABA

Go tshepedišo ya ditaba, go yo lekodišišwa ka fao lengwalonyakišišo le, le yogo sepetšwa ka gona, go tloga go kgaolo ya pele go fihla go ya mafelelo.

Kgaolong ya pele, go hlokomedišitšwe motheo wa nyakišišo ya dingwalo tša Sepedi. Go ya ka maikemišetšo, go lemogilwe gore go a ahlaahlilwe ka fao go bontšhwago ka mo dingwalo tša terama ya sebjalebja di tšweletšago phetogo ya bophelo (e sego setšo) bja Bapedi ka gona. Malebana le tlhopho ya diterama tša Sepedi, Breed o tšweleditše mathata ao a kopanego le ona. Go tšwela pele go lebedišitšwe terama ya Sepedi go tloga ka 1935 go fihla ka 1994. Finnegan le Dhlomo ba lekotše sebopego sa terama ya bogologolo. Gape go boletšwe ka sebopego sa terama ya sebjalebja ya sefala, ya radio le ya thelebišene gammogo le diphapantšho tša tlhalošo le tša tlaleletšo.

Kgaolong ya bobedi go tsinketšwe motheo wa tlhophokgolo le tlhopho ya terama. Gona kgaolong yeo, go ahlaahlilwe banyakišiši ba dingwalo tša Maamerika le Maisimane go lebeletšwe dikokwane tše di lebanego le

histori, leago le politiki, e lego tša thutadingwalo. Go akareditšwe gape ka go lekodišiša dikgopolo tša borateori bao ba fatišišitšego dingwalo tša Sepedi (Serudu le Groenewald).

Kgaolong ya boraro go fetlekilwe sebopego sa terama ge e le sengwalo le ge e le tiragatšo.

Kgaolong ya bone go nyakišišitšwe mokgwa wa nyakišišo, gomme gwa boletwa ka wa go hlaloša, wa go hlopha le wa go bapetša gore ke mareo ao a fapanego gomme a yogo šomišwago nyakišišong ye. Go boletšwe ka tšhupetšonyakišišo gotee le tlhalošo ya dikgopolo tše di lebanego le sebopego sa sengwalo, ge se na le matlalo a mararo e lego diteng, thulaganyo le mongwalelo, go tsinketšwe fela tlhalošo ya dikgopolo tšeo ka botlalo. Nyakišišo ye, e ya go hlokomedišiša matlalo a mabedi fela a sengwalo e lego, la diteng le la thulaganyo, kudu tlhopho yeo e lebanego le ona mo dikgaolong tše di latelago.

Kgaolong ya bohlanano go yo hlalošwa dikokwane tša tlhopho ya diterama bjalo ka sengwalo, go akaretšwa le tlhopho ye e lebanego le diteng: sererwa sa ditiragatšo tša Sepedi gammogo le diteng bjalo ka bokamorago bja diterama.

Kgaolong ya boselela go ya go sekasekwa diterama tša thulano gare ga setšo le sebjalebja, kakaretšo ya diteng gotee le ditaba tša diteng tša diterama tša Sepedi, tšeo di lebanego le thulano gare ga setšo le sebjalebja.

Kgaolong ya bošupa go tlo hlokomedišwa ditiragatšo tša boitshwaro bja bagologolo le bja bafsa gape le kgolo le tšwetšopele ya diterama tša Sepedi tša radio le tša thelebišene.

Ge go boletwa ka sebopego sa terama, go boletwa ka karolo yeo e lego ye telele kudu, ka go realo, e ya go kgaolwa ka dikgaolo tše pedi, e lego ya seswai le ya senyane.

Kgaolong ya seswai go ya go lekodišišwa **sebopego sa terama I** bjalo ka tiragatšo. Mo go yona, go tlo hlalošwa dielemente e lego botelele bja terama, nako ya go e diragatša, poledišano le pitlaganyo ya sefala, baanegwa, tikologo le ditiragalo.

Kgaolong ya senyane go tlo ahlaahlwa **sebopego sa terama II** bjalo ka tiragatšo, yeo go yona go yogo bolelwa ka go šomišwa ditaetšosefala le go rulaganywa ga ditaba tša terama.

Kgaolo ya lesome e tlo ba **thumo**, mo go tlogo tswalelwago nyakišišo ye ya ditaba ka moka go ya ka dikgaolo. Go tlo tlaleletšwa ka go tsinkelwa tlhopho ya terama ya Sepedi.

KGAOLO YA BOHLANO

5.1 DIKOKWANE TŠA TLHOPHO YA DITERAMA BJALO KA SENGWALO

5.1.1 Matseno

Diphathišišo tša borateori ba dingwalo tša Sepedi, Maisimane le Maamerika di tšweletša dintlha tšeo ka moka ga tšona di hlalošago tšwetšopele ya dingwalo ka go e nepiša le mabaka. Groenewald (1983) le Serudu (1983) ba bona ngwaga o lema tema ye bohlokwa go pharologantšha mabaka/dipaka ao. Bafathišiši ba dingwalo tša Maisimane bona ba re, mabaka ao a laolwa ke leina la kgoši ye e dutšego setulo sa bogoši goba khuetšo ya mongwadi. Ge e le banyakišiši ba Maamerika ba re mabaka ao a lemogwa ka ditiragalo tše bohlokwa historing ya naga yeo.

Bothata ke gore Serudu (1983) le Groenewald (1983) ga ba fe mabaka a go thekga tlhopho yeo ya bona. Ga ba hlatholle ebile ga ba bolele lebaka la kgetho ya mengwaga ye lesome, e sego ye mehlano goba ye seswai go laetša mabaka ao. Le ge go le bjalo seo e lego tlhobaboroko ke ge ba sa laetše phapano gare ga dipaka tšeo. Go lemogwa gore boSerudu bona ba be ba lebeletše kokwane e tee fela ya diteng ge ba hlopha. Bjale lengwalophathišišong le, go yo lebeledišišwa dikokwane tše pedi tša tlhopho e lego ya diteng le ya thulaganyo, ka ge ya mongwalelo e se ya lebana le maikemisetšo a lengwalonyakišišo le, eupša yona e tlo bolelwa fela.

Bjale go yo lekodišišwa tlhopho ya diteng: sererwa sa diterama tša Sepedi.

5.2 TLHOPHO YE E LEBANEGO LE DITENG: SERERWA SA DITIRAGATŠO TŠA SEPEDI

Ge tlhopho ya lengwalonyakišišo le e lebane le diteng, go tlo gatelelwa bohlokwa bja sererwa, ka gobane se tlemaganya ditaba tša diteng tša sengwalo go akaretša le terama. Ditaba tše di lebanego le sererwa tše di tlogo hlokomelwa ke (a) Bokriste, (b) politiki, (c) histori/bogoši, (d) leago le (e) setšo (mathata a bophelo ge bo fetoga). Ge di yo hlopšha go lebeletšwe diteng go tlo gatelelwa bohlokwa bja sererwa, ka gobane se tlemaganya ditaba tša diteng tša sengwalo go akaretšwa le terama.

5.2.1 Diterama tša Bokriste

Diterama tša mathomothomo tša Bokriste tša Sepedi di ngwadilwe ke G. Schweltnus, e lego *Lethabo la Bošexo bya Morena* (1938) le ya *Bošexo byo Bokxetwa* (1939) (mongwadi ga a tsebje). Diterama tše di bolela ka ga *Matswalo a Morena*. Tšona di na le khuetšo ye kgolo ya baromiwa. Mo terameng ya *Di papadi tše kopana* (1965), ya Kgatle le gona go hwetšwa kanegelokopana ya *Matswalo a Morena*. Taba ye bohlokwa go tiragatšo yeo ya Kgatle ke gore e lebane le radio. Ge a kgonthišiša seo Kgatle o re:

Tlholegong ya yona, papadi ye, ke be ke e ngwaletše ba koporasi ya Lekgotla-Kgašo la Afrika-Borwa (SABC) (Radio Bantu). Ka kgonthe ya gašwa moyeng ka letšatši la Matswalo-a-Morena la ngwaga wa 1961 (25/12/1961) ka nako ya 7 gosasa (letl. 90).

5.2.2 Diterama tša politiki

Bangwadi ba diterama tša Sepedi bjalo ka Maisimane le Maamerika le bona ba ngwadile ditiragatšo tša politiki. E.K.K. Matlala o ngwadile terama yeo e lego mabapi le kganano yeo e bitšwago *Serogole* (1948),

yeo e hlohleletšago go ba kgahlanong le kgatelelo le bokgoba. Go yona o sola mantšu a Bathobašweu bjalo ka a Morena Brink wa Christiana (letl. 114) bjalo ka ge polelo ya terama yeo e le ya tlhohleletšo. Taba ye e kwala gabotse ge a ngwala '*dedication to the African Youth!*' gomme a ruma ka go bolela go re: '*Awake, Advance, Achieve!*' (letl.4). Go ka thwe, polelo ya Senthumule e akaretša tebanyo ya Matlala ge a ngwala tiragatšo yeo ka mantšu a gagwe ge a re:

Ka polelo ená ke le gopotša gore botlhe ba balaleso - MaAforika, MaIndia, MaKhalate - le ona Makgoa a a tllhabologileng, gare ga diphera di letšeng diji le dijinyana, diphotamelala tšena tša meno a dikgepetla - re swanetše go falola ka moya wa bonatla le pofano goba fifing go tshwaranwa ka diatla. Tshwanelo ya rena ke go tia kgatello le Bokgoba phatla (matl. 158-9).

Diterama tša Serudu e lego *Naga ga di etelane* (1977) le *Kelelagobedi* (1983) di lebane le politiki. Mo go papadi ya *Naga ga di etelane* (1977) Serudu o tsinketše mathata ao a welago bafaladi dinageng di šele. O gatelela gore legae la bomotho ga le na le bosehlananya. Serudu o akaretša ditaba tša *Kelelagobedi* (1983) ka go bolela gore e utolotše bomenetša bja motho wa nama bja go rata go ikhumiša ka go ba tsebe ya ba mmušo ('spy') goba ba molao mme ka go realo a ikhweletša mahumo ka bohwirihwiri. Le ditiragalong tša tiragatšo ye, *Joo! Ke Morwaka!* (1993), ya Serudu le tša Nchabeleng, *Sealogana* (1971) le *Leobu* (1977) bangwadi ba ba gatelela mathata a bophelo ao a amanago le a dipolitiki tša mengwaga ya kgale.

5.2.3 Diterama tša histori

Tšhukudu (1941) ya Matlala ke papadi yeo e lebanego le histori. Yona e mabapi le Ntwa ya Bapedi le Maswatse. Matlala o šomišitše ditaba tša Bible tša Simisone le Delila. O dirile gore Bafilisita ba emelwe ke

Maswatse mola Baisraele bona ba emelwa ke 'Basotho' (Bapedi). Ka go realo, le ge dintwa tšeo tša kgale gare ga Bapedi le Maswatse di ngwadilwe, ga se terama ya mannete ya histori, ka ge baanegwathwadi le ditiragalo tšeo di sa lebane le batho ba mmakgonthe le ditiragalo tša nnete. Histori ke bokamorago bja ditiragalo le baanegwa ba kakanyo. Makgaleng, *Tswala e a ja* (1964), Phatudi, *Kgoši Mmutle III* (1966) Maloma, *Marangrang* (1971) le E.K.K Matlala, *Tšhaka, Puku ya I le ya III* (1976 le 1984) ba na le tebanyo ya histori, kudu sephiri seo se lebanego le bogoši. Mo go *Tswala e a ja* nepo ya Makgaleng ke go hlatholla gore Mogašwa e be e se ngwana wa Matlebjane II, e le wa Matlebo mogolo wa Matlebjane II. Ka fao lehono go tsebja ge barwa ba Matlebjane II ba fetša seatla. Se se makatšago se bohlokwa ke tsela ya polao ya Matlebjane II.

Ge e le diterameng tša histori gona go nepišwa kgoši le ge e le moetapele yo mogolo. Ka tsela yeo, banyakišiši ba dipapadi tša histori ba tlo hlaloša ka mo go ilego gwa ngwalwa ka **'from the people, not for the people'** (Lukács, 1981:341).

5.2.4 Diterama tše di lebanego le leago

Diterama tše di lebanego le leago bjalo ka mathata a bophelo bja selehono ke *Maaberone* (1940) ya Franz. Go yona o laetša thulano gare ga melao (le ge e le batswadi) ya kgale le tokologo ya bafsa. Ka go yona o tiišetša mathomo a leago le mathata a batswadi le ngwana. *Lesang Bana* (1982) ya Khomo e gatelela thulano yeo e lego gare ga bana le batswadi ba bona. Maloma le yena ka go *Ga a mo swanela* (1983), o tlaleletša ka ditaba tše dingwe ge a bolela ka fao batswadi ba ratago go ikgodiša ka gona, ka go kgethela bana ba bona balekane ba bahumi. Thulano yeo e laetša e etšwa kgole, ka gore e gare ga batswadi le bana go ya ka fao e hlalošitšwego ke Serudu ka go *Šaka la pelo ga le tlale* (1990). Mathata ao a lego gare ga batswadi le bana ba bona a gola go tšwela pele kudu, ge batswadi ba sa hlole ba tseba gabotse tšeo bana ba di dirago. Serudu o tšwela pele go tšweletša mathata a mabjalo gape mo go *Joo! Ke Morwaka!* (1993), moo

ngwana a hlolalago motswadi mathata gomme motswadi a ikgoboša ka go itira o ka re ga a tsebe.

5.2.5 Diterama tša setšo

Mathata a mangwe ke ao a lego mabapi le thulano gare ga setšo le mekgwa ya sehono. Moloisie mo go *Tshekong* (1950) o hlalošetša batho (ba gabo) tshepedišo ya ditaba ka kgorong ya tsheko ya Sekgowa. *Kgašane* (1958) ya Makwala e bontšha kgohlano gare ga Sekriste le setšo mehleng ya Kgoši Kgašane Mamatlepa.

Nchabeleng le yena mo go *Sealogana* (1971) le *Leobu* (1977) o gatelela thulano/mathata ya bophelo yeo e amanago le setšo le Sekriste. Ka tsela yeo go itšhupa gore Sekriste le segagešo ga di ganane. Taba yeo e laetšwa ke Maredi mo go *Mo go fetileng kgomo* (1968).

Serudu o tšweletša mathata ao a lebanego le bomenetša, megabaru, mathata a malapa, lehufa, bjalobjalo, mo go *A mo swina ngwanana' thakana* (1991). Puleng le yena, mo go *Thellenyane Batlabolela* (1991) o laetša ka mo lerato la mmagongwana le kgonago go fenyha lehufa le makoko a batho ka gona. Ga ešita le Bopape go *Mmagampone ga o lewe* (1993) o sa tiišetša tšona ditaba tšeo tša boPuleng.

Ka go šomiša diphoofolo Make o gegea go se kgotsofale ga batho mo tiragatšong ya *Sello sa Tonki le Pere* (1947). Tonki le pere di lla ka go re nama ya tšona ga e lewe. Ge e le Maredi yena mo go *Mošwang wa Matuba!* (1966) o hlaloša kotsi ya lebake mo bathong.

5.2.6 Diterama tša (ditaba tša) bogoši

Bangwadi ba bangwe ba hlalošitše ka mathata ao a lebanego le pušo goba bogoši go swana le Bopape, *Makgale* (1978) le *Dikeledi* (1985), *Go senya šako la thobela* (1991) ya Mmutle le *Rangwane ke go paletše* (1971) ya Rammala.

5.3 DITENG BJALO KA BOKAMORAGO BJA DITERAMA

5.3.1 Diteng bjalo ka bokamorago: Histori

Diteng bjalo ka bokamorago bja diterama di lebane le bophelo bja Babaso gagolo ka ge bo šika le histori ya bona mo Afrika-Borwa. Ke ka lebaka leo go sa makatšego ge bangwadi ba ba hlaloša phetogo ya bophelo bja Bathobaso, yeo e thomilego ge ba kopana le Makgowa. Ke nnete kopano yeo e fetotše bophelo bja Babaso. Phetogo yeo ke yona tlhologo ya ditiragalo tša diteng tša bontši bja diterama tša Sepedi.

Malebana le bophelo mengwageng yela ya kgale ke therešo, gore Bathobaso ba be ba phela ka dilo tša tlhago le ditšwamašemong. Ba be ba phela ka go tsoma diphoofolo ka mokgwa wa go ntšha masolo. Ge go lengwa le gona go be go šongwa ka matšema. Ge e le melato le yona, e be e sekwa le go ahlolwa kgorong. Mabapi le manyalo gona ba be ba nyala/nyalwa ka leloko. Ditaba tše ka moka di be di direga pele ga ge Makgowa a tsena nageng ya Bathobaso.

Ge Babaso ba thoma go kopana le Makgowa, ke ge ba thoma go šoma meepong, ditoropong, diindastering, bjalobjalo, gomme Bathobaso ba thoma go ithuta polelo ya Makgowa gore ba kwane ka polelo. Ge ba dutše ba šoma gona Sekgoweng, ke ge go thoma phetogo ya bophelo le setšo, kudu ge ba thoma go apara Sekgowa, ba aga ka mokgwa wa Sekgowa, ba eja dijo tša Sekgowa, ebile ba bolela polelo ya ona Makgowa gape le go šomiša dilo tša Sekgowa. Setlamo seo e lego setšo sa bogologolo sa lokologa fela mekgwa ya bophelo bjoo ya se hlokomelwe ka tshwanelo. Ka tsela yeo bophelo bja bogologolo bja fetoga ya ba bophelo bja sebjalebja (bja Sekgowa).

Ditaba tše tša histori di yo bolelwa ge go šomišwa dihlogwana tše di latelago: (a) kgethologanyo ya merafe, (b) melao ya sekgowa, (c) phetogo ya setšo, (d) thulano gare ga setšo le sebjalebja le (e) tlhompho ya setšo.

5.3.1.1 Kgethologanyo ya merafe

Taba ye ya kgethologanyo ya merafe e tšweletšwa le mo dingwalong. Gape go lemogwa gore le mo dingwalong phetogo yeo e hlalošwa ge e na le mahlakore a a itšego, bjalo ka lehlakore leo le lebanego le politiki ya bogologolo le ya sebjalebja. Ke ka fao bangwadi ba lwantšhago ‘*apartheid*’ e lego kgatelelo ge go tsongwa tokologo ya Babaso. Ka go dira bjalo, go ka thwe bangwadi ba thulana le kgethologanyo go ya ka morafe. Ka lebaka la ‘*apartheid*’ go be go na le mafelo a kgethollo moo Bathobaso ba bego ba sa dumelelwa go hlakana le Babašweu bjalo ka boemasetimela, boemapese, mabenkeleng, dipaesekopong, dintlwaneng le tše dingwe, bjalobjalo.

Go laetša kgatelelo yeo ya ‘*apartheid*’ go tšwelela ‘*baaskap*’ yeo e fago Makgowa maemo a bolaodi mo gohle go swana le mešomong mola Babaso bona ba fiwa maemo a bohanka.

Melao yeo ya kgatelelo e ile ya thoma go thatafišetša Bathobaso bophelo, kudu ge ba swanetše go lefela motšhelo wo o rilego wa go lebana le Babaso. Taba ye ya tefelo ya thoma go ba boima go bona, bjale ba thoma go ipopa dihlopha ka mokgwa wa kgwabo go lwantšha melao yeo.

Ka lehlakoreng le lengwe melao ya ‘*apartheid*’ e lebane le go laola bophelo bja Bathobaso. Melao yeo ya ‘*apartheid*’ e thomile go imela maphelo a Basotho. Ke ka tsela yeo Babaso ba ilego ba thulana le yona ka mokgwa wa kgwabo ka diboka, fela ba bangwe ba fetoga bokelelagobedi.

5.3.1 2 Melao ya Sekgowa

Melao ya Sekgowa e hlotše phetogo ya bophelo bja Bathobaso ka kakaretšo. Phetogo yeo e hlotšwe ke khuetšo ya mekgwa le ditiro tša Makgowa bjalo ka ditlwaelo tša bona. Ka lebaka la khuetšo yeo bafsa ba thoma go thulana le mekgwa ya bogologolo, ka ge ba gatelelwa ke melao

ya kgale. Le gona moo bangwadi ba thoma go ngwala ka ga ditaba tseo le go hlaloša mathata a batho bao.

5.3.1.3 Phetogo ya setšo

Phetogo ya setšo e hlotše gore bangwadi ba lemoše babadi gore phedišano ya batho e laolwa ke melao ya 'tlhompho' e lego, lehufa, megabaru le go rata go iphediša ka tša ba bangwe. Dingwalo tše go ka thwe, di gatelela thuto goba boitshwaro le tlhompho mola ebile di nyakile go swana le dikanegelotšhaba ka go tšweletša phedišano le kgodišo go batho. Ka tsela yeo bangwadi ba nyaka gore melao ya tlhompho e se ke ya beelwa thoko.

5.3.1.4 Thulano gare ga setšo le sebjalebja

Seswana se re, ngwana' malome/rakgadi ntšee, dikgomo di boele šakeng. Ka setšo lesogana goba lekgarebe le tšea ga malome goba ga rakgadi wa lona. Lesogana lona ge le godile le tseba gabotse gore le iša mahlo kae. Ge le ka foša go lebelela mo batswadi ba gopotšego bona (batswadi) ba thoma go swaba gomme ba ba kgahlanong le taba ya lenyalo leo. Batswadi ba tseba gore ge ngwana a belegwe o ya go nyala goba go nyalwa ke mang.

Lenyalo ka setšo le rerwa ka lapeng go tloga fao la fetela kgorong ya gabolona. Lona le sepedišwa ka motseta wa lapa/kgoro yoo e lego maditsela. Motseta o tsetela ditaba ka gabolesogana/kgarebe. Dikgomo di išwa ke bakgonyane ba kgoro gomme ba bogadi banna ba kgoro ba dula fase ba ba galalela (phophela). Ka morago ga go galala go hlabja kgomo ye nngwe mo go yona go ntšhwago mohlobolo le tšhimama. Mohlobolo o išwa ga gabolesogana e le go laetša gore ditaba di sepetše gabotse, ebile di amogetšwe ka tshwanelo. Mola tšhimama yona rakgadi a tlema ngwetši go laetša tlemagano ya leloko. Banna ba kgoro ke bomakgetle bao ba dulago setulo/leetong le ngwetši. Bona bomakgetle bao ke bona ba tšwetšego lesogana matšwela. Ka go dira bjalo go lemogwa gore mosadi yoo a nyetšwego ga se wa monna wa gagwe fela, eupša ke mosadi wa

kgoro. Ke ka fao ge monna a hlokagetše ba kgoro ba tsebago gore mohlologadi o tlo tselwa ke mang. Sepedi se re, lebitla la mosadi ke bogadi. Ke ka tsela yeo ge monna a hlokagetše mosadi a dulago bogadi ka lapeng la gagwe, ka ge e le mosadi wa kgoro. Le gona ka setšo ga a dumelelwe go nyalwa gape, ka go realo bana ke ba kgoro ya gabobona. Monna yo a swanetšego go tukiša mollo ka lapeng leo ke yoo a le lebanego. Ke yena a rwalago maikarabelo a lapa la mohu. Ka go dira bjalo taolo ya lapa la mohu e ba ka fase ga gagwe.

Ka segologolo ge monna a hlokagetše mosadi o apara sefifi a tlola mošidi (dipilo). Kilelo ke ya ngwaga ka moka. Ka kgwedi ya boselela ge mohu a hlokagetše mohlologadi o hlapišwa dipilo. Ge kilelo e lebane le lebaka la ngwaga go dirwa bjala bja dikapolo. Bjona bo thokwa ka ditsejana tša bjona gomme gwa ba le bja legwahla. Bjona bo lebane le bakgalabje ba batala. Ka bjona go šupša gore ke mang a swanetšego go tsoša lapa la mohu go lebeletšwe kudu borangwane ba bana ge ba le gona.

Ka Sepedi ge ditaba tša lenyalo di sa sepele gabotse boreatseba ba a gopolwa, ka gobane go tsebja gore ba bagolo (baloi) ba na le go phelea motho kgopolo. Ke go re ba šira kgopolo le pelo ya motho gore a se be le ponelopele. Ka tsela yeo bonkadingala le bona ba tsefelwa ke tšeo, ka ge ba tla gapela tsokwana ka šakeng.

Sebjalebja se thulana le segologolo, ka ge sona se re mmapelo o ja serati, senyakelwa ga a se rate. Bafsa ba nyala/nyalwa moo ba ratago. Bona ba ikgethela molekani. Ba laola manyalo le malapa a bona. Ge a hwetšwe ke monna/mosadi ke la mahlo le a iphalalela. Sebjalebja ga se dumele seyantlo le go tsoša lapa ke ba lapa goba ba kgoro, ka gobane mosadi a na le ditokelo. Ka go realo taba ye, ke thulano gare ga setšo le sebjalebja. Ka sefsa batswadi ba kgethela bana ba bona balekani bao ba ratwago ke bona. Batswadi ba lebeletše maemo a batswadi ba bangwe gotee le maemo a bana ba bona e ka ba dithoto tša batswadi, dithuto le tše dingwe tšeo ba di hlokometšego. Mola batswadi ba bangwe bona ba rata go tsenatsena tša lerato la bana ba bona.

5.3.1.5 Tlhompho ya setšo

Ka ntle le tšeo di boletšwego go sa na le bangwadi bao ba hlompago merero ya bogologolo. Bona ba thoma go lemoga ge Babaso ba thoma go timela le go lebala segagabona. Bjale bangwadi ba thoma go ngwala ka ga go loka le go se loke ga bophelo bjoo. Ke ka fao go ya ka tlhopho ya Groenewald (1987) go bolelwago ka '*periode van nostalgie*' ke go re, ke paka ya tlhologelo. Ka tsela yeo ba godiša tlhompho le histori go akaretšwa le bogoši. Ka lebaka la tlhologelo yeo mafamolele ao a sa lego a eya bokgolwa ka lebaka la mešomo le tše dingwe ge ba gola ba thoma go gopola gae.

5.4 DITENG TŠA DITERAMA

Bjale go yo hlokomelwa kakaretšo ya diteng tša terama ya Matlala e lego *Serogole* (1948) yeo e lebanego le politiki ya bogologolo. Le ge go le bjalo go lemogilwe gore Matlala ke mongwadi wa dingwalo tša dipolitiki, ka ge a šetše a ngwadile *Mengwalo ('essays') Puku II* yeo yona e sego terama.

Ka morago ga kakaretšo ya diteng yeo e lebanego le politiki ya bogologolo, go yo lebelelwa kakaretšo ya diteng tša diterama tša Serudu e lego *Naga ga di etelane* (1977), *Kelelagobedi* (1983) le *Joo! Ke Morwa'ka!* (1993) tšeo tšona di lego mabapi le politiki ya sebjalebja.

Mohola wa kakaretšo le dihlongwana tše, o lebane le bophelo bja batho le ge e le histori. Ditaba tšeo di lebantšhwa le bophelo bja mehleng yeo. Eupša ge e le nyalano ya dihlongwana le kakaretšo tšona di thuša go kwešišega ga kakaretšo ya diteng. Ka tsela yeo sengwalo ke seipone sa bophelo seo se thušago gore ditaba di laodišege.

Bjale go tlo senkasenkwa kakaretšo le dihlongwana tšeo di lebanego le dipapadi tša Matlala le Serudu malebana le bophelo bja mehleng yeo.

5.4.1 Kakaretšo ya diteng tša tiragatšo ya *Serogole* (1948)

Lekoko la banna ba Bopedi boSerogole ba tšwele ka difata go yo nyaka mošomo meepong gola Lebjeleputswa. Ba hweditše mošomo Motlhomarê ('*Crown Mines*'). Makgoba o na le pelaelo mabapi le Makgowa, ka ge a ba swere bohlaswa. O kwa bohloko ge borragolwagwe ba bolaetšwe taba ya motšhelo. Bathobaso ga ba lefiwe selo ka lebaka la kgatelelo ya mmušo. Ngaka Maferetlhane o ba bitša dikaforo. Mahwibidi o makatšwa ke tshepedišo ya melao ya Sekgowa. Motlhaba o bolela gore melao ya Makgowa e fetogafetoga bokaleobu. Gape Ngaka Maferetlhane o bitša Babaso ditšhwene.

Kua meepong boSerogole ba hlabja tšhwana fela ga ba tsebe gore e thibela bolwetši bjo bofe. Lekubu o na le pelaelo ge Maferetlhane a mo rela a re, 'batamela *you damn kaffir*'. Maferetlhane o ba kgutla ka ditšu ge a bolela le bona. Ka tsela yeo Serogole o tšweletša selo go banna ba gabo ka ge a bona ba šoma boima, eupša ba sa lefše selo. Lebôgô o lla ka kamogo ya naga ke 'Molao wa Ngwaga wa Sello Sa Temo' ('*Land Act of 1913*') wo o kwešitšego Babaso bohloko ka go ba amoga naga.

BoSerogole ba kwešwa bohloko ke Morena Brink wa Christiana, ge a bolela ka thuto ya Bathobaso. Serogole o belaela ge Babašweu ba belatšwa ke go rutega ga Mothomoso. Kgethollo ya merafe ke modu wa mathata. Batho ka moka go Modimo ba a lekana. Taba ye e lebeletšwego ke tlemagano gare ga ditšhaba tša Afrika-Borwa.

Go yo hlokomedišišwa kakaretšo ya ka godimo ka go hlokomela ditaba tše:

5.4.1.1 Ka mo Serogole (1948) e swantšhago bophelo bjo bofsa bja

Babaso

Kua meepong boSerogole ba kopana le mathata a melao ya pušo ya naga ye. Mathata ao ke a kgethollo, a thuto, a dipasa, a tlhokego ya mešomo, a tshwaro ya bašomedi ke bengmešomo le a megolo ya bašomedi. Taba ye e lebane le mengwageng ya pele ga 1948 le ka morago.

5.4.1.2 Kgethollo ya merafe (1910)

Kgethollo ya merafe e ngwaletšwe Molaotheo wa 1910. Makgowa meepong a be a kgetholla batho go ya ka merafe. A ile a hlokomologa le go hloriga Bathobaso ka go ba swara gampe. Makgoba o gopola Babašweu mabapi le tshwaro ya bona, ge a thoma go ba tšea bjalo ka dihloa. O eleletša ka borakgolwagwe bao ba hwilego lehu le sehlogo. Malebana le taba ye E.K.K. Matlala o leka go tlemaganya ditšhaba. Ke ka lebaka leo baanegwa e lego ba meraferafe ye e fapanego: Bapedi, Maswatse, Bavenda gammogo le Babašweu. Go na le kgethologanyo gare ga Babaso le Makgowa yeo e swanetšego go tlošwa gore ba tlemagane e be selo se tee.

5.4.1.3 Mathata a dipasa

Bathobaso ba be ba phela bophelo bjo bothata kudu ka ge ba be ba išwa kgolegong ka lebaka la dipasa. Pasa e be e ba thibela go phela bophelo bjo bokaone. Nako le nako Mosotho o be a sepela ka pasa. Maphodisa ge a kopana le yena tseleng o botšišwa pasa. Ge e se gona o a swarwa. Makgoba o bolela gore Babaso ba bolaetšwe fela go nyaka go tseba bohlokwa bja motšhelo. Ka lebaka lona leo ba ile ba swarwa ba kgaolwa dihlogo mola dihlogo le meriri ya bona di ile tša išwa Tshwane. Taba yeo e ile ya ba kweša bohloko gomme ba opela koša ya kwelobohloko ya go re: "Ba bolaile Kgoši Makgoba Jôbêrê wee, tsoša Makgoba" (letl. 26).

Ka lebaka la yona pasa yeo Babaso ba ile ba lahlelwa kgolegong gomme ba phela bophelo bja bokgoba bja go ja lekokoro. Basotho ba segelwa mellwane ya mosepelo. Ke go re ba se hlwe ba dumelelwa go sepela ka go rata. Babaso ba be ba tlaišwa ke melao yeo, kudu ge mmušo o efa batho mešomo go ya ka mmala.

5.4.1.4 Tlhokego ya mešomo (1945)

Mešomo meepong e be e le gona, fela e fiwa go ya ka mmala. Mmušo o be o efa Bathobašweu taolo meepong. Ke go re Makgowa a a bego a hlokomelwa kudu go feta Babaso. Makgowa ke bona dithuto tša bona tše di bego di le tša maemo, ka ge di lebane le mešomo yeo ba e hlahletšwego. Babaso ba be ba šoma ka bothata, le ge ba be ba sa lefiwe ka tshwanelo, ka lebaka leo ba thoma mpherefere.

5.4.1.5 Tshwaro ya bašomedi ke bengmešomo

Bengmešomo ba be ba segela bašomedi ba bona mellwane. Ka lebaka leo la go hloka tokologo mesepelong, Senthumule o a tshwenyega ebile o re: "sefifi pelo e ribariba, ke tlhobaetšo boroko..." (letl. 102).

Melawanalawana ye e tswalelela Mosotho ka lešakaneng le, mola e thibela yo mongwe go tsena ka go lela. Taba yeo ya go tswalelwa e tshwenya Lebogo, ebile o botša banna ba gabo. Taba ye ga se ya Lebogo a nnoši, eupša Serogole le yena o tlabja ke yo mongwe wa banna ba gabo, ge a laetša gore bophelo go yena bo lokile, le ge a hloka madulo. Tlhokego ya madulo ke tlhobaboroko. Sehlare sa yona ke go tloša kgethologanyo go ya ka morafe. Le kua dipolaseng Babaso ga ba swarwe gabotse, ka ge ba sa lefiwe selo ka lebaka la kgatelelo ya mmušo.

5.4.1.6 Thuto (1948)

Thuto e ile ya beakanywa go kgotsofatša Makgowa ka lebaka la 'apartheid'. Seemo sa thuto se be se hlobaetša kudu ge thuto ya

Bathobaso e le mogwapa, ebile e laolwa ke Bathobašweu bao ba sa e beego felo, ka gobane ba (Makgowa) ba na le pelaelo ka go rutega ga Mosotho. Mantšu a Morena Brink wa Christiana (1945) ka ga thuto ya Babaso a ferola dibete ge a bolela palamenteng kua Kapa. Yena o boletše ka pefelo gore thuto ya Mosotho e swanetše go fapana le ya Mošweu ge a re:

The development of native education shows that before long natives will offer formidable competition in all spheres. Natives should not be educated along the lines as Europeans (letl. 114).

Ka polelo ya gagwe, Senthumule o akaretša ditaba ka moka ge a re:

Ka polelo

Ena ke le gopotša gore botlhe balaleso-

MaAfrika, MaIntia, Makhalate – le ôna

Makgowa a a tllhabologileng, gare ga diphera

Di letšeng diji le dijinyana, diphotamelala

Tšena tša meno a dikgepetla, - re swanetše

Go falola ka moya wa bonatla le pofano

Goba ‘lefifing go tshwaranwa ka diatla.’

Tshwanelo ya rena ké go tia Kgethollo le Bokgoba
phatla! (letl. 158-9).

Ge go akaretšwa *Serogole*, go lemogilwe mathata ao Babaso ba kopanego le ona meepong le dipolaseng. Thuto ya Bathobaso le yona ke ya maemo a tlase ka lebaka la kgethologanyo go ya ka merafe. Go ka thwe Matlala o tšweletša maemo a politiki gare ga Basotho le Makgowa.

Terama ya politiki ya bogologolo e lekotšwe. Bjale go yo lebelelwa kakaretšo ya diteng tša ditiragatšo tša politiki ya sebjalebja.

5.5 KAKARETŠO YA DITENG TŠA TERAMA YA NAGA GA DI *ETELANE (1977)*

Mphaka o na le mathata a kgethollo ya merafe ka lebaka leo o duma go boela gae Bonwatau. O lorile toro ya gore bana ba tlišwe gae. Ga a botše Hunadi. Tokari o mo eletša gore a mmošše toro yeo. BoRola ba nyaka go tseba fao Mphaka a phethilego dithuto tša gagwe. BoKala ba botšiša ka go bouta le go ipuša nageng ya Bonwatau. Hunadi o boifa Mbari, ka ge e le tsebe ya ba mmušo.

Ditšhišinyo tša Mphaka mabapi le thuto ka seleteng sa Bodikela ga di amogelwe. Kua sekolong Sebola o botšwa gore ke motšwabotšo. Mphaka o botša Sebola ka ga melao ya dinaga ge e sa swane. Mphaka le Tokari ba boledišana ka ga go menolwa ga Mmušiši wa ka Bodikela setulong sa pušo. Mphaka o kgotsišwa ke go hloka ponelopele ya go betlela bana ba bona bokamoso le go bopa naga ya bona. Ge polelo ya gagwe (Mphaka) e ka kwewa o tlo swarwa. O nyaka go tseba ka ga ditšhišinyo tša gagwe mabapi le thuto. O nyaka go tloga Takone, ka ge bophelo dinageng di šele bo le kobo ya dilomi. Yena o gopola go khudugela Letsheng la Mogadišo, ka ge a kgopetše mošomo Yunibesithing ya ntshe. Pušong ya gagwe Rakgwakgwa ga a sa tsoma dikeletšo, ke ka fao a romelago batho kgolegong. Mphaka o boditše mookamedi wa thuto gore thuto ya bona ga se selo.

Modiredi, Akitse, o na le pelaelo mabapi le baeng, ka gobane a nyaka kokeletšo ya moputso mafelelong a kgwedi. O botša Hunadi ka go ba mofaladi le gore a tsebe ka ga lekgotla la bašomedi ba baapei mo nageng ya gabobona. Akitse o kgopela tšhelete ya 'notisi' ge Mphaka a gana o re ba tlo kopana, ka gobane a tshediša ditokelo tša badiredi mahlo. Mphaka o hweditše mošomo Letsheng la Mogadisho, fela Tokari o mo eletša go se tšee mošomo woo. Sebola (morwa wa Mphaka) o lla ka go tlaišwa mola Bonwatau ba be ba iketlile. Mphaka o llela go hwela dikanong tša gagwe. Lebisi o boditše Mphaka ka diphetogo tša Bonwatau. Mphaka o duma go gata le go apešwa mobu woo a goletšego go wona. Ditaba di thomile go

emela Mphaka ka maoto, ka gobane a botšwa gore mošomo o fedile. O fetša ka go boela gae.

Bjale go yo akaretšwa kakaretšo ye, ka go e nyalanya le dintlha tše:

5.5.1 Bathobaso nakong ya ‘apartheid’

'National Party' e gapeletša kgethollo ya merafe le go bopa dinagamagae. Mokgatlo wa ANC wona o nyaka gore batho ka moka ba Afrika-Borwa e be setšhaba se tee. Ka nako ya pušo ya NP Basotho ba be ba sa fiwe maemo a makaone mešomong. Mphaka o na le mathata a kgethollo gare ga merafe ka gobane a lebanwe ke kgetho yeo e phaelwago thoko. Neng kapa neng bomorenamorena ke Makgowa, ka ge mešomo ye mekaone ya bolaodi e fiwa bona. Pele ga 1977, 'apartheid' (NP) e be e gateletše Babaso ka lebaka leo Mphaka o gopola gae Bonwatau. Hunadi o makatšwa ke tšeo Mphaka a di bolelago, ka gobane a sa nagane gore Mphaka a ka tsoge a boetše gae. Go tsena sekolo e be e le go boima. Ke ka fao Basotho ba ilego ba thoma go šwahlela dinageng tša ntle gore ba hwetše thuto ye kaone.

5.5.2 Kgatelelo go Basotho

Mphaka le Tokari ba bjaleng ga Mbari. BoRola ba nyaka go tseba gore Mphaka o phethile kae dithuto tša gagwe. BoKala ba nyaka go tseba gore na ga gaboMphaka go na le yunibesithi. Thuto ye kaone e be e hwetšwa dinageng tša ka ntle. Ge motho a fihla Afrika-Borwa ditokelo tša gagwe ka moka di be di gatakwa. BoKala ba nyaka go tseba gore a Bonwatau go a boutwa le gore boipušo bo gona. Mathata ao a kgethollo le kua dinageng tša ka ntle a gona. BoKala ba bolela gore mo Bodikela (Takone) ba lokologile. Ka lebaka la mathata a tokologo Mphaka o tloga Takone o ya Letsheng la Mogadisho, ka ge a bona ditšhišinyo tša gagwe mabapi le thuto di sa amogelwe.

5.5.3 Thuto ya Babaso mehleng ya NP

Thuto ya Babaso nakong ya '*National Party*' e be e le ya maemo a fase. Ka lebaka la go hlokomologa thuto yeo ya Bathobaso, Mokgatlo wa ANC o ile wa thoma go šušumetša gore Basotho le bona ba hlokomelwe. Ka go šomiša kgapeletšo ba ile ba swarwa gomme ba bangwe ba ile ba lahllelwa sehlahlakeng sa Robben mo ba ilego ba ahllelwa bophelo ka moka kgolegolong. Fela ba bangwe ba ile ba kgona go tšhaba ba tšwa ka difata.

5.5.4 Tlhokomologo ya thuto ya Babaso

Mphaka o kgopetšwe go ngwala lenaneo la kaonafatšo ya thuto ke Mookamedi wa thuto, eupša la se hlokomelwe, ka gobane karolo ya ka Bohlabela le ya ka Bodikela bja selete se di sa nošane meetse a mokgako. Phapano ye e hlolwa ke ditumelo tša go fapana. Tabakgolo ke gore bafaladi ka boati ba bewa gare ga karolo ya leboa le ya ka borwa. Bafaladi ga ba nyakege, ka ge nepo e le gore ba se ke ba kgona go tiišetša le go thekga karolo ye nngwe go feta ye nngwe.

Le pele ga 1977, Bathobaso ba ile ba lemoga gore thuto ya bona e gateletšwe kudu. Ka 1976 go tsogile kgaruru yeo e bego e lebane le go rutwa ka leleme la Seafrikaanse ka dikolong. Ga go makatše ge Sebola a fetolana le morutiši ka phapošing/sekolong a mmošša ge e le motšwabotšo. Mphaka o boditše Sebola gore melao ya dinaga e šele, ka go realo o swanetše go e obamela. Ka *Naga ga di etelane* (1977) Serudu o tšweletša mathata a pušo ya '*National Party*' yeo e lebanego le politiki ya kgatelelo.

5.6 KAKARETŠO YA TIRAGATŠO YA KELELAGOBEDI (1983)

Kgoši Lenkwe o kgopetše Kelelagobedi go ba ditsebe le mahlo a pušo ya gagwe. Badudi ba Tlhapetsane ba hlokišwa boroko ke diphaga tsoko tšeo di rego mmušo wa Lenkwe o a baba ke o mothata. Ba mmakiša setulo sa

bogoši , ka gobane mmagwe e le wa boraro lapeng la bogoši. Baradia bao ba bjetše mphoka setšhabeng , gore se melele Lenkwe meno a ka godimo.

Lenkwe o boditše Kelelagobedi ka magogelathoko ao a ipopilego ngatana. Ke bona ba lalago ba khukhuna bošego, ba bitša dikopano tša ka sephiring tša go leka go menola mmušo wa Lenkwe. Kelelagobedi o boditšwe gore magogelathoko ao ke Noko, Phatlana le Lešeleba. Kelelagobedi o kgopelwa gore a šomiše bohlale, ka gobane ba le ba bašoro. Go nyakega mahlale a sebjaalebjae, e lego setšeamantšu gore mošomo e be wo bonolo go yena.

Lapeng la Noko go dutšwe khuduthamaga ke sehlopha sa maganagobušwa. Sona se hueditše setšhaba moya wo mobe gore go menolwe pušo ya Lenkwe. BoPhatlana ba nyakile go tseba gore ge naga e segeganywa go rerišanwe le bomang. Kelelagobedi o ba hweditše sephiring, ebile o ntšha pelaelo. Fela Lesegafela o nyaka tirišano go kgoši Lenkwe. Kelelagobedi o fa maele a go nyaka go tseba tshepedišo ya ditšhelete. Mo sekhung sa boNoko, Kelelagobedi, o kwele gore Lenkwe o swanetšwe go bolawa. Ba nyaka seabe pušong ya Kgoši Lenkwe le go mo tloša setulong, ge a sa phethe ka moo ba ratago.

Kelelagobedi o ba tšhela phori mahlong ka go senya Lenkwe leina. BoLenkwe ba akanya gore ba Moruleng ba tle ba sware boNoko. BoNoko ba fegwa molato wa go leka go phušola pušo le go tsoša kgaruru Tlhapetsane. Bjale Kelelagobedi o golofetše ka lebaka la modiro wa gagwe wa bokelelelagobedi.

Bjale go yo lekolwa gore lenaneo le, le latelago le amana bjang le kakaretšo ye:

5.6.1 Thulano gare ga NP le Mokgatlo wa ANC

Serudu, o bolela ka mathata a politiki ao a amago pušo ya naga. Mokgatlo wa ANC wona o kgahlanong le pušo ya '*National Party*'. Le pele ga 1983,

pušo ya Makgowa e be e theilwe godimo ga kgatelelo. Mokgatlo wa ANC o gapeleditše ka maatla go leka go menola pušo ya NP, ka go šomiša kgwabo ka seboka. Basotho ba bangwe bona ba ile ba fetoga bokelelagobedi le magogelathoko.

5.6.2 Tlhodi ya motse

Kgoši Lenkwe o na le mathata pušong ya gagwe. O nyaka gore Kelelagobedi e be mothuši wa gagwe, ka gobane naga e metše tshello. Batho ba Tlhapetsane ba hlokišwa boroko ke magogelathoko ao a rego, mmušo wa Lenkwe o ba swere ka diatla tša makgwakgwa, ka ge ba mo šušumetša setulong sa bogoši, ka gobane bo se bja mo lebana. Baradia bao ba bjetše mphoka setšhabeng, ka ge ba nyaka go thunkanya bogoši bja Lenkwe.

5.6.3 Dikgwabo ka seboka

ANC e ile ya beakanya masolo a go lwantšha mmušo wa kgatelelo. Ka lebaka la dikgwabo ka seboka le megwanto, ekonomi ya naga ya Afrika-Borwa e ile ya thoma go gwahlafala. Magoši a dinagamaeng le ona a befelelwa ke ditšhaba tša ona, ka ge ba nyaka tokologo. Ka lapeng la Noko go rerwa go uša pušo ya Kgoši Lenkwe. Tumo ya Noko ke go bona setšhaba se hlametše Lenkwe mathata, pušo ya gagwe e wetše fase. Se bohlokwa go boPhatlana, ke gore tša motse Kgoši Lenkwe o di rera kae le bomang. BoLešeleba ba tlabja ke ge ba beilwe ka motwetwetwe, bjalo ka menamune, mola go se gwa kwanwa ka peakanyo ya mohuta woo. Godimo ga fao Noko o nyaka gore go hlokomelwe Maisiisi le bokelelagobedi. Kelelagobedi o hweditše ba lekgotla la maganagobuša ba duletše ditaba gomme le yena a ntšha sa mafahla a gagwe, ka gore ke ka lebaka lang ba hlabja ke malalaakwaetše mola naga e le ye nnyane. Yena o duma ge go ka tsošwa leretha, go gotšwe mollo wa lehufa le lehloyo dipelong tša setšhaba. Kelelagobedi o gapeletša boNoko, gore ba nyake go tseba ka tshepedišo ya ditaba motseng.

5.6.4 Megabaru ya batho

Ke bošego Kgoši Lenkwe, Thoka, bakgomana le Kelelagobedi ba dutše sekhung, Lenkwe o ba tsebiša gore Kelelagobedi ke tshebi ya gagwe. Ge mathata a thoma go golela pele, batho ka bontši ba thoma go ba bokelelagobedi. Ge bokelelagobedi bo thoma go šišimiša batho ba bangwe ba bona ba bolawa ka go thuntšhwa le go tšhungwa ka thaere, go thwe go apešwa 'necklace'. Lenkwe o bolela gore ga go selo seo ba llago ka sona, eupša ba tshwenywa ke megabaru. Kelelagobedi mo sekhung sa bona o kwele ba re, 're mo lemelang re sa mo tšhumelele ka kua ngwakong wa gagwe'. (letl. 25). BoNoko ke manaba a mošwa' sebešo ge ba ka se kangwe ba sa thoma ba ka tšhuma naga ye ka moka.

Ka tsela yeo Serudu mo go *Kelelagobedi* (1983) o utolotše bomenetša bja motho wa madi le nama. Bona ba rata go ikhumiša ka go ba tsebe ya mmušo kudu, ge Kelelagobedi a lebane le go direla marena a mabedi ao a palelwago ke go a kgotsofatša. Kelelagobedi o tšhela boSebakaborena phori mahlong, ka gobane a re sefatamollo se a iphatela.

Ka lebaka la ona mathata ao a naga, ANC e gapeleditše gore go be le tokologo le ditokelo tša botho. Ke ka lebaka leo ka 1994 go bilego le mmušo wa temokrasi wa mohlakanelwa. Ke ka tsela yeo Mokgatlo wa ANC o lwetšego ditokelo le tekatekano ya batho mo Afrika-Borwa.

5.7 KAKARETŠO YA DITENG TŠA TERAMA YA JOO! KE MORWA' KA (1993)

Tshelabeile o kgethilwe go ba rektoro ya Kholetšhe ya Marulaneng. Meladi o ganetša Tshelabeile ge a tšea maemo a borektoro, ka gobane a na le mathata. Tshelabeile o tshwenywa ke mekgwa ya barutiši le baithuti ba dingangele. Thaba o eletša gore a dirišane le bona ka tshwanelo, ka ge lefase le tletše bohvirihwiri. Ge go bolelwa go thwe Tshelabeile ke mmuša ka lepara, sengangele, ka gobane a sa iše felo ka dikeletšo tša batho ba bangwe.

Makata o tlo mo thapisa, ka ge a sa iše felo ka mošomo wa sekolo, a o dira sekolong fela. Bjale Ramakgafela o nyaka go tseba ge e ba o badile ‘kontraka’ ya borutiši. Moraba o llela setulo sa Tshelabeile, mola Mametša a utolla diphiri tša ofisi. Bafsa ba rata go dira boithatelo ka go dumelelwa go ya dihosteleng tša makgarebe. Bafahloši ba bafsa ba tliša kgakanego dikolong ka modiro wa ‘*to make the school ungovernable*’.

Kholetšheng bana ba gana go tsena diphapošiborutelo ka lebaka la bao ba rakilwego. Lefadi le Thibela ba romilwe go tlo boledišana le lekgotla la sekolo malebana le lenaneo la dingongorego. Lefadi o bone e se toka go raka maloko a komitiphethišo ya ‘SRC’ ntle le mabaka ao a kwalago. Taba yeo ga se temokrasi. Meladi o tshwenywa ke bokamoso bja Thibela, fela Tshelabeile o gana maele a mosadi le tsholo ya Thibela mabapi le tshepedišo ya ditaba. Thibela o botša tatagwe gore a itlhokomele ba mo faletše. Thibela o hlasetše tatagwe le boNtwadumela, mafelelong Tshelebeile a mo thuntšha a hwa.

Go tlo hlokomelwa kamano ya dintlha tše di latelago le kakaretšo ye:

5.7.1 Seemo sa thuto

Pele ga 1993, Kgoro ya Thuto e be e gateletše Babaso ka lebaka la ‘*apartheid*’. Serudu mo go *Joo! Ke Morwa’ ka!* (1993) o ngwadile ka ga taba yeo. Bahlahlobi ba Makgowa ba filwe dithuto tša godimo tša maleba, ka go realo, ‘*National Party*’ e ikgantšha ka taba yeo. Basotho bona ke ba dithuto tša fase, tša maemo a fase le ge dithuto tša bona di ba dumelela maemo a bolaodi. Maemo a bolaodi dithutong a fiwa Bathobašweu. Basotho ba ganwa ka maemo a bona a tshwanelo, ka lebaka la ‘*apartheid*’. Babaso bjale ba thoma go ba kgahlanong le taba ye, ka tsela yeo Mokgatlo wa ANC o thoma go lwantšha ‘*apartheid*’ malebana le thuto ya mohuta woo.

5.7.2 Kgethollo ya thuto go ya ka merafe

'National Party' e file Kgoro ya Thuto ya Babašweu dipuku le ditlabelo tša thuto ntle le tefo/ka go thuša go tsentsha letsogo, fela ge e le Kgoro ya Thuto ya Babaso yona ke la mahlo le a iphalalela malebana le thuto ya bana ba bona. Thuto ya bana ke ya mohuhwane, ya maemo a fase. Mokgatlo wa ANC o bone go hloka mohola ga thuto yeo. Moraba o bolela gore mo lenaneong la baithuti la dingongorego ga go bolelwe selo ka tlaelelo ya dipuku. Meladi o bolela gore baithuti ba mehleng yeno ba hloka mafolofolo le phišegelo dithutong, ka gobane thuto e se selo go bona, ka ge seo ba se nyakago e le go tšweletšwa/fetišwa le ge ba paletšwe. Tshelabeile o tshwetše mare diatleng gore taba ya go fetišetšwa pele mphantong, le ge ba paletšwe e ka se kgonagale ntle le ge a hwile.

5.7.3 Tshwaro ya bana dikolong

Kgoro ya Thuto le Tlhahlo e swara bana ba Makgowa gabotse dikolong, dikholetšheng ga ešita le diyunibesithing. Tlhokomelo yeo ke ya maemo a godimo, ge e bapetšwa le bana ba Basotho bao ba swerwego makgwakgwa. Babašweu ba fiwa madulo a makaone dihosteleng, ka go dula ka bobedi goba botee, mola Babaso bona ba dula ka dihlopha tša bone, seswai, bjalobjalo. Makgowa a fiwa dijo tša maemo, tša phepo, fela ge e le Bathobaso bona ba neelwa tša go swariša mala fela, tša go hloka phepo. Mabapi le dipapadi Makgowa a rutwa go bapala dipapadi ka moka, eupša ge e le boMantsho ba kgethelwa dipapadi tšeo di se nago bokamoso.

5.7.4 Tokologo ya bana dikolong

Bathobašweu ba fiwa tšhireletšo ye kaone dikolong go phala Basotho bao ba sa hlokomelwego ka selo malebana le tšhireletšo. Morwa' Mametša o bolela ka kopano yeo baithuti ba bego ba na le yona, ya gore ba nyaka go ya boratapelo mafelelong a beke ga ešita le meletlong ye e rilego. Baithuti ba lla mabapi le go rakwa ga baithuti ba bangwe. Tshelabeile o hlaloša

gore botagwa, go hlephiša lekgeswa, go hloka maitshwaro le go tshela melao ya kholetšhe, di ka se tsoge di dumeletšwe mo kholetšheng ya gagwe.

Baithuti ba lla ka mokgwa woo ba swarwago ka gona. Le dijo ga di weše pelo ka ge di sa hlamasege. Bjale ba kgopela dijo tša maemo kudu ka Lamorena. Moraba o bolela go re ba taolo ya sekolo ba ja tšhelete ya maeto.

Maikemišetšo le pono ya Mokgatlo wa ANC ke go tšwetša pele tokologo le thuto ya setšhaba sa Maafrika-Borwa. ANC e lwantšhitše go hlokega ga maatlakgogedi ga thuto ya Babaso. NP e hloka taolo ye kaone ya thuto, ka gobane ANC e nyaka tokologo. Ke ka fao ka 1994 ANC e menotšego pušo ya NP, gore mathata a thuto a rarollwe gomme go rene pušo ya temokrasi.

Ka kakaretšo go boletšwe diteng tša diterama tša Serudu le mathata ao di lebanego le ona e lego a politiki ya sebjalebja. Serudu o boletše le go gatelela ka pušo ya 'apartheid' le ka fao Mokgatlo wa ANC o tsentšego letsogo ka gona kgahlanong le NP.

5.8 KAKARETŠOMOKA

Ka kakaretšo bahlophi ba diterama tša Sepedi le bona ba šomišitše dikokwane tša go swana le tša Maisimane le Maamerika. Tlhopho ya diterama ya mohuta wo e na le bofokodi/tlhaelelo bjo bogolo bjo bo sa tiišego/hlalošego tšwetšopele goba kgolo ya tiragatšo ya Sepedi. Ke ka lebaka leo go yogo hlopšhago diterama ka motheo wo e lego 'thematical typology' yeo e lebanego le matlalo a mabedi a sengwalo e lego **diteng** le **thulaganyo**. Taba ye e gatelela gore diterama tša Sepedi di ka ba le tlhopho ye e hlapilego mahlong, ka gobane di tla beakanywa go ya ka dikarolwana tše pedi tšeo tša sebopego sa sengwalo.

Go boletšwe gape ka dikokwane tša tlhopho ya diterama bjalo ka sengwalo. Go dikokwane tšeo tša tlhopho go boletšwe ka diteng bjalo ka boakamorago: histori yeo e lebanego le kgethologanyo, melao ya Sekgowa, phetogo ya setšo, thulano gare ga setšo le sebjalebjae, tlhompheo ya setšo, kudu ge di lebane le diterama tše: *Serogole* (1948), *Naga ga di etelane* (1977), *Kelelagobedi* (1983) le *Joo! Ke Morwa'ka!* (1993). Ka morago ga dikokwane tša tlhopho yeo, go hlokomedišitšwe *Serogole* (1948) ge e swantšha bophelo bjo bofsa bja Babaso, kgethollo ya merafe (1910), mathata a dipasa, tlhokego ya mešomo (1945), tshwaro ya bašomedi ke bengmešomo le thuto (1948).

Go tšwela pele ka morago ga kakaretšo ye ya *Naga ga di etelane* (1977) go lebeledišitšwe dihlogwana tše bjalo ka, Bathobaso nakong ya 'apartheid', kgatelelo go Basotho, le tlhokomologo ya thuto ya Bathobaso. Ge e le go *Kelelagobedi* (1983) go lekodišitšwe thulano gare ga NP le Mokgatlo wa ANC, dikgwabo ka seboka, le tshebi ya dira/tlhodi ya motse le megabaru ya batho.

Ge e le malebana le *Joo! Ke Morwa'ka!* (1993), go hlokometšwe seemo sa thuto le tshwaro ya bana dikolong gammogo le tokologo ya bona dikolong.

Bjale go ya go lebeledišitšwa diterama tšeo di lebanego le thulano gare ga setšo le sebjalebjae/Sekriste.

KGAOLO YA BOSELELA

6.1 DITERAMA TŠA THULANO GARE GA SETŠO LE SEBJALEBJALE

6.1.1 Matseno

Mo kgaolong ye, go yo swaraswarwa kakaretšo ya diteng le dihlongwana tšeo di lebanego le thulano gare ga setšo le sebjalebjaale. Bjale go tlo tsinkelwa dikakaretšo le dihlongwana tšeo di lebanego le diterama tše di latelago: *Mahlodi* (1968) ya Mminele, *Maabarone* (1940) ya Franz, *Lesang Bana* (1968) ya Khomo, *Ga a mo swanela* (1982) ya Maloma, *Tshekong* (1950) ya Moloisie, *Mo go fetileng kgomo* (1968) ya Maredi, *Sealogana* (1971) le *Leobu* (1977) tša Nchabeleng, *Šaka la pelo ga le tlale* (1990) le *A mo swina ngwanana' thakana* (1991) tša Serudu tšeo di lebanego le bophelo bja sebjalebjaale bja mehleng yeo.

6.2 KAKARETŠO YA TERAMA YA MAHLODI (1968)

Sepheu o hlokagaletše Makgoweng gomme o tlo bolokwa gae e le ka Mokibelo. Sepheu o kolobeditšwe ke lejakane; bjale banna ba sola thero ya moruti, ka gobane ba kwele e na le mafotle. Batswadi ba Sepheu (Phadime le Morabane) ba feditše ngwaga ba aparetše Sepheu tše ntsho. Ka ge ngwaga o fetile ba itokišetša dipoolo le dikapolo fela ka lebaka la Sekriste Mahlodi ga se a aparela Sepheu. Ka letšatši la dipoolo bjala bja dikapolo bo hlotlilwe gomme bja legwahla le bjona bo thokilwe. Mahlodi ga a gona modirong wa dipoolo le dikapolo ka lebaka la Sekriste.

Moruti o kgopetše Mahlodi gore a tle a šome lefelong la kereke la go fepa batšofadi. BoMorabane ba tšhumile phahlo ya Mahlodi, ka gobane a gana ge Lepadime a tsoša lapa la Sepheu. Moruti o kgotsa mathata ao a lego ka gare ga lenyalo la setšo. Mahlodi o dumetše ba ga Masilela, ka ge ba nyaka go mo nyala. Go taba ya lenyalo la Mahlodi, Moruti o kgopetše ba bogadi (Phadime) go re ba tle ba e ahlole. Phadime o fihlile Moruti o mo

laetša ditseka (R140, tšale le jase) tša ba ga Masilela. Morabane yena o inyakela magadi ao a Mahlodi gore a tle a ikhole ka ona. Lapa la Phadime le bona bojakane ka fao bo ba tšwetšego mohola ka gona. Ka lebaka la lenyalo la Sekriste la Mahlodi bophelo bo fetogile ka lapeng la Phadime.

Go tlo lekodišišwa kakaretšo ye, ka go e tswalantšha le taba ye:

6.2.1 Thulano gare ga setšo le Sekriste (sebjalebja)

Ka setšo mohu ga a ipoloke o bolokwa ke ba kgoro le leloko. Ka Sepedi mosadi ke ngwetši wa kgoro. Gape ka Seswana lesogana ge le nyala le tšwelwa ditseka ke bomorwarragwe, kgoro le leloko labo. Bona bengditseka ke bomakgetle, ke bona bagapi ba dikgomo mohla wa lenyalo. Ka fao ge monna a hlokagetše ba kgoro ba tsebana go ya ka maemo/kgati ya bona, gore mohlologadi o lebanwe ke mang. Sepedi se re, lebitla la mosadi ke bogadi. Ka setšo ge monna a hlokagetše mosadi o dula bogadi bogadikadithotse ga a boele ga gabo, ka ge e le mosadi wa kgoro. Sesotho ga se dumelele mosadi go nyalwa gape, eupša Sekriste/sebjalebja se thulana le taba yeo, ka gobane se re banyalani ba kgaoganywa ke lehu.

Ka setšo ngwako ga o agwe godimo ga wo mongwe ke ka fao rangwane goba monna wa kgoro a tlamegago go tukiša mollo ka lapeng la mohwelwa (mohlologadi). Ka go realo ke yena a rwalago maikarabelo a lapa leo. Ke ka fao lapeng la Phadime go bonalago batho gagolo basadi bao ba felago ba tsena ka babedi ka bararo gomme ba rwele dikgonyana le meetse; mola kua ntle le gona go bonala dithorwana tša banna bao le bona ba felago ba rothela ka o tee ka o tee. Taba ke gore Sepheu o hlokofetše bjale ba tlile go kgotsa (letl. 1). Taba yeo e tiišetša kgopolo yela ya gore ka Sepedi mohu ga a ipoloke.

Banna ba leloko le kgoro ba beile moeta wa bjala bja legwahla (seo e lego sešupo sa gore lapa le le lebane mang) mo gare ga bona. Mokgalabje Potlaki o ga bjala o neela Lepadime, ka ge a lebanwe ke go tsoša lapa la

mogolwagwe Sepheu. Bjale bakgalabje ba boditše basadi gore Lepadime ke yena a tlogo hlokomela lapa la Sepheu (letl. 20).

Sebjalebja se thulana le setšo, ka gobane ka Sekriste ge mosadi a hlokagaletšwe ke monna ke la mahlo le a iphalalela. Sona ga se dumele seyantlo le go tsenelwa. Ke ka tsela yeo Mahlodi a latotšego Lepadime, ka gore o na le lapa la gagwe. Mahlodi o tlaleleditše ditaba ka go re o holofela gore boPhadime ba be ba le gona letšatši lela moruti a ba nyadiša. Ba mo kwele ge a be a mmošiša a re: 'A o tla mmotegela kgweranong ya tšeano ka mokgwa wo mokgwethwa go fihla lehu le le aroganya? Gomme nna ka fetola ke theeleditšwe ke bolena ka re: 'Ee.' Bjalo ka kgonthe lehu ke le le re arogantše le Sepheu' (letl. 23).

Ka kakaretšo go lemogilwe gore ka setšo Bathobaso ba phela go ya ka ditumelo, ditlwaelo le ditiro tša bona tšeo di tšwetšago bophelo pele. Mola Babaso ba Bakriste ba hueditšwe ke ditumelo, ditlwaelo le ditiro tša batho ba Bodikela, kudu ge ba rata go phela bophelo bja Sekriste.

6.3 KAKARETŠO YA TERAMA YA MAABERONE (1940)

Ba ga Sekwala ba kgopela mosadi ga Masemola. Banna ba kgopetšwe go botšwa taba yeo, ka ge Sekwala e le mokgomana yo mogolo. Mašilo o tlišitše phookwana go mokgomana go tlo kgopelela Sekwala sego sa meetse e lego Maaberone. MmaMaaberone o nyaka gore Maaberone a tsebišwe seo bakgalabje ba se boletšego, ka gobane e le mosadi a swanetše go nyalwa. Botatagwe ba mo nyaketše Sekwala, bjale o gana ditaelo tša bona. Masemola o a mo tia, ka ge a sa kwane le ditaba tša bona mabapi le tša lenyalo. Maaberone o phetlile molala, ka gobane a sa nyake go kwa selo ka ditaelo tša bakgalabje. Banna bona ba bolela ka molao wa setšo wa gore a sa rate goba a rata ke kgapeletšo go obamela setšo. Maaberone o bona bokaone e le go ipolaya gore a nyalwe ke Sekwala.

Maaberone o botša Leseka ditaba tša batswadi tša gore a nyalwe ke Sekwala. Bjale o nyaka go kopana le Mašilo, ka ge a nyaka go nyalwa ke

yena. Mašilo ke yena a nyakago mosadi, ke ka fao Maaberone a tšhabilego le yena. Banna ba bona Sekwala e le mokgalabje go Maaberone mola ba mo tshepišitše yena. Ba ga Masemola ba gapeletša Maaberone gore a ipee ka fase ga molao, ka ge basetsana ba tlile go mo etša. Ka fao ke phošo go kopanya ngwana wa lehono le monna wa maloba. Ke ka fao ba ga Masemola ba bonwago phošo, ka gobane molato ke wa lapa e sego wa kgoro. Maaberone le Mašilo ba timeletše, ka ge ba ga Sekwala ba thatafišitše melala. Leepile o laetše masogana gore a ba šale morago. Bjale ba hweditšwe go thwe Mašilo a tlangwe mola yena a gana, gomme o tia Leokana ka molamo. Mafelelong Mašilo le Maaberone ba itahlela legageng gomme ba a hwa.

Go tlo lebeledišišwa kakaretšo ye, ka go hlokomela ditaba tše:

6.3.1 Lenyalo la setšo

Ka setšo batswadi ba a tseba gore ge ngwana a belegwe o ya go nyala/nyalwa ke mang. Lenyalo ka setšo le rerwa ke batswadi ka lapeng gomme go tloga fao la fetela kgorong go banna. Lona le sepetšwa ke motseta wa lapa/kgoro.

Mašilo o botša Masemola gore o romilwe ke ba ga Sekwala go ba mmaditsela wa bona. Yena o tlile a gapa phookwana ye ntsho. Ka go realo Masemola o gapeletšega go tsebiša bakgoro ka taba yeo. Mašilo o tšwa ka taba ya gore Sekwala o kgopela mosadi go Masemola. ‘Ke mang yo a tlogo gotša mollo mo sebešong seo? Aowa, e ya kwa ga Masemola, o iše selo sa rena go bona wena Mašilo... Ga Masemola, Tata? Ee, ga Masemola, o kgopele sego sa meetse kwa ntshe. Aowa, ke ona mafoko a Sekwala.’ (letl. 22). Banna ba kwele polelo ya Mašilo bjale ba mo kwela bohloko ka go mo fa Maaberone gore e be mosadi wa gagwe. Maaberone o kgopelwa go botšwa ka tša lenyalo fela o a latola.

6.3.2 Lenyalo la sehono

Sebjalebjale se thulana le segologolo ka ge sona se re mmapelo o ja serati, senyakelwa ga a se rate. Bafsa ba nyala/nyalwa moo ba ratago ka ge ba ikgethela balekani. Ka tsela yeo ba laola manyalo a bona, ke ka fao Maaberone a ganago go nyalwa ke Sekwala. Masemola o gapeletša Maaberone, ka gobane go thwe ke setšo gore ngwana a laetšwe molekani ke batswadi. Ge a sa theeletše ditaello tša batswadi gona o nyatša setšo sa gabo.

Ge go akaretšwa ditaba go ka thwe, batho ba bogologolo bona mabapi le phedišano ba be ba hlokometše kudu taba ya lenyalo, ka gobane ba be ba thiba difata ka bana ba bona ('barwedi'). Bjale ba sebjalebjale ba kgahlanong le taba yeo, ka ge bona ba nyala/nyalwa moo ba ratago. Bona ba hlokomologile leloko le go se theeletše batswadi. Ka fao ba welwa ke mathata gomme ba fetša ka go ipolaya. Ka go realo mo terameng ye, go lemogilwe thulano gare ga setšo le sebjale.

6.4 KAKARETŠO YA PAPADI YA *LESANG BANA* (1969)

Khaki le Phuthi (morutišigadi) ba a ratana fela Mamabolo yena ga a rate Khaki, ka ge Mamabolo (tatagoPhuti) e le motho yo a hlomphegago. Masemola o nyaka Phuti a nyalwa ke serutegi bjalo ka yena (Phuti). Khaki o paletšwe ke sekolo fela o nyaka go nyala Phuti ka kang. Batswadi ba rata go tsenatsena ditaba tša bana gomme ba fetše ba ba senyeditše. Masemola le Maphefo ba rera go ya gae ka Kresmose. Ba šia Mokutu le Phuti Makgoweng. Mokutu o hloile Khaki, ka ge a bolela gore o na le mahlajana. Mokutu o laelwa go šala le lapa. O senyeletša Phuti go Khaki mafelelong Khaki o hlaba Mokutu ka thipa o a hwa.

Khaki le Matome ba swerwe ba kgolegong mabapi le polao ya Mokutu. Phuti o boditše batswadi ka lehu la Mokutu, bjale ga a tsebe gore o sa rata Khaki goba bjang. BoKhaki ba letetše letšatši la tsheko, eupša ba nagana kahlolo ya thapo. Fela le ge go le bjalo Phuti o tla hloboga Khaki pele a

ratana le lesogana le lengwe, ge a ka dula bophelo ka moka kgolegong. Phuti o etetše Khaki kgolegong, ebile o mo tsebiša gore o ithwele. Khaki o dumela go emela Phuti go tlo mo nyala, eupša Masemola ga a nyake go kwa selo ka Khaki. Phuti o botša Maphefo gore o imišitšwe ke Khaki pele Mokutu a hlokagala. Phuti o kgwedding ya boraro gomme o tla šomela ngwana go fihla Khaki a etšwa kgolegong. Ba ile tshekong bjale Khaki o ahloletšwe mengwaga ye mebedi go ya go ye mene. Khaki o romile Matome gore a botše Phuti a reele ngwana leina la Mokutu. Bjale Khaki o tšwele kgolegong gomme o nyaka go nyala.

Bjale go tlo akaretšwa kakaretšo ye, ka go e nyalanya le ntlha ye:

6.4.1 Mathata a batswadi go lerato la bana

Ka sefsa ngwana ga a šupetšwe molekani. Bana ba lehono ba ikgethela wa pelo ya bona. Batwadi ba matšatši a ba lebeletše maemo a batwadi le a bana ba bona. Bana ba lehono ba kopana mafelong a a itšego bjalo ka dikolong, mešomong ya go fapana, bjalobjalo go rera tša lerato. Khaki le Phuti ba gahlane dikolong gomme ba rera tša lerato la bona. Mamabolo (tatagoPhuti) o kgahlanong le lerato la Khaki go Phuti, ka ge a nyaka a nyalwa ke serutegi. Pitšo o eletša Khaki gore a boele sekolong ge a nyaka go nyala Phuti. Bjale Khaki o ganana le kgopolo yeo, ka ge tša sekolo di sa tsenelane felo le tša lerato la bona (letl. 1). Khaki ga a na le taba le batwadi ba Phuti, ka gobane yena a ratana le Phuti e sego bona. O tshwenywa ke gore batwadi ba bangwe ba tsenya dinko mererong ya bana ba bona mafelelong ba ba senyetša bokamoso. Ka lebaka la lerato Khaki o gapeletša go ya ka gaboPhuti, le ge tatagwe a sa mo rate. Mamabolo o bona Khaki e le tsotsi fela Maphefo yena o mmona e le ngwana wa go loka. Mamabolo o botša Maphefo gore o senya bana, eupša Maphefo o mo lemoša gore a lese bana ba iphelele bophelo bja bona, ka gobane ge ba sa tšwe tseleng go tlo thwe ba šaletšwe eng morago (letl.2). Mamabolo o bona tokologo yeo e bolelwago ya go godiša bana e le lefeela. Mokutu o thoma go tshwenya Khaki, ka ge a ekwa dipolelo tša

tatagwe gomme o feleletša a bolailwe ka thipa. Khaki o feditše sekwebo ba feditše ka tša lenyalo.

Ka Sepedi thato go swanetše go phethwe ya batswadi, ka ge e le bona ba ratago go kgethela bana ba bona balekani bao ba kgotsofatšago dipelo tša bona. Bjale ba sebjalebjae bona ba phela ka la mahlo le a iphalalela, ka ge go thwe Modimo nthuše. Mo le gona terama ye e tšweletša thulano gare ga setšo le sebjalebjae.

6.5 KAKARETŠO YA TIRAGATŠO YA GA A MO SWANELA (1982)

Thatong o babja ka bookelong bja Tsimanyane. Bjale o beditše Mponeng gore a tle a mmone. Yena o laela Mponeng gore a hlokomele Mothešana gomme ka morago a kgaoga. Ka morago ga dikgwedi tše tlhano a bolokilwe Mponeng o bonwa ka Mothešana. Mothešana ga a na le khutšo moyeng, ebile o kgopela tshwarelo go Mponeng. Mponeng o tsenwe ke mona ge Mpele a dutše le Mothešana. O botšwa ge mmagwe a mo tšhetše madimabe. Bjale o nyaka go dula le bona a theeletše seo se bolelwago go fihlela a nyalwa a etšwa ka lapeng. Go thwe Mpele o swanetše Tebogo e sego Mothešana wa tšhuana. Mpele o sola maitshwaro a Tebogo. Ka tsela yeo Leoto o duma ge Mpele a ka nyala Mothešana. Mpele o tlogetše boMponeng Gauteng bjale o na le Mothešana. BoMponeng ba ile go Ngaka Lakabona go nyaka meratišo fela ba paletšwe ke go hwetša Mpele, ka gobane badimo ba belaela ka ge Mpele a rata Tebogo e sego Mothešana.

Mponeng o duma ge Mpele e ka ba mokgonyane wa gagwe. Mpele le Mothešana ba a ratana. Mothešana o duma go tsebiša batswadi ka tša lerato la bona. Mpele o dumetše go botša batswadi ebile o anegela Mponeng sa mafahla a gagwe. Mponeng o nyamile, ka gobane a bolela gore Lakabona o ba tšhetše madimabe. Mpele o file Mothešana pheta ya lerato. Mponeng o rakile Mothešana ka lapeng. Jeff o kgopela Mothešana tša lerato ka kgang fela o a gana. Tsarane moratiwa wa Jeff o a mo

thuntšha, Jeff o a gobala gomme dikuranta di bolela gore o bolailwe ke Mothepana. Mpele ge a etšwa Swatseng o tlabja ke taba yeo ya go swarwa ga Mothepana. Jeff o phološa Mothepana gomme o lokollwa kgolegong. Moruti o nyadiša Mpele le Mothepana.

Bjale go yo lekolwa gore kakaretšo ye, e amana bjang le hlogwana ye:

6.5.1 Kgomo ga e latswe namane ya e šele

Seswana se re nama kgapeletšwa e phuma pitša. Batswadi matšatšing a lehono ba rata kudu go kgethela bana baratiwa ba bona, ka ge ba beile šedi godimo ga dithoto tša batho le maemo a bona. Bona bjale ba tlabja ke bana ge ba hlokomologile tšeo ba thoma go fetogela bana mola bafsa ba nyaka balekani bao ba kwanago ka ditiro tša bona. Ge batswadi ba bona ditaba di sa sepele ka tsela yeo ba e nyakago ba thoma go gopola ka boloi, ka gobane ba nagana ka sefifi (senyama) le go nyaka meratišo.

Thatong o a babja o lemogile gore ga e sa le wa lefase le. Ka go realo o kgopela Mponeng (mogolwagwe) gore a mo hlokomelele le go mo godišetša Mothepana. Mponeng o bapala ka Mothepana ka lebaka la mona, ka ge a mo kgadimola ka go re a se ke a itlwaetša go nanyetša Mpele le Tebogo ge ba iketlile. Go thwe o tennwe ke go hlwa a ahlamile ka lebaka la Mothepana (letl. 2). Mpele le Tebogo ba gomarelane e le ruri ka fao ngwanyana le ge a ka ikgafiša Mpele a ka se mo latswe. Mpele ke lesogana, ge a nyala o tlo nyala kgarebe ye e se nago bosodi, ya maemo a gagwe bjalo ka Tebogo (letl. 4).

Mpele o tšea letšoba go Mothepana fela a ka se le tlogele, ka gobane la mohuta wo ga le a swanela batho ba maemo a bjalo ka Mpele. Mpele o duma go ipshina le Mothepana (letl. 6).

Mponeng le Tebogo ba tšwele lesolo la go nyaka ngaka bjale ba hweditše Ngaka Lakabona. Bona ba tlile go laola le go kgopela meratišo. Ngaka Lakabona o re tša gagwe ga di ke di bolela maaka ka go realo ke mahlo a

bona, ka gobane di ba botša tše di fetilego, tša bjale le tše di sa tlogo (letl. 8). Lakabona o re di wele hlapadima letšibogo le wele Bakwena ke gore morwediagwe o hlapile. Tšhararane o nyaka go tseba gore o fepa tšhuana ya tšhwenegatšana. Lakabona o botša Mponeng gore badimo ba a belaela. Dipheko di re pheko ya gagwe ke lehlaka, ga ke hlake fela, ke hlakela selo ke se bona. O swanetšwe a hlapišwe. O reng a hloka maemo (letl. 9). Ditaola tšona di file Tebogo mašoto gomme go Mothešana di laetša lesedi le mahlatse. Mponeng o loga maano a go sobeletša Mothešana le la naga, gore Mpele a nyale Tebogo go rata le go se rate. Segologolo se re go šala le rangwane molahlego. Ke ka fao batswadi ba sa kganyogelego bana ba bona madimabe, eupša ba rata gore mahlatse le mahlogonolo a tle ka malapeng a bona. Mola sebjalebjae sona se re lerato ga le bone, ka ge le hloka mahlo ka fao mahlatse a fetša a wetše ka malapeng a ditšhuana.

6.6 KAKARETŠO YA PAPADI YA *TSHEKONG* (1950)

Lesetša Mampara o gononelwa molato wa polao ya Kedibone (mogatšagwe). Mampara o a sekišwa fela ga a ipone molato. Mogolo wa batšhotšhisi o bona molato wo o feta ye mengwe ka bohloko le botebo, ka ge o se wa dirwa ke sekebekwa, eupša o dirilwe ke serutegi sa mohumi ka la 8 Semphekekhotshe 1950.

Ngaka Lekau o dirile diteko tša setopo gomme go hweditšwe gore Kedibone o tšheletšwe kgelekgetlwa yeo e hlakantšwego le bjoko bja kwena. Ngaka Malemala o fa bohlatse ka botlalo mabapi le setopo, ka ge Kedibone a be a rengwa ke hlogo. Mmakgomo o apeetše Kedibone moronyana gore a nwe fela go hwetšwa Kedibone mathapama a hlokagetše. Mampara ga se a boe gae letšatšing leo, eupša go rometšwe molaetša wa thušang radiong wa go nyakana le Mampara. Mampara o kwele radio a se re selo ka pego yeo. Lefokisi le swere melaetša ya Mampara (Keile) ya gore mosadi wa gagwe o hlokagetše bjale yena a makala.

Mampara ke yena a tšheletšego Kedibone meetse a kgelekgetlwa ka morong gore a hwe, ka ge a ratana le Serati. Kemmone o file bohlatse, ka gobane a filwe mošomo wa go nyakišiša Mampara ke Kedibone. Sešomi o hlatsela seo Kemmone a se boletšego. Mmadikgomo o bolela gore bona ba na le diphapano tša lapa. Dingaka di file bohlatse malebana le setopo. Kgoro ya Tsheko e bone Mampara molato wa polao ka go realo o ahloletšwe thapo.

Go tlo hlokomelwa kamano ya ntlha ye, malebana le kakaretšo ye:

6.6.1 Tshepedišo ya melato kgorong ya Sekgowa

Maikemišetšo a mongwadi ga se go ruta Bathobaso molao wa Babašweu, eupša ke go bontšha le go fa bana ba thari ye ntsho maele le tsebo ya ka moo Babašweu ba ahlolago melato ka gona. Basotho ga ba na le tsebo le kwešišo ya ka moo molato o sekiwago ka gona kgorongtshoko ya Babašweu. Kgorotsheko ya Sekgowa e ahlola go ya ka melao yeo e beilwego ke Palamente (letl. 3). Moahlodi ga a ahlole molato ka boithatelo gape le dikotlo di lokišwa ke Palamente. Ge motho a na le pelaelo mabapi le kahlolo o a dumelelwa gore molato wa gagwe o išwe kgorongkgolo ya tsheko.

Mo Afrika-Borwa kgoši e ahlola molato ka mokgwa wa segagabo (setšo). Taba ke gore Bathobaso ga ba na le molao wo o emego wa mmakgonthe wa naga ka moka. Seo se šomišwago mo dikahlolong tša dikgorotsheko tša Basotho ga se molao, eupša ke mokgwa goba ditlwaelo tša batho. Ke ka fao dikahlolo di sa swanego. Bjale mo go yo theeletšwa tshepedišo ya molato wa polao (letl. 8). Ge go sekwa molato wa Sekgowa go ba le moahlodi, motšhotšhisi, mosekišwa, molli le ba bangwe (dihlatse). Motšhotšhisi ke yena a lekolago boima bja molato wa mosekišwa. Mo go nago le molato, go thwe yo a nago le pelaelo mabapi le mogononelwa o dumeletšwe go bolela gomme o tlo theeletšwa. Lesetša Mampara o gononelwa molato wa polao ya mogatšagwe Kedibone fela yena ga a ipone molato (letl. 10).

Motšhotšhisi o laela Mmakgomo go fa bohlatse ka moo a tsebago Mampara ka gona mo tabeng ya lehu la Kedibone. Ngaka Lekau o botšišitše Mmakgomo gore o mo file dithorwana tše kae, eupša a fetolwa ka go re tše pedi, fela o bone Mampara a uša thokolwana yeo e swanago le tšona mo a hweditšego moriswana wa moro gona. Mampara a e ntšha a mo fa yona, a humana e le yona e hlakantšwe le bjoko bja kwena (letl. 35). Kedibone o ile a botša Tsebanyana gore yena o tla ipolaya, ge Mampara a ka tšwela pele le go ratana le Serati. Motšhotšhisi o nyaka go tseba gore o kwane le mosadi wa gagwe (Kedibone) le gona e be e se maswanedi gore a kgaogane le Serati. Fela le ge mosadi wa gagwe a be a rata ba kgaogana le yena ba ile ba no tšwela pele bjalo (letl. 43). Ka ge tsheko ya Sekgowa gantši e sa ahlole sepitša, dingaka di file bohlatse bjo bo kgotsofatšago gomme kgoro ya tsheko ya bona Mampara molato wa polao a ahlolelwa thapo/lehu.

Diphetogo ge di tšwelela batho ba thoma go hlabologa, ba hlola mathata go thwe ke tlhabologo. Bjale molao o bewa ke batho, ebile o thatafišwa ke ditiro le ditlwaelo tša batho. Ke ka fao Bathobaso le Makgowa ba phelago ka fase ga melao yeo. Ge motho a sa hlwele a obamela melao yeo o tla hwetša kahlolo go ya ka boima bja molato woo a o dirilego.

6.7 KAKARETŠO YA TERAMA YA MO GO FETILENG KGOMO (1968)

Babuni o ngwaletše kgaitšedi Namane lengwalo gore o tlo mo etela. Bjale o gorogile lapa ka moka le mo thabetše. Namane o thulana le sejakane, ka gobane a gana go rekela Sefako diaparo a re a tšware lekgeswa. Babuni o eleditše Namane gore a se dire bjalo. Namane o lemogile gore lentšu la kgadi ga le tshelwe, ka fao o tlo phetha seo kgadi a mmoditšego sona. Kgomo ke Modimo wa nko ye meetse ka ge e tswalanya batho.

Kua Gareagopola Moshabane o a nyadiša. Babuni le Namane ba ya monyanyeng, eupša ba fihlile gomme Moshabane a se ba botše selo. Reratilwe (mogatšagwe) o kgahlanong le go tla ga Namane monyanyeng,

ka gobane a re ke mohetene yo motala wa go ba leswiswing. Keratilwe o tshwenywa ke gore Namane o nyaka dilo di sepedišwa ka setšo e sego Sekriste. Namane o bona Mashobane a dira diphošo, ka lebaka la go laolwa ke mosadi gomme a širele ka sejakane. Babuni o mo fele kgomo ya malome wa ngwana ge a nyadiša, ka ge Sepedi se re boyakgomo ke boboakgomo. Mashobane o nyadišitše makga a mantši fela taba ya Babuni ga a re selo ka yona, ka ge Reratilwe yena a re ke sehetene seo. Babuni o kgopela thušo go Namane. Namane o botša Mashobane fela o swara maru ka diatla, ka gobane sephetho se tšewa ke mosadi lapeng la Bakone. Bakgonyane le bona ga se ba begelwa ge kgomo e hlabja, ebile Reratilwe o segile mohlobolo ka boomo. Moruti le kgadi ba laile ngwetše, ka ge a swanetše go ya bogadi fela kgadi o amogilwe nama ya mofepi. Bjale Babuni o nyaka kgomo ya gagwe ka kgang le mereba. Moruti o tima mollo woo.

Bjale go yo tsinkelwa tswalano ya kakaretšo le hlogwana ye:

6.7.1 Setšo le Sekriste di a kwana

Lenyalo ka setšo ke boyakgomo ke boboakgomo. Ka tsela yeo rakgadi/malome wa ngwana o swanetše go tielela hlogo ya moswe. Yena o swanetše go ntšha kgomo e le setšwammele sa gagwe. Ka Sepedi go rongwa bakgonyane go iša dikgomo (ditseka) gomme ba kgoro le bomalome ba di phophela. Ka morago ga phophelo bakgonyane ba a hlabišwa. Ditaba di sepela ka ngwana wa motseta tša ba tša boa ka yena. Ge ba hlabišitšwe bona ba fiwa mohlobolo e le sešupo sa gore lenyalo le sepetše ka tshwanelo. Mofepi wa ngwana le yena o swanetše go segelela nama ya mofepi (kina) kua seferong. Ngwetši o išwa leetong gomme rakgadi goba malome o a mo laya, ka morago a ya bogadi bogadikadithotse. Go taba yeo tshepetšo ya Sekriste le ya setšo di a kwana. Setšo le Sekriste ga di thulane ge e se fela bao ba nago le megabaru le bojato. Mashobane e bile majadihlogo lapeng la Babuni ge a nyadiša Ngwanamohube, eupša ga se a tle a mo nyalela. Le ge go le bjalo Namane o nagana gore ke sejakane, ge a sa tle a nyalela kgaetšedi ya

gagwe Babuni. Babuni o ganana le seo Namane a se bolelago, ka gore sejakane ga se senye selo mabapi le mekgwa ya phedišano ya batho ba Sesotho, ka ge e sa thulane le sona. E kwana le sona ge e dirišwa ka moo e swanetšego. Sesotho ke sedumedi gomme sedumedi ke Sesotho (letl. 36). Ge Babuni a nyadiša Bakgaga ba neetše Moshabane kgomo ya hlogo ya malome wa ngwana yo e mo lebanego gotee le nku yeo e bilego selepe sa go phapha (letl. 36). Namane o lebogile ge Babuni a phethile segagabo ka mo go swanetšego gomme a gopola gore moruswane ge o tshela lefao o eletša wo mongwe. Bjale malome wa bana o be a swanetše go be a itše ge a nyadiša Thema a be a bušitše kgomo yeo. Ka fao ga se nke a dira selo go fihla le lehono. Ka go dira bjalo Babuni o nyakile gore Namane a mo lebelediše taba ye, ka gobane a eme ka la mohu tatagobona (letl. 37).

Lefentše o kgala Reratilwe ka gore ga go bothata felo go dirišana le motho yo a swerego segagabo ka botlalo. Ka tshwanelo ka setho le setšo Namane ke motseta wa ngwanabo. Bjale ba tlabja ke gore Mashobane šo, ke moreku o a ithekola, ka ge a rera ditaba le mosadi. Tabakgolo ke go begela Namane tšeo di mo lebanego. Mashobane a ka se je tša kgadi gomme a gana go di bušetša gape ga go lapa leo le swanetšego go ja le lengwe (letl. 43). Namane o gopola gore go rera ditaba le basadi ke sejakane fela Phogole o ganana le taba yeo, ka gore sona ga se re nyatšang segagabolena e lego seo se le tswetšego. Sekriste se re godiša tatago le mmago o tle o be le mahlatse gomme o phele galelele lefaseng. Ka gona ka tshwanelo ya setšo go swanetše go hlompšha melao ya batswadi, ka gobane ge go sa dirwe bjalo go selwa melao ya sedumedi (letl. 43). Phogole o nyaka go tseba ka mohlobolo gore wona o beetšwe thoko le gore a ngwana o felegetšwa ke kgadi bogadi goba bjang? (letl. 47). Babuni o kgotsišwa ke ge MmagoLebo (Reratilwe) a ganne ka nama ya mofepi (kina). Phogole o lemogile gore Sekriste ke selo sa lerato le leago gomme se kwana le tshepedišo ya segaborena (setšo) ya leago le lerato. Babuni o hlatsela gore ge go sepelwa ka moya wa Sekriste ka botlalo go tlo kwanwa le tshepedišo ya segagabobatho. Bjale 'anke mogadibo (Reratilwe) a se ke a rata go amogela yena a sa rate go fa' (letl. 49).

Babuni o laile Reshoketšwe, ka gore tlhalo ke bogoboga ga gabo ga e tsebje; ge e ka thoma ka yena o tlo be a dirile bohloa. A hlomphe bogadi bja gagwe (letl. 58). Go thwe Shoki hlompha kgomo yeo e go nyetšego. Ge o ka nyatša kgomo yeo o tla be o fehla marumo (letl. 59). Go tsogile mokurukuru gomme Moruti Malapeng o tima mollo ka go re 'aowaaaaowaa! A ba se ke ba rata go širela ka Sekriste ge ba dirile bošaedi. Sekriste se nyakana le go dira go loka e sego go dira maraga. Ntšhang tšeo di lebanego bao ba le diretšego le tlišeng khutšo lapeng le le ruteng bana setho' (letl. 80).

Sekriste se re hlompha tatago le mmago, gore o tle o phele galelele mo lefaseng le Morena Modimo wa gago a go filego lona. Setšo le sona se re mohlala wa kgomo ga o ome, ka ge e le maleba gore malome a tielele hlogo ya moswe gore lešika/lešiko le se timelele.

6.8 KAKARETŠO YA PAPADI YA *SEALOGANA* (1971)

Phadime le Phaahle ba ora mollo ka kgorong ya mošate. Mogalatšane yena o bone manaba a bothane ka Mpotwane. Bjale go thwe, Hunadi o tlile le monna wa Lepono go tšwa sekolong kua Thoseng. Monna wa Lepono o tlišitše masetlapelo motseng, ka ge bogoši bo tswalelwa ebile bo sa fiwe. Mogalatšane šo, o tlišitše lengwalo go Phaahle leo le rego Hunadi o gorogile bjalo ka ge e le mmagosetšhaba ke kgoši. Go thwe Phaahle ke kgale mola a ba fahla ka dibego le mahlakore. Ka go realo kgomo ya lefiša e gangwa go lebeletšwe mojako. Phaahle o gana Hunadi le setulo sa bogoši, bjale setšhaba se mo tsogetše maatla ka taba yeo. Le ge go le bjalo Phaahle ke yena ramelao, ka ge a buša, eupša Kgaragara o sola Hunadi ge a tlile le monna wa Lepono (Dabulamanzi). Ka ge Hunadi a godile bohwa bo swanetšwe mong wa bjona. Ke kotokoto mošate, ka gobane Hunadi a swanetšwe go apešwa pheta ya thaga. Kua kgorong ya mošate mphato wa Makwa o tlile go tamiša Hunadi yo a tlilego le melao ye mebotse ya leago. Monyaku o sola dikgošana tša lehono tša go se tsebe molao. Maloba yena o šišinya go setšhaba gore go tekolwe Kgoši Phaahle setulong sa bogoši. Go thwe Hunadi ke kgoši ba rata goba ba sa rate, ka

gobane bogoši bo sa fiwe. Phaga ga e ete, go eta nakedi, ka fao Dabulamanzi o swanetšwe go bolawa.

Komosasa o botšwa ka go ganela ga Phaahle setulong sa bogoši. Komosasa o ba botša gore Phaahle ke kgoši ya Batau e sego Hunadi, ka ge Phaahle e le kgoši ka molao ka gona a ka se ketolwe. Hunadi a ka se be kgoši ge Phaahle a sa phela, ka gobane dipshio tša tlou di sa pataganywe ka gore boramelao le bogoši ga di nyalelane. Dabulamanzi o bolaile Phaahle gomme le yena a bolawa bjalo. BoKgaragara ba swerwe fela komosasa ga a ba bone molato. Leswethe yena o ahloletšwe kgolegong bophelo bja gagwe ka moka. Hunadi yena bjale o beilwe setulong sa bogoši.

Malebana le kakaretšo ye, go tlo hlokomedišišwa kamano ya yona le taba ye:

6.8.1 Sebjalebja se a fahla/gakantšha

Seswana se re sefatamollo se a iphatela. Gape ka Sepedi kgoši e tswalwa gatee gomme bao ba tswalwago ka morago ga gagwe ke bomorwarragwe (bakgoma le bakgomana). Bomorwarragokgoši ke baswarelakgoši, ebile ke ba tswala ba kgoši. Sesotho se re ngwana wa mosetsana ke kgadi, ga se kgoši ntle le ge a nyalelwa bohomagadi magorong a mangwe le gona fao ke mohomagadi e sego kgoši. Ka setšo motse/kgoši o ba le tshebi ya dira. Yena ke maikarabelo a gagwe go hlapetša motse bošego le mosegare gore ba se hlaselwe ba sa itebetše. Naga efe goba efe e ba le kgošikgolo fao magoši le matona a tamišago gona. Segologolo se re bogoši bo thopša ka marumo.

Sebjalebja se fahla segologolo, ka ge sona se efa mmušo (komosasa) maatla a go maatlafatša morwarrago kgoši go ba kgoši ka mangwalo (setifikeiti). Bafsa le bona ba fahlwa ke thuto, ka gobane e ba diriša diphošo ba re ke tlabologo gomme ba hloke boitshwaro. Bona ba thoma

go aroga setšong sa gabobona gomme ba lebale maemo a bona setšhabeng. Ka Sepedi mosadi o a nyalwa ga a nyale.

Taba ya bogoši e thatafatšwa ke melao ya Sekgowa. Ka lebaka la Sekgowa setšhaba se tsogelana maatla mme sa bolayana.

6.8.2 Tlhodi ya motse

Mogalatšane o tšwelela a hubaka, ebile a ela dikudumela a tlile go bega ka manaba ao a kgobokanego ka Mpotwane gape a itlhamile ka dibetša. Phaahle o re monna o bolawa ke bohloko bjo a bo llogo gomme Phadime a tlatša ka gore monna ke nku, o llela teng fela o hwa a ithagaraga (letl. 2). Ka ge bothata bo tsogile Phaahle o laela Morwakopi gore a bonege naga. Tšona di re merwalo ye megolo ya bošape e ladišše šape nageng. Medimo e tliša leswiswi setšhabeng sa gago ka wena le ka monna wa Lepono. Medimo e mmoditše bjalo gore a mmegele (letl. 5). Phaahle ke rangwane wa Hunadi bjale Hunadi o godile, eupša yena o gana Hunadi ka setulo sa bogoši. O re o tlo hwetša bogoši ka dimpeng tša gagwe. Badimo ba tla re go mmitša gomme Hunadi a tsokama setulo seo a se dutšego (letl. 8).

6.8.3 Thulano ya melao ya Sekgowa le setšo

Sebjalebja se na le mathata kudu ka ge se gakantšha segologolo. Komosasa o begela setšhaba gore Phaahle a ka se kgone go tlogela bogoši go fihla ge lehu le mo tšea. Komosasa o bona Batau ba mo tšhoša, ka gore ba tseba gabotse gore tša etwa ke ye tshadi pele di wela ka leopeng (letl. 38). Pelaelo ya setšhaba ke gore se tseba Phaahle e le moswarelakgoši bjale kgoši e swanetše go tswalwa ke Hunadi (letl. 44). La mafelelo komosasa o bea Hunadi setulo sa bogoši, ka gobane a tseba gabotse gore šako la hloka thobela ke mejano.

Ka setšo bogoši bo a tswalelwa, ka ge e se kobo bo sa apolelanwe. Gape Sesotho se re ntlhomole mootlwa ga se ntswiye lenao. Bogoši bja Sepedi

bo be bo sepela thwii ka tsela ya bjona ya maswanedi. Bjale bo ferehlwa ke mekgwa, ditlwaelo le ditiro tša sebjalebja, ka ge bo fiwa setifikeiti. Ka sehono le yo bo sego bja mo lebana o a bo baka ka lebaka la sona setifikeiti seo se fiwago ke komosasa. Ka morago ditlalemeso tše di fetša di hlotše dipolayano ditšhabeng tša Bathobaso.

6.9 KAKARETŠO YA PAPADI YA *LEOBU* (1977)

Mokgoro o kwa bose bja go iketla le lapa la gagwe, ka ge go bonala phetogo ya mabaka le bophelo, ka gobane a itsholela dijo. Mehla le mabaka di fetogile ka fao Mokgoro o gakantšhwa ke maitshwaro a bana ka lapeng. Senyabane o iphetošitše motho yo mobe, ka ge e le wa Lekgotla la Makoria. Bjale Makoria a nyaka lehumo la Mokgoro la tšhelete ya tšhireletšo. Maphodisa le ona a nyaka tšhelete ya ka sephiring. Bothata ke gore lapa la Mokgoro ke la Sekriste gape ke la khutšo. Basadi ba morapelo ba tlišitše dithapelo lapeng la Mokgoro, ka gobane go kwagetše taba ya gore Makoria a bolaile Mokgoro. Mokgoro o bone lehu ka mahlo ka lebaka la ge Makoria a be a nyaka tšhelete ya tšhireletšo. Nnete ke gore Senyabane o kgamile motswadi ka megolo, ka gobane o gana go mo nyadiša Tšhingwane.

Barutiši ba kwela Letšobana bohloko go tšeo ba di kwelego mabapi le go gobatšwa ga Mokgoro. Mokgoro o boditše Letšobane gore o epetše lehumo la gagwe ka serapaneng le gore a tšee ye e mo kgotsofatšago, gomme ye e šalago a e tšhollele ka lebitleng la Mokgoro mohla a hwile. Mokgoro o hloketše gomme Letšobana o phetha taelo ya tatagwe. Makoria a nyaka tšhelete ka mo Learogi o kgopela tšhelete ya ditlhoboša, ka ge a le kgahlanong le sejakane. Makoria a hlasetše ba lapa ba nyaka tšhelete Tšhingwane o bolela gore tšhelete e go moruti. Makoria a epa lebitla ba nyaka tšhelete fela maphodisa ga a re selo. Maphodisa a gobaditše Senyabane gomme Makoria a tšhumile ntlo ya Mmasitimane ba nyaka tšhelete ka fao ke kgakanego ka ge batho e le maobu.

Go yo hlokomedišišwa kakaretšo ya ka godimo ka go hlokomela ditaba tše:

6.9.1 Sekgowa (sebjalebjale) se sepediša batho leswiswing

Basotho ba gakantšhwa ke bophelo. Bona ba aroga setšong sa gabobona ba šala ditlwaelo, mekgwa le ditiro tša Makgowa morago. Ka lebaka la tlhakahlakano yeo batho ba thoma go fetola mebala bjalo ka maobu. Batho ba thoma go itirela boithatelo. Mmušo le wona o utamela batho gomme wa dira tša tsogolekobong. Bathobaso ba thoma go thatafelwa ke bophelo bja bona, ka gobane ba ganwa ka ditshwanelo le ditokelo tša bona, ka go realo ba lahlelwa ka morago ga diphao. Diphetogo di utolla batho gomme ba bonala e le maobu, ka ge ba se na le maitseparelo a bophelo, kudu ge bophelo bo kgotswa ka mešwegofela. Boleobu bo tšwelela ge batho ba sa hlwe ba bolela nnete ye e feletšego. Letšobana o bolela gore Mokgoro o rile ba se ke ba mo llela, eupša ba dule ka lethabo. Ba se makatšwe ke taba yeo, ka gobane bao ba ratago go mo lliša ka segagabo ba dire bjalo, eupša batho ka moka ba leloko ga ba a swanela go dira selo (letl. 22). Seo e lego tlabego ke gore monna o reng a laela ngwana mosadi a le gona. Mmasitimane o tlamegile go ilela monna wa gagwe ebile a rothiše megokgo. Bophelo ke kgakanego, ka ge Makoria a epa lebitla la Mokgoro gomme maphodisa a hloka maikarabelo a go ba kgala le go ba swara.

6.9.2 Bomenetša bja batho bophelong

Senyabane o re maphodisa ke dimpša ditiamole. 'Makoria a fetola Meteng, ka gore bona ba epa banna meleteng ba hume ka ditšhelete tša bona' (letl. 24). Mmasitimane o na le pelaelo go Letšobana, ka gobane o mmona bjalo ka leobu, mola a be a mo tshepile. Yena o nyaka tšhelete ya mogatšagwe go Letšobana. Ke bošego lapeng la Lerutla go tsena maphodisa, bona ba nyaka Lerutla pasa. Maphodisa a nyaka go tsena ka dikamoreng gore a puruputše bjale Lerutla o nyaka 'warrant' pele (letl. 39). Bophelo bo fihlile mo nnete e bolelwago, ka ge Ditsebe a bolela gore

mona, boikgodišo, megabaru le nyefolo ya lenyatšo di sa hlole di hola selo mehlang yeno. A go amogelweng phetogo go hlahunwe seo se filwego. Mehla, mabaka le kokolomphayane di fetile. Yo Maatla a notlollele kokolohute ye e ka diregago mabakeng a go retwe kgotlelelo, lesedi la kwešišano, go amogelwe, go dirwe (letl. 44).

Batho ba lehono ga ba sa tshepagala. Bona ba fetogile maobu ga ba sa tseba therešo ya bophelo. Ba phela ka maaka le go hlohleletša dilo tše mpe mo bophelong. Batho ba tšwele mmušo ka diatleng, mola le wona o hlephišitše go dilo ka moka tšeo di lebanego le bophelo. Batho ba phela ka go hulwa le go bolaelwa dithoto tša bona, eupša molao ga o re selo ka ditiragalo tša mohuta woo. Bophelo bo thomile go mela meetlwa, ka gobane bo le bošula.

6.10 KAKARETŠO YA TERAMA YA ŠAKA LA PELO GA LE

TLALE (1990)

Koribana le mohumagadi ba hlagola ka tšhemong, mola Madimetša le Mathibela bona ba tielela legora. Dimpša (Tilo le Phatane) tša Maesela di swere mmutla gomme boMathibela ba amogile dimpša tšeo mmutla bjale boLesetša ba nyaka mmutla wa bona. Koribana le Matuba ba ntweng, ka ge ba baka tšhemo. Matuba yena o tinteditšwe madi ka teng. Matsobane o ratana le Mmakoma. Go fetile lebaka le letelele Matuba le Koribana ba lwele fela lehloyo la bona ga se le fele. Ba ga Mabele (Thapudi) ba kgopela sego sa meetse (Mmakoma). Batswadi ba kwane ka taba ya lenyalo, eupša Mmakoma o latola Thapudi, ka ge a sa nyake go nyalwa ke mohumi. Thapudi ka nama o loša Mmakoma, eupša Mmakoma o a mo latola.

Ba ga Mabele ba rulaganya tša lenyalo. Lesetša le Maesela ba rera go lalela Matsobane ga gaboMmakoma. Mmakoma o rometše melaetša ka Raisibe gore Matsobane a hlokomele boMaesela, ka ge ba nyaka go mo gobatša. Mmakoma o rata Matsobane ka pelo ya gagwe ka moka. Go kgaogana le yena o bona bokaone e le go ipolaya ka go itahlela ka

bodibeng bja Mmapitša. BoMathibela ba felegeditše Matsobane ga gabommakoma bjale go tsogile ntwā. Maesela o tia Madimetša ka letlapa o a mmolaya. Ka lehlakoreng le Matsobane le yena o tia Maesela ka letlapa gomme o a hwa. Mmakoma o rometše Matsobane pheta le molaetša bjale o ikana ka lehu gore a nyalwe ke Thapudi. Ka letšatši la monyanya Mmakoma o itahlela ka bodibeng. Matsobane le Thapudi ba a lwa gomme mafelelong le bona ba wetšana ka bodibeng ba a hwa.

Bjale go yo hlokomelwa kakaretšo ye, ka go e tswalantšha le ntlha ye:

6.10.1 Thulano gare ga bafsa le batswadi ka tša lerato

Ge e le tša lerato bafsa ba ikgethela balekani, ke ka fao ge leswiswana le swara Matsobane a sego gona ka lapeng. Batswadi (Koribane le mohumagadi) ba makatšwago ke mesepelo ya morwa wa bona. Ba ipotšiša gore a eka ba a šetše a šalašala bomantepane morago (letl. 22). Matuba o kgotsa tšhitelo ya ba ga Mabele bao ba kgopelago sego sa meetse. Mdi Matuba o kwana le Tholo ka gore mosadi ga a na le bonnyane, bjale Matuba o re ge ba babaletše ba tla no dira ka moo ba ratago ka ge a ka se fetišwe lenyalo (letl. 28). Mdi Matuba o thabetše go ba le MmaMabele gomme ba ka thaba, kudu ge Mmakoma a ka nyalwa ke morwagwe Thapudi, ka gobane e le dikhorane gomme ba tla fela ba ba imolla mo ba imelwago (letl. 29). Batswadi ba rata dilo tša batho. Ba na le pelaelo ge Mmakoma a ganana le ditaba tša bona. Ka mo gona o tla dira boithatelo ba hwile. O reng a araba ka go ba ntšha dijo ka ganong ngwanyana yo! (letl. 31). Ba gaMabele ba ikgorošitše lapeng la ga Matuba go tlo kgopela mosadi. Manyatša o bolela gore ba gaMabele ba re ba ba tswale. Go thwe lesogana la bona Thapudi o bone sebila lapeng le, bjale ba nyaka go ageletša motšhidi (letl. 54). Mmakoma o ba fetola ka gore go lokile o tla phetha thato ya bona.

Batswadi ba tsoša lehloyo le thulano go bana ba bona, ge bona ba lebeletše moo ba ka hlegago gona mo bophelong. Bana le bona ba hlokometše phedišano ye kaone go balekani bao ba ikgethetšego bona.

Bjale batswadi ba kgahlanong le ponelopele le boikgopolelo bja bafsa gomme ba phetha ka go gapeletša bana tšeo mafelelong di tlišago masetlapelo ka lapeng, ka gobane bafsa ba tšea sephetho sa go ipolaya.

6.11 KAKARETŠO YA PAPADI YA A MO SWINA NGWANANA’ THAKANA (1991)

Ka lapeng la Lekope le Mologadi go tsogile phapano. Lekope o na le motlabo. Bothata ke gore Lekope o lwa le barwa ba gagwe (Modupi le Segola) gammogo le Mologadi bao a rego ba mo senyetša kgwebo. O bile o ba rakile ka moka ka lebenkeleng. Mologadi o belaela ka motlabo wa Lekope gomme ka lebaka la motlabo Mmatlala, Lekope o ba phara ka molato wa bohodu. Go taba ya bohodu Lekope o re barwa ba hlohleletšwa ke mmagobona. Bona ga ba sa kwešiša Lekope ba nagana gore o loilwe. Ba nagana go bonana le Ngaka Matonya. Lekope o kwele ka pudiyatsela gore Mologadi o tšwa ngakeng. Lekope o napile o ya go dula le motlabo Mmatlala. Mmatlala o duma gore a nyalwe, eupša barwa ba befetšwe. Modupi o rongwa go yo kgea Mmatlala. O paletšwe fela ga ba hwe matwa, ka ge ba loga maanomafsa a go thibela tlhalano ya batswadi ba bona. Ka go rato kopanya batswadi ba roma Thomo go Lekope go boledišana le yena.

Taba ya barwa ba Lekope e tshwenya Mmatlala kgopolong. Mmatlala o botša Lekope ditaba tša Modupi gomme o a befelwa. Mmatlala o nyaka gore Mologadi a hlalwe. O lemoša Lekope gore molao o thulana le yena ge a hlokomologa lapa la gagwe. Thomo o kgala diphošo tša Lekope o mo eletša gore a gome lapeng la Pebetse. Ba a palelana, fela Modupi o kgopela kabelo ya lefa. Lekope o a gana, ebile o a ngala, eupša ba lapa ba kgaogana le yena. Ka lebaka la lengwalo la tlhalo Lekope o abela Mologadi ngwako gomme barwa bona ba Abelwa laesense ya taxi. O nyala Mmatlala, le ge fela ba hloka bana. Mmatlala o hula Lekope dithoto. Lekope o mathateng fela o kgopela tshwarelo go ba lapa bona ba a mo swarela, eupša o a hlokošana.

Bjale go tlo lekolwa gore lenaneo le le latelago le amana bjang le kakaretšo ye:

6.11.1 Kago ya lapa e letše tlhomphanong

Segologolo se re ngwana' maganagobotšwa o wetše dikomeng tša batho, a re dikoma ke tšabo, ka ge kago ya lapa e le tlhomphano, kudu ge monna/mosadi a gapeletšega go hlompha lapa la gagwe. Ka setho ge motswadi a tšwele tseleng go maleba gore motswadi yoo a dudišwe fase ke molekani wa gagwe gore ba rarolle bothata bjo bo renago ka lapeng la bona. Ka ge Sepedi se sa fetšwe borangwane le boramogolo ba swanetšwe go tsebišwa ka bošaedi bja motswadi yoo. Gape ge monna a sa kgotsofatšwe ke mogopo o tee ke maswanedi gore a kgopele mosadi gore yena o nyaka go ipoeletša. Ge a na le mathata a botše banna ba kgoro.

Serudu o gatelela gore lehono ga go na le tlhomphano magareng ga monna le mosadi. Bafsa ba lebeletše lehumo la motho ka fao basetsana ba lehono ga ba tsebe nnang, ka gobane ba itshelela. Le ge go thwe monna ke thaka o a naba ke maswanedi gore a utame.

6.11.2 Monna o hlompholla lapa la gagawe

Lekope o nyatša mogopo o tee bjale ga a sepediše ditaba ka tshwanelo, ka ge a sa ipone phošo. Mologadi o re go lokile a sepele a yo dula le mofefana yoo wa gagwe. Ba tla di bona o tla mo gopola tšatši le lengwe a mo swine ngwanana' thakana. O tla mmintšha mmantshegele a sa rate (letl. 14). Polelo e re monna o hlompholla lapa la gagwe mafelelong o tlo ba le mathata, bjale ke seo Lekope a se dirago Mologadi. Seswana se re monna ga a bakwe e se tšhemo. Ke ka fao Mologadi a bolelago gore ge a mo hlala a šetše a tšofetše bjalo o tseba gore o dirang. Lekope o gobošitše Mologadi e le ruri (letl. 21). Ditaba tše di tshwentše Mologadi, ebile o di tšhela rangwane Thomo, ka gore bona ga ba sa bona mologolwagwe ka lapeng matšatši a. Mogolwago o iphetošitše lesogana mmekangwetši (letl. 19).

6.11.3 Ditlamorago tša tlhalo bophelong

Bjale taba ye ya go hlala yona e šetše e išitšwe go Komosasa. Lerato le a fahla, ke ka fao Lekope a gakantšhitšwego ke lona ge a re go tloga lehono yena le Mologadi ba fane tša bona. Mologadi o šala le ntlo gomme Lekope o ikela boratapelo. (letl. 75). Ka go dira bjalo Lekope o hlompholotše lapa la gagwe gomme o nyetše Mmatlala o dula le yena bjale o welwa ke mathata.

Sepedi se re monna ke thaka o a naba, sa boa moetšane sa re monna ke phoka o wa bošego. Bagologolo ba phošitše, ka gobane ba be ba hlompholla malapa a bona gomme mafelelong ba welwe ke mathata. Mola bafsa bona ge ba hlabetšwe ke letšatši ba le orela. Bona ba fula mphaya wa go butšwa. Motho wa bona mafelelong o tšwa a hwidinya matsogo. Ke seo ba selehono ba se dirago banna bao ba rego mogopo o tee ga o khoriše.

6.12 KAKARETŠO

Go boletšwe ka kakaretšo ya diteng le dihlogwana tšeo di lebanego le thulano gare ga setšo le sebjalebja e lego, thulano gare ga setšo le Sekriste mo go *Mahlodi* (1968), peakanyo ya lenyalo ka setšo, go *Maaberone* (1940), mathata a lerato go batswadi baneng, go *Lesang Bana* (1968), go šala le rangwane molahlego, mo go *Ga a mo swanela* (1983), tshepedišo ya melato lekgotleng, go *Tshekong* (1950), setšo le Sekriste di a kwana, mo go *Mo go fetileng kgomo* (1968), sebjalebja se a fahla, go *Sealogana* (1971), Sekgowa se sepediša batho leswiswing, *Leobu* (1977), lehloyo le kgohlano gare ga batho, *Šaka la pelo ga le tlale* (1990) e lego kago ya lapa e letše tlhomphanong mo go, *A mo swina ngwanana' thakana* (1991).

Ka dingwalo tšeo go boletšwego ka tšona bangwadi ba gatelela bohlokwa bja diteng, kudu ge ba sebotša ka seo batho ba lego sona bophelong.

Bjale go yo lekodišišwa ditiragatšo tšeo di lebanego le boitshwaro bja
bogologolo le bja sebjalebja

KGAOLO YA BOŠUPA

7.1 DITERAMA TŠA BOITSHWARO

7.1.1 Matseno

Kgaolong ye, go tlo lebeledišišwa boitshwaro bja bagologolo le bja bafsa go lebeletšwe ditiragatšo tše: *Mošwang wa Matuba!* (1982) ya Maredi le *Thellenyane Batlabolela* (1991) ya Puleng, gotee le kgolo le tšwetšopele ya diterama tša Sepedi tša radio le thelebišene e lego, *Ditšwamaphotomoyeng* (1993) ya go rulaganywa ke Serudu le Masola, *Le diphiri di tla utologa* (1994) ya Puleng le *Nkgatoge* (1994) ya Motimele.

7.2 BOITSHWARO BJA BAGOLOGOLO LE BJA BAFSA

Batho ba bogologolo ba be ba na le maitshwaro a setho. Bona ba be ba hlompha setšo le bophelo bja bona. Dilo tša bona ba be ba sa di direle molaleng kudu diphiri tša bona tša bophelo. Ba be ba hlompha maitshwaro a bona go bana ba bona. Tša boiphedišo ka mehutahuta di be di tsebja ke bona. Dijo tše dingwe tša bona di be di iletšwa ba bannyane. Mohlala, bjala ke sejo sa ba bagolo (e sego ba bannyane) sa go itiša/go tloša bodutu.

Bjale bafsa bona ba wela dilo godimo. Ga ba hlomphe dijo tša batho ba bagolo tša go itloša bodutu. Bafsa ba nwa bjala le go kgoga lebaka/ditagi bohlaswa. Bona ba re go nwa le go kgoga, ba dira dilo tša go tšwa tseleng. Bana ba lehono ba lahla tlhompho le setšo sa bona ka go se ikilele. Le ge go le bjalo gantši batswadi ba leka ka maatla go ba boetša tseleng ye e lokilego ya bophelo. Eupša ka lebaka la lenyatšo ba fetša ba paletše batswadi ba bona. Fela Seswana se re kgomo ka mo gobe, e wetšwa ke namane. Ge ba welwa ke mathata ba tlorola ditsebe ba nyake thušo go batswadi.

Bjale go yo hlokomelwa kakaretšo ya diteng tša terama ya Maredi e lego *Mošwang wa Matuba!* (1982) yeo e lebanego le maitshwaro a bagologolo.

Ka morago ga kakaretšo ya diteng yeo e lego mabapi le boitshwaro bja bagologolo goyo lebelelwa kakaretšo ya diteng tša tiragatšo ya Puleng e lego *Thellenyane Batlabolela* (1991) yeo e lebanego le maitshwaro a bafsa.

7.3 KAKARETŠO YA DITENG TŠA TIRAGATŠO YA MOŠWANG WA MATUBA! (1982)

Kodi o boditše Matlakale (tatagwe) gore o ya lesolong. Mogogonope wa mathomo o a lla gomme Kodi o sa robetše. Naka e a galagala Kodi ga a tsoge. Matlakale o a mo tsoša. Kodi o a tsoga a sepela. Matlakale o tsogile le go lekola motse. Moroto wa Maswene thaka ya Malekutu o kopane pitšeng ya bona ya lebake. Nkopeleng o makatšwa ke ge di sa swe di gana nnang. Mogase o hweditše di gana go swa gomme o thibolla pitša.

BoKodi ga se ba boe lesolong. Matlakale o hwetša dipudi di se tša hlalhelwa. Lehlelelele (MmagoKodi) o neela Matlakale bogobe, eupša yena o nyaka go kgoga pele. Kodi o boa lesolong o tla le phuthi le kgaka. Matlakale o reta Kodi. Kodi o laodiša mesepelo ya bona. Bona ba hlasetšwe ke maphodisa ebile ba bangwe ba swerwe.

Makgowa a iletša lesolo fela Matlakale o gana ge ba swarela Mošwang wa Matuba. Ke bošegogare maphodisa a hlasela motse ka ge ba tsoma bao ba bolailego diphoofolo. Ba wela (hwetša) lebake. Maphodisa a tsene ga Matlakale, bjale Kodi o swaretšwe go bolaya diphoofolo. Satšene Kgobalale o tsebana le Matlakale ka fao Satšene o kgopela Mošwang wa Matuba go Matlakale. Go sele batho ba lla ka tlhaselo ya maphodisa. BoLeseilane le bona ba swerwe ka dinama tša diphoofolo. Ntepane o filwe letlabo le yena o swerwe.

Ntepane o kgorongtshenko o a sekišwa. O fenywa molato o a lokollwa. BoLeseilane ba ahlololwa dikgwedi tše tharo kgolegong goba R30. Mehlamo ke mehlamo ya boLeseilane yona e bolela ka molao wo mofsa wo o ganetšago polao ya diphoofolo. Satšene Kgobalale o thomile ka

phatišišo ya lebake. Mokgekolo o na le pelaelo ka Kgobalale gomme o sebela Masellane. Masellane o a swarwa eupša o thušwa ke ramelao Mokgonane. Masellane ga a bonwe molato o a lokollwa.

Bjale go tlo tsinkelwa kakaretšo ye, ka go e amanya le taba ye:

7.3.1 Barei ba kubu ba gahlana madibeng

Bagologolo ba be ba na le maitshwaro a mabotse mo bophelong bja bona. Bona ba be ba ikgethela lefelwana leo ba ratago go ipshina go lona, gore ba se tshwenywe ke selo ge ba iketlile. Bona ba be ba kgogela lebake boipshino le go fa tllaologanyo/kgopolo maatla. Ba le kgoga ka sethaka gomme ba utametše basadi le bana.

Bakgalabje ba na le boitshwaro bjo bokaone, gobane ba hlompha setšo le setho sa gabobona. Go thwe Maswene a kopana pitšeng ya ona yeo e tioletšwego ka leotswaneng sethokgwaneng. Matlakale o tšea lenakana o tšhela meetse o šukumetša sešu leretheng, ge se kuelela o a se hlomola o leba serapaneng, moo Maswene a bopilego pea gona (letl. 4). Go laetša boipshino bjoo go bonala Nkopeleng yo a fihlilego pele a šetše a theogetše muši go bonala wa sešu, wa tša Matuba o sa kwale, kganthe o katana le go di tšhuma di a gana. Di a mmakatša ga di rate go swa, 'ga ke tsebe gore mokgwa ke eng?' (letl. 4). Go laetša lethabo le boipshino, ge di ba bolaile bona ba ikopelela koša ya lethabo 'Mmantshegele'. Nkopeleng o opela ka go re:

Thepa sa nku se a ntshwanela! ... Hoo!
Mmantshegele mosela kwanyana. Thepa sa nku se
a ntshwanela (letl. 13).

7.3.2 Ditlwaelo le mekgwa ya bagologolo

Ka setšo le setho ge dihuswane di boa šokeng mokgalabje o swanetše gore a di gopole go lemoga ge di gorogile ka moka. Baswana ba hlompsha thari, gobane ba re ga ba tlale ba ate, gobane mona le pelo ga a tsebje.

Mekgwa le ditlwaelo tša setšo di a hlompšha. Ka setho ge ngwana a bolaile o laetša tatagwe seo a tšilego le sona. Bagologolo ba fa lenyalo le diruiwa tša bona tlhompho.

Seruiwa ka ge e le setšwammele se baba bagologolo ba na le tlhokomelo ye kgolo kudu go sona. Ke ka fao Matlakale a rego go tsoga a gopole šakeng go yo gopola dihuswane. Yena o na le pelaelo ka morwagwe Kodi 'Kodi ngwan'ake'. Ke eng tšona tše? O fo re o tšietše, a thiba mo dipudi di letšego di šwahlile gona maabane ...'. Go tšietša tlhokomelo yeo go bonala ge Matlakale a rwele legong legetleng a le lahla kgorong a sepelela thoko ya šakeng go lekola dipudi. O hwetša di se tša tšwe di tswalelelwa (letl. 14).

Go laetša tlhompho le ditlwaelo tša setšo sa Babaso, Kodi o tšile le phuti, letlabo le kgaka. Bjalo ka setho, o di laetša Matlakale (tatagwe) gomme yena o leboga ka go re: 'lehono gona o ntaeditše gore o monna, re tlo tsoga re šeba. Di fege ka moo ngwakwaneng wa gago di lale di phopha. Mmago o tlo re apeela ka moswane' (letl. 21). Ka Sesotho mpša le motho ke moriri le hlogo, ka gobane di hlabelwa (upiwa) ka tšhidi ya motse gore di hlokomele (motse). Matlakale o tšiša botee bja mpša le motho ka go re: 'o sa hlwe o di bolela tše? Di tlogele. Ge e le tšona, ke banna ba gešo, badiši ba motse wo. Ke di ruetše gona, gomme le go solelelwa di solelwa gona' (letl. 102).

Lenyalo le bohlokwa ka setšo, ka gobane Leseilane o sola batswadi bao ba ntšhago bana tseleng ka go re, 'ge o bona re palelwa ke bana, ke ka lebaka la bona, o re o sa re ke šupetša ngwana wa gago mo o bonego a ka phela bokaone, o hwetše bona ba šetše ba go etile pele, ba mo laeditše, moo go ratago bona' (letl. 62).

7.3.3 Kgatelelo ya melao ya Sekgowa

Mo bophelong dilo di na le go fetogafetoga mafelelong di tliše mathata bathong. Ka fao boKodi ba tšwele lesolo la go tsoma diphoofolo tša sešeba le pheko (kome). Bjale ba tlabja ke tšeo di ba hlagetšego kua šokeng, ka gobane a re, 'o re tša rena tša lehono di laodišega Phaahle! Ke a bona ba mošate ba be ba se ba bega le go kgopela lesolo le, ka gore ge re boa, re kukutlologa ka sefateng sa phefo, re itše ra kwa mokgoši o galagala patogeng o re: 'Ipolokeng Marota, felo mono re šokeng, re molaleng, sefateng sa phefo go sele gabedi go ganwa go bonwa o phathekgile, ge e le lerotholodi la madi le go teiša dipela, mefiri ya go swanela! Ka kgonthe gwa lla šwalala ... ba gadimelwa ke dipetše ...' (letl. 19). Matlakale ka kwelobohloko o re: 'Ee ...! Ngwanaka, lena bao le phonyokgilego le bile le mahlatse. Bao ba swerwego ke ba kwela bohloko. Gape mehleng yeno lesolo ga le sa begwa, ka gore go bolaya phoofolo ya nageng, le ge e le nonyana go a iletšwa' (letl. 20).

Bathobaso ba palelwa ke go iphediša ka lebaka la melao ya Makgowa yeo e ba gatelelago. Ke bošegogare maphodisa a hlasetše motse ba tsoma bao ba bolailego diphoofolo. Ka lebaka la melao yeo batho ba swerwe ka boati ba išitšwe kgolegong. Kodi ke yo mongwe wa bao ba swerwego. Lehlehlele o bolela go re: 'ke tšhabile go bolela ba sa le mo gomme morwago o ile. Ba mo tšere. Lephodisana leo o kwago le lengwe lela le re le sepeletše pele le kgokile Kodi. Le mo rwešitše dinama tšela tša lesolo ka moka' (letl. 29).

Sepedi se re tšhila go hlapiwa mekgona, madimabe ga a hlapše. Kua Manganeng Leseilane o kopane le Masellane. Masellane ke morekiši le mobjadi wa lebake. Leseilane o bolela gore 'tšhelete ya lona le kotsi ya lona ga di tlogelane. E re go kgobokana, ge ba ka go tlatsoa, o tlo e hlohloro, wa ba wa ya wa adima gore e fetše molato' (letl. 81). Masellane o swerwe ka baka la lona gomme ga a lahle.

Kgobalale o boditše mafokisi ka go tirišompe ya lebake bjale, ba fihlile sebong ga Masellane. Lefokisi le re, 'diatla godimo ka moka. Go se ke gwa ba le yo a itšhikinyago go sego bjalo se a lla' (letl. 119).

Ge go akaretšwa go lemogilwe gore setšo le melao ya Sekgowa di a thulana, gobane molao o gatelela ditlhologelo tša Mosotho. Bapedi ka segagabobona ba tluaetše go phela ka lešoka. Bjale Sekgowa se ba kgahlanong le ditlwaelo le ditiro tša bona ka go gatelela 'Molao wa Paballego ya Diphoofolo wa No. 24 wa 1910'. Mosotho o ba le mathata kudu ge a phela ka fase ga molao woo o mo gatelelago a bile a sa o tsebe.

Gape Maredi o thomile go ngwala ka ga mathata a ditagi. O ka re o ngwadile terama ye go lemoša batho kotsi ya ditagi.

Go yo lebelelwa kakaretšo ya diteng tša tiragatšo ya boitshwaro bja bafsa.

7.4 KAKARETŠO YA DITENG TŠA TERAMA YA *THELLENYANE BATLABOLELA (1991)*

Thellenyane ke morwa wa mohu Batlabolela le Mmathapelo. Yena o paletšwe ke mphato wa marematlou gabedi. Thellenyane o itshenyeditše kudu go feta go ipetlela bokamoso. Yena o ipona e le ngwana wa mohumi. Ke ngwana wa '*sister-tutor*' (mohlalabaoki). Yena o ipona a na le manaba bophelong bja gagwe. O hloka khutšo moyeng wa gagwe. Thellenyane o gana go boela sekolong. Boikgantšho bja gagwe bo mo hloišitše bagwera ba gagwe. Retlabona (kgaetšedi) o mo nyaketše matogwana manyami ke gore o nyatša ditefo tša ona. Thellenyane o kgopetšwe go tla go thuša sekolong sa Nthušeng ka ge a na le talente ya mmimo. Sekolong go itokišetšwa diphadišano tša moopelo bjale Thellenyane o filwe khwaere. O sentše ditaba ka go amoga Mohumagadi Kekwele khwaere.

Ka letšatši la diphadišano kua '*Recreation Centre*' Kgobadi o hwetša Thellenyane a ile le mogopolo. O tlogela khwaere a sepela le Gaseselo ba

leba Pulapula Barlounge. Nepo e be e le go tšea mahlo a tšhipa. Ge a boa o betoga a bo geletše. Yena o thutše ngwana wa sekolo ka sefatanaga sa Tintela. Ngwana o ile a hlokgala le semeetseng. Yena o robegile leoto la ngele gomme le ile la ripša. Thellenyane ge a boa bookelong, o boa a fetogile. O amogela maemo a seo se mo diragetšego. Yena o boela mošomong.

Ka morago ga go nyala Lerato, Thellenyane o ile Yunibesithing ya Andronicus go ithutela tikrii ya Moopelo. Ka ngwaga wa boraro dithutong mmagwe (Mmathapelo) o a hlokofala. Yena o ile a phetha dithuto a dira moletlo wo mogolo wa go leboga. Ka letšatši la moletlo bagwera ba gagwe (Tintela, Kotentsho, Kekwele, bjalobjalo) ba kgopela ditshwarelo. BoTintela ba ile ba boelana le Thellenyane. Ke lethabong go thabetšwe Thellenyane ge a hweditše tikrii ya Moopelo.

Bjale go yo swaraswarwa kakaretšo ye, ka go e nyalantšha le dintlha tše:

7.4.1. Nyatšamolala e hwetše molaleng

Mmolelwana o re bana bao ba hlokago tsebe ya go theetša batswadi ba tlo wela mathateng. Bana ba lehono ke bomatheetšabohle gomme ba tlo ba le matshwenyego. Bafsa ba iphetošitše bomaganagobotšwa. Ka go se be le tsebe ga bona ba itshola ba wetše mathateng. Bona ke bononyana ya maphuphuthomabe yeo e iphahlilego ka lefego. Ke gore bafsa ba hloka tlhompho go setšo, ditlwaelo le ditiro tša segagabobona. Ba nyatša dikeletšo tša batswadi ba bona gomme ka morago ba itshole.

Bana ba lehono ba tšea mahumo a batswadi ba bona ba a rwala tlhohlole gomme ba kgantšhetša batho ona. Ge ba dira bjalo ga ba bone e le phošo. Batswadi ba leka go kgala bošaedi bjo bana ba bo dirago, fela maele a bona a tsena ka tsebe ye a tšwa ka yela. Ke kgakanego lapeng la ga Batlabolela moo Mmathapelo (MmagoThellenyane) a boledišanago le Thellenyane (morwa) malebana le maitshwaro a gagwe. Mmathapelo ka go tshwenyega moyeng o re, 'ngwanaka o se ke wa nyaka go kokobetša

pelo ya ka. Gabotse o tla nkwa neng ge ke duletše go opela koša e tee bošego le mosegare. Afa o lemoga gabotse gore o itshenyetša nako? Hlokomela, o itshenyeditše kudu go feta go ipetlela bokamoso. O re batho?. Ka go hloka maitshwaro ga gagwe a lebeletše maemo a motswadi, ge a bolela le batho o re (ka makokwana) ke ngwana wa mooki e sego mooki fela 'sister tutor' - (mohlahlabaoki) ka tla ka goboga pele ga manaba a ka ke itebeletše' (letl. 1). Go laetša go hloka maitshwaro a makaone Thellenyane o re, 'fela mma sekolong gona ga ke sa ya. Ke enne le pelo ya ka' (letl. 2).

7.4.2 Mathata ao a tlišwago ke lenyatšo

Ka lebaka la lenyatšo la gagwe go mmagwe Thellenyane o no re, 'na gabotse mma, o tshwenywa ke eng ka bokamoso bja ka? Ke tlo tsošwa bošego bjo bokaaka ke opelelwa koša ya thuto le bokamoso. Ga se gore ke dira boithatelo ka mo lapeng lešo ka gore tate a tšerwe ke phiri. Ke tseba gabotse gore ke mošemane ke nnoši ka mo gae fela e sego ngwana ke nnoši. Nna ke mošalagae yeo ke mpho yeo ke e filwego ke Modimo le badimo' (letl. 2-3).

7.4.3 Lenyatšo la bafsa go batswadi

Ka baka la go hloka maitshwaro bafsa ba ithiba ditsebe ge ba eletšwa. Bona ba sokologa ka morago ga go longwa ke selwanaseswana. Ke bošego Thellenyane ga a gona ka lapeng. Go se be ga gagwe go tshwenya Retlabona (kgaetšedi) le Mmathapelo. Mmagwe o bolela gore o swanetšwe go otlohlwa, ka gobane Seswana se re šepa la mpša le dubja le sa le meetse, la omelela le a hlaba. Retlabona o duma ge ba ka se mo sole ka bogale, ka gobane Thellenyane a le nywageng ya gagwe ya letšibogo la bofsa. Mmathapelo o kgotsa gore a bjale boatolesente bjoo ke bjona bo mo hlakanyago hlogo, e bile bo mo gantšhago le sekolo bokamoso bja gagwe (letl. 11). Thellenyane o tšwele lesolo la go nyaka matogwana fela ge a a hwetša o thoma go galala meputso yeo ba ka mo lefago yona ka lebaka la maemo a lapa labo. Go gatelela seo o bolela le kgaetšedi,

Retlabona, ka go re a hlokomele gore le diaparo tše a di aperego gonabjale ke tša tšhelete ya godimo. 'Ga a gane, o gana meputso yeo ya bona, ke mahlapa go yena' (letl. 13).

7.4.4 Phetogo ya bophelo go bafsa

Batho ka ge ba sa swane ka dipelo kua sekolong sa Nthušeng kgomo e tswaletše mphorogohlong wa dithaba. Hlogo ya sekolo Mna Mokopa le Moruti Thai ba bona thušo ka mahlo go tšwa go Thellenyane. Ka go realo go lemogwa gore bophelo ke semphekgo bo a fetoga. Ba bile ba ile lapeng la Batlabolela go yo kgopela Mmathapelo, Thellenyane gore a tle a ba thuše, kudu ka ge a na le talente ya mmimo. Mna Mokopa o botša Thellenyane gore go na le sekgoba sa mošomo wa borutiši ka kua sekolong sa Nthušeng ka go realo go kgopelwa matsogo a Thellenyane (letl. 21). Ka gona go hloka maitshwaro ga bafsa Thellenyane ka pefelo o fetola ka go re, 'ga ke tshwenye motho ka selo ge ke dutše mo gae. Le kwele mang a re ke na le kganyogo ya go ruta (ka kgatelelo)? Nna nka ruta ka praemari ge le ntebeletše?' (letl. 22). Ka morago ga dikeletšo tšeo ba mo felego tšona Thellenyane o thoma go welwa ke maruru a kgopolo gomme a retolla pelo ka go bolela gore o amogela kgopelo yeo.

7.4.5 Tše botse motho o a itirela

Seswana se re dibetlwa di betlwa bathong, tše botse motho o a itirela. Ka go retolla kgopolo le go obja molala Thellenyane ke mmakwele nthašetše kudu talente ya gagwe ya mmimo. Sekolong sa Nthušeng lehu le hweditše molledi. Thellenyane o theeleditše ka pelobohloko ge go opelwa bjale o tshwenywa ke go kwa bana ba šaetše go ya go ile. Yena o ikhomotša ka gore di retwa di boa mokatong. 'Na afa le kwa bošaedi bjo bo dirwago ke khwaere ya basetsana. Yona ke khwaere ya Kekwele' (letl. 25).

Bjale ke Mokibelo wa diphadišano tša meopelo, nkgankga e ja nkgawane, ge e le ntepa e ja legeu. Go tletšwe kua 'Recreation Centre' Kgobadi o hwetša Thellenyane a ile le megopolo. Lehono ke lehono ge e le maswi a

lebane le kgameo. Ke letšatši leo bantlhoi le banthati ba ntšhupago ka tšhupabalo (letl. 41).

7.4.6 Bafsa ba ithabiša bošaedi

Bafsa ba nwa bjala bohlaswa gomme bo fetše bo ba dirišitše bošaedi. Sepedi se re bjala ke mmamoratwa wa lešaedi, le ge fela go thwe ke tebatšamašwana. Ka morago ga go bona lenaneopeakanyo la modiro wa letšatši Thellenyane o bolela le Gaseselo ka go re, 'ke bona nke go sa opela dikhwaere tša *'intermediate'* gomme ke tše ntšinyana go ya ka lenaneo. Gaseselo o fetola ka gore bjale o be a gopotše bjang? Ka pele Thellenyane o šišinya gore go iwe mola Pulapula Bar-Lounge go yo itlhabega ka nnitswana ya *'Whisky'*. O nyaka go tšea mahlo a tšhipa fela' (letl. 44). Ka morago ga go nwa o otlela sefatanaga gomme o hwetša kotsi. Yena o thutše ngwana a mmolaya gomme yena a hwetša dikgobalo tše mpe. Mafelelong a hwetša kalafo ya go ripša leoto la ngele (letl. 45).

7.4.7 Phetogo ka morago ga mathata

Thellenyane ka morago ga kotsi o a sokologa ke yo botho, ka gobane polelo e re wa longwa ke selwanaseswana o tlo tšhaba le mogokolodi. O fetotše lewa la bophelo. O tšwa Yunibesithing ya Andronicus o dirile B.Mus. gomme ke lethabo le mekgolokwane go lebogišwa Thellenyane ge a atlegile dithutong tša gagwe (letl. 110).

Ka kakaretšo go lemogilwe gore bafsa ga se batho ba kwa ka letlalo. Bona ba fekeetšwa ke maikutlo le mogofe. Ba etišitše tokologo pele go feta bokamoso bjoo e lego bophelo bja bona. Ba nyatša tsebo le dikeletšo tša batswadi, ka ge ba re batho ba bagolo ga ba a hlabologa. Bona ba kgotsofatšwa ke ge tiro e diragetše.

Bjale go yo lekodišišwa tiragatšo (ya go gašwa) ya radio.

7.5 TERAMA YA RADIO

Bangwadi ba ditiragatšo tša radio (le ge e le thelebišene) tša Sepedi ba laetša kgolo le tšwetšopele ya terama ya Sepedi. Bona ba kgonne go ngwala papadi (sengwalo) ya ba ya tšweletšwa moyeng. Ka go dira bjalo go tšwelela bokgoni le bohlokwa bja bangwadi ba tiragatšo ya Sepedi.

Go tiišetša tšwetšopele ye, sengwalo (terama) se fihleletše batho ka go fapafapana, bjalo ka bao ba sa tsebego go bala le digole ('disabled') bjalo ka difofu le ba bangwe bao ba ka palelwago go e bogela/bona rading/thelebišeneng. Ka lehlakoreng le lengwe ba go felela ba ipshina ka go theeletša mo rading le go e bala ge e gatišitšwe. Ka tsela yeo babadi le batheetšhi ke batho bao ba phelago. Diterama ga se tša ngwalelwa baithuti ba sekolong moo di balwago ka kgapeletšo e sego ka boipshino. Ye ke kgato ye botse ye maatla ye e tiišetšago bokgoni bja bangwadi ba terama ya Sepedi.

Go thomilwe go gašwa diterama tša radio mo mathomong a bo1960. Batheetšhi ba ipshina ka diterama, ka gobane ke (a) tša go kgahliša e sego tša thuto le (b) tše di tšweletšago ditaba tše ba di bonago ba itemogelago tšona letšatši le lengwe le le lengwe.

Gape (Babaso) ba bantši ba šetše ba na le mengwaga ye mentši ba dutše mo ditoropong. Bona ba nyaka go theeletša diterama tše di hlalošago tše ba di bonago ka mehla, le ge e le mathata a bophelo bja sebjalebja. Ke ka lebaka leo diteng tša diterama tša radio di fapanago le diteng tša diterama tša pele tše di ngwadilwego. Ge go thongwa go gatišwa tša thelebišene go lemogilwe phapano gare ga tša pele (tša go ngwalwa) le tša go gašwa (radio). Taba yeo e tiišwa ke khuetšo ya ditiragatšo tša radio le tša thelebišene tša Sekgowa.

Tabakgolo ke gore di a gašwa mola bangwadi ba di ngwalela go theeletšwa goba go bogelwa, ke go re di a diragatšwa. Tše di ngwadilwego di be di sa diragatšwe, ka ge e le tša go balwa fela. Ka

lebaka leo bangwadi ke bao ba sego ba kgona go itlwaetša dithekniki tše di nyakegago ge go ngwalelwa diterama tša sefala. Ge e le bangwadi ba radio le thelebišene ba itemogetše mo ba atlegilego le mo ba šitilwego gona ka pela, ka gobane batheeletši le babogedi ga ba homolele ba ntšha maikutlo a bona ka tšona. Tabakgolo ke gore bangwadi ba diterama tša go ngwalwa ga se ba be le tlhohleletšo yeo e tšwago go babogedi le ge e le babadi ka go realo go na le phapano gare ga dingwalo tše.

Ditaba tše bangwadi ba terama ya radio ba ngwadilego ka ga tšona ke tša sebjalebja tše di fapafapanego. Gagolo ba ngwadile (a) tša thulano gare ga setšo le Sekriste, (b) tša botseka, (c) tša politiki, (d) tše di hlakantšhago nnete (*'reality'*) le boikgopolelo/kakanyo (*'unreality'*) (e) tša boitshwaro, gammogo le (f) tša go ithabiša (go tloša bodutu). Se segolo ke gore baanegwa ba emela batho ba bafsa gagolo ba ba goletšego mo ditoropong mo bophelong bja sebjalebja.

Go ditaba tše di boletšwego go yo hlokomelwa diterama tša radio tše di rulagantšwego ke Serudu le Masola, *Ditšwamaphotomoyeng* (1993), *Le diphiri di tla utologa* (1994), ya Puleng le *Nkgatoge* (1994), ya Motimele.

7.5.1 Tiragatšo ya *Ditšwamaphotomoyeng* (1993)

Ditšwamaphotomoyeng (1993) yeo e rulagantšwego ke Serudu le Masola e na le ditiragatšo tše di kgobokeditšwego tša ditshwantšhetšo (diterama) tša radio tša go gašwa moyeng. Go kgoboketšo yeo ya diterama go lemogilwe gore dipapadi tše: (a) *Bošego bja sebe*, ya Mokonyane le (b) *Ke Moya*, ya Molele (Serudu le Masola, 1993) di a swana, ka gobane di bolela ka ga mathata, bošoro le lehloyo la batho malebana le bophelo bja mo ditoropong, ka ge batho bjale ba fetogile dibata. Go tiišetša taba ye Dikeledi (o a sega, ka go gafa), o lora a bolaile motho, ebile a tlola ka madi a mohu. Bjale o laletša mmolawa gore a tlole le yena. Seo se bolelwago ke gore tiragalo ya mohuta wo ga e kgotsofatše ka ge e le kakanyo go motho.

Go *Ke Moya*, go tšweletšwa tše di hlakantšhago bonnete le boikgopolelo/kakanyo (*'reality and unreality'*). Go laetša bosammaletee ga diterama (ditshwantšhetšo tšeo tša bonnete le tša boikgopolelo/kakanyo) go *Ke Moya*, go tšwelela Joseph a thuntšhitše Sam, bjale mohu Sam o a poka (sepoko). Eupša batho ba madi le nama ba sa mmone.

Sam (ke moya). Batswadi ba Sam ba lora ba bolela le Sam. Sam o bolela le bona gomme bona ga ba mmone, ebile ga ba mo kwe ka ditsebe. Taba ke gore tšeo ka moka di diregago ke dikakanyo ga se dilo tša nnete.

Poifo le letšhogo di tiišetšwa ke bofšega bja tatago Sam ge a akanya gore ke pelaelo go Sam, ka gobane a sa rate ka tsela yeo batswadi ba gagwe ba phedišago mogatšagwe ka gona (letl. 66).

Go tšwa gape go tiragatšo ya *Ditšwamaphotomoyeng* (1993) ya go rulaganywa ke Serudu le Masola go hweditšwe tlhopho ya diterama tša botseka, e lego: (a) *Di a direga*, ya Rapetsoa le (b) *Ga a lewe ke molemi*, ya Legodi. Go kgoboketšo yeo go lemogilwe papadi ya boithabišo (go itiša) e lego: *O ka se kgolwe*, ya go ngwalwa ke Rapetsoa le ya boitshwaro *Lengwalo la Mma*, ya Masenya tše di hlokometšwego fela, eupša di sego tša lekodišišwa.

Bjale go yo tsinkelwa tše pedi tša botseka ka boripana go laetša bohlokwa bja tšona mo go dingwalo (diterama) tša Sepedi. Diterama tša botseka tšona di thabiša babogedi ka tsela yeo sephiri se utollwago ka gona.

Rapetsoa o ngwadile ka ditaba tša boradia bja Louis, ge a fora dikgarebe tše botse ka go itira mohumi. Taba ye e thabišago batheeletši ke tshepedišo ya ditaba go fihla mo mahlale a jago mong. Louis o tšere diaparo tša Tsietsi kua traeklining gomme a yo tšhepha ka tšona kua Natalspruit. Bjalo ka ge sutu e le ya lenyalo Mokano (molaodi wa traeklina), Tsietsi le Sersanta Mabala (lephodisa) ba nyakana le mohlala

wa Louis gomme ba o hwetša. Ba fihlile Natalspruit ba tsena ga gaboRejoyce pathing fao sephiri se ilego sa utologa ka tsela ye:

Tsietsi o tseba disutu tša gagwe ka seka seo a se dirilego, e lego lešelana leo a le rokeletšego molaleng le ngwadilwego leina la gagwe (letl. 81).

Go terama ya *Ga a lewe ke molemi*, Legodi o ngwadile ka ditaba tše di lebanego le ditsotsi tše di forago batho ka maletlane a tšona a boradia le bohwirihwiri. Yena o šomiša Lekhusana go swara mafadi ao. Lekhusana o šetše moputso woo o bolelwago ke radio morago. Bjale o tiela maphodisa mogala gore a tle a kgone go tšhonologa ka go ba tsebiša ditaba tše:

Lekhusana o sebotša maphodisa ka go a leletša mogala mabapi le bašemane (Tsitso le Sparks) bao ba jabetšago batho ka bofora le maselamotose gore ba ba nyakele *House Number B879 Zone I Seshego* (letl. 96).

Ka kakaretšo Serudu le Masola go terama ya *Ditšwamaphotomoyeng* (1993) ba rulagantše kgoboketšo ya dipapadi tša mohuta (a) wa bonnete le boikgopolelo/kakanyo, (b) wa botseka, (c) wa politiki, (d) wa boitshwaro le (e) wa thulano gare ga setšo le Sekriste. Go tšweleditšwe bohlokwa le bokgoni bja bangwadi, kudu ge diterama di kgonnwe go gašwa moyeng ke Radio Lebowa (SABC) tša ba tša gatišwa bjalo ka sengwalo.

Bjale go tlo lebeledišišwa tiragatšo ya Puleng ya radio: *Le diphiri di tla utologa* (1994).

7.5.2 Terama ya *Le diphiri di tla utologa* (1994)

Puleng ke yo bohlokwa go dingwalo (direto le diterama) tša Sepedi. Yena o laeditše bokgoni le bohlokwa bja gagwe dingwalong tša Sepedi, ka go ngwala ditshwantšhetšo (terama) tša radio tšeo di gašitšwego moyeng ke Radio Lebowa tša be tša gatišwa ke bagatiši ba dipuku. Yena

o ngwadile tshwantšhetšo (terama) ya *Le diphiri di tla utologa* (1994), yeo e lego kgoboketšo ya ditiragatšo tša radio. Go kgoboketšo yeo o ngwadile dipapadi tšeo di lebanego le (a) thulano gare ga Sekriste le setšo le (b) tša boitshwaro.

Go tlišetša thulano ye ya Sekriste le setšo mo go terama ya *Le badimo ba tla bolela*, Tumi o re:

Go bonala ka lapeng go na le thulano ya ditumelo (setšo le Sekriste). Ngwana yena o kgopela badimo gore ba mo kgopelele go Modimo seo a lego sona le seo a tlogo go ba sona gore a se fihlelele (letl. 14).

Seo e lego tlabego ke gore Moruti o makatšwa ke ka tsela yeo Tumi a šomago ka gona ka go re:

O tlabja ke tumelo ya Tumi, gore o kgona bjang lelopo le thuto, gobane a na le mathasana, ebile a tšwetša dithuto pele (letl. 18).

Tumi o fetola Moruti ka go re:

Badimo ba a buša bophelong bja gagwe. Seo a se bonego ka mahlo, ke gore ke sealoga sa koma ya bona (letl. 19).

Tumi yena o amogela le go tswalanya tumelo ya setšo le Sekriste ka go laetša go gata ka mošito o tee ge a re:

O na le sekgoba sa Gagwe, gobane a na le tshepo ya gore o mo phedišitše bjale ka ge a bile le merero le yena a sa le ka mpenng ya mmagwe (letl. 19).

Tiragatšo ya *Ke nna A le O...* le yona e gatelela thulano gare ga Sekriste le setšo. Go hloka tumelo ga Padi go bonala ge a hlokagaletšwe ke bana gomme a nyaka go itefeletša ka segagabo (setšo) ka go senya letšwa. Go tiišetša go hloka Sekriste Padi o bolela gore kwa bohloko e le monna, a se ke a itefeletša, e ka ba bofšega le bogoboga bjo bogologolo pele ga badimo babo. Fela bona Batlagonna e le monna kudu ge a gopola gore mešunkwane ya gagwe ga e re maabane (letl. 46). Batlagonna o kabatiša bongaka bja gagwe, ka gore go yena go tla baruti le bahlomphegi gotee le dingakatia gomme ka moka ba hwetša thušo mo go yena. Bjale o neela Padi dipheko gore a di huetše (letl. 47). Le ge go le bjalo Padi yena o rapela gore badimo babo ba mo kwe, a thušege, fela go nyakega Madimabe (Mogatša' Padi). Bothata ke gore Madimabe a ka se tle, gobane sa gagwe ke go hlwa a duletše Bibe le a re o a rapela. Yena ke Mokriste.

Batlagonna o lahlile tša bongaka o nyaka go ba Mokriste. O ile go Moruti gore a mo rapelele gore a tle a tsene mmušong wa magodimo. O fa moruti dithokgola tša gagwe gore a di tšhume. Batlagonna o botša moruti ka morago ga go mo rapelele gore o gafile diabololo le mediro ya gagwe. Lentšu le re: 'Ke nna Mathomo le Mafelelo' (letl. 58). Padi o diphateng tša bolwetši bjale o kgopela Moruti Tumelo gore a mo rapelele gore dikgoro di bulege, ka gobane moya wa gagwe ga e sa le wa lefase le. Moruti Tumelo bjale o a mo rapelele ka go re: 'Lentšu la Modimo le re: Ke nna A le O, Mathomo le Pheletšo!' (Kutollo,1: 8). 'Morena nkgopotše boyo bja ka le bokae bja matšatši ...' (Pesalome, 39: 4).

Roko ye ntsho (1994) le *Le diphiri di tla utologa* (1994) di a swana, ka ge di gatelela go hloka maitshwano, kudu ge di tiišetša go se loke ga marato a ka sephiring. Diterama tše di fapana ka dikahlolo tša tšona. Go tiragatšo ya *Roko ye ntsho* (1994), Trevor o bolaile Kobi ka go mo thuntšha mola go *Le diphiri di tla utologa* (1994), Ngaka Thedimogane a ahlotšwe R5000,00. Se se tiišetša go swana ga tšona ka moka, ke ge pego e etla ka bagwera ba bona. Ge go hlokomedišišwa go itaetša 'bagwera' ba fetogile matseka a malapa a bagwera ba bona gomme ba sa tsebe.

Go *Roko ye ntsho* (1994), Mmalehu o bolela gore ga se yena molori, eupša moya wa gagwe ga o mo dumelele go lokolla Kobi gore a ye go ithuta kua '*University of Alcrity*'. Le ge go le bjalo Kobi o kgopela thekgo ya Mmalehu mo tabeng ye ya go tšwetša dithuto pele. Kobi o gatelela maatla le mafolofolo ka gore yena o nyaka go epela hlogo ya gagwe pukung gomme a fetše ka ngwaga o tee a apare roko ye ntsho ya thuto (letl. 29). Mmalehu ka go hloka khutšo moyeng o leka go rapediša Kobi bošego le mosegare gore a atlege a boe gae. O bea dithapelo tša gagwe go Modimo ka go kgopelela lapa la gagwe le Kobi ditšhegofatšo. Ka pelobohloko o kgopela phadimišetšo go monna wa gagwe Kobi le go gafela dilo tšohle go Modimo wa Shadrack, Meshack le Abednego (letl. 37).

Phapošing ya Kobi go kwala koša ya '*Baby I*' ya Joan Amatrading. Kobi o na le Maserati le Sponono ba nwa mapotlelo a beine. Ka ge bjala bo sa tswale lefšega, ebile bo se na le maitshwaro a makaone Jeff o gapeletša lerato go Sponono, fela o a gana, a fetša ka go lla. Sponono o bolela gore yena ga se a nyalwa o mo kwele gore o nyaka mang (Kobi) (letl. 39). Kobi yena o na le Maserati ba iketlile ka phapošing, ebile Maserati o botšiša Kobi gore a o na le mosadi Kobi le yena o a mmošiša, Maserati o a dumela, eupša o re ga se ba fetša magadi, fela ga a na molato (letl. 40). Sponono o duma ge nkabe Kobi a ratana le yena gore a tle a mo nyale go ya ka kgopolo ya gagwe ka ge a se a nyalwe. Bjale o tiela Trevor (Mogatša Maserati) mogala go mo tsebiša ka lerato la Kobi le mosadi le gore a tle ka pela. 'Motho a sa tlo ntšhetšwa magadi, eupša ka mo o thomile maratwana a ka thoko' (letl. 40). Maserati ga se a lokologa ka lerato la gagwe le Kobi, ka gobane a bolela go re: 'Ruri lerato la sephiri e fo ba koma ya moswananoši' (letl. 41). Go ditabana tšeo tša marato a sephiri, Trevor o leboga Sponono ka ge e le tshebi ya dira. Trevor o thunya Kobi ka sethunya a mmolaya (matl. 41-2).

Moruti bjalo ka moahlodi le mohomotši mo lefaseng o homotša ba lapa le meloko ka Pesalome 39:1 ge e re:

Ke be ke re ke tlo hlokomela tsela ya ka, gore ke se senye ka leleme; ka re molomo wa ka ke tlo o swara ka mogala, ge ke sa fela ke lebane le yo mobe. Ka etša semuma ke itše tuu; ka itlhokiša tše botse ke sa bolele; mme bohloko bja nkgolela ...”
Seo e lego tlabego magagešo, bonang taba ye bohloko: ‘Roko ye ntsho’ yeo mohu a bego a e llela, lehono še, e aperwe ke Mmalehu, mosadi wa gagwe. Roko ye ntsho! (letl. 42).

Papadi ya *Le diphiri di tla utologa* (1994), e gatelela go se tshepege ga bagwera le gore mogwera ga a nyakege mo bophelong. Mogwera wa motho ke molekani wa gagwe fela. Ntle le yena gona ga go na le mogwera, ka gobane bao ba lego gona ke difu di theile, di theile tadi ngwana tadi hlalefa. Ka lebaka la lehufa le lehloyo Sehlola o rela Ngaka Thedimogane gore a gatele Gobjalo mapai, ka ge Lerato a se a swanela Gobjalo, ebile a sa gole tšhelete ye ntši le ka profeshene a se a mo swanela. Ka nnete Ngaka Thedimogane o loša Lerato, ebile o šišinya gore ka Mošupologo Lerato a itire e ke o ya mošomong gore a kgone go bonana le yena (letl. 70). Ka hoteleng bošego Sehlola o bona Ngaka Thedimogane le Lerato ba tsena ba swarane ka matsogo bjalo ka baratani. Gape ba leba mola boamogelong. Go itaetša ba tlile go lala fa. Go boima.

Bothata ke gore lerato la ka sephiring ga se le loke, ka gobane le tliša masetlapelo bophelong. Lerato o na le poifo, ka ge a elelwa gore ditaba tše o di dirago di tlo mo thubela lapa. Sehlola o filwe pipamolomo gore a se bololle ditaba tša lerato la sephiri, eupša ga a iše felo ka taba yeo, ka gobane a nyaka go tlontlolla Ngaka Thedimogane. Ka go hloka sephiri o leletša Gobjalo mogala gore a tle a iponele ka boyena (letl. 75).

Go gatelela go se tshepagale ga motho le gore segwera ga se gona mo lefaseng Sehlola ka morago ga go fiwa pipamolomo o fo re, 'ga se selo tše. Ke nyaka go mo tshweša makokwana a Thedimogane. Bjale ke ya go leletša Gobjalo mogala gore a tle a iponele ka a gagwe mahlo' (letl. 75).

Bjale ditaba di fihlile kgorong ya tsheko gomme di a batlwa (bolelwa).
Moemedi wa Gobjalo o ala ditaba ka go re:

Ka ge molato wo e lego woo o tsebjago bjalo ka '*consortium*' k.g.r, molato wa go tšeela monna yo a nyetšego mosadi wa gagwe lebakanyana. Go kwelwe ka bohlatse bja Sehlola yo a filwego R100 e le pipamolomo le bohlatse bja moamogedi wa hotele. Gomme bohlatse bjoo le bjona bo ile bja tlatšwa ke bja Gobjalo go tiišetša kgontha ya go re, Ngaka Thedimogane le Lerato (mosadi wa Gobjalo) ba letše malalatlle. Ka ge e le molato Ngaka Thedimogane o kgopelwa go hlatswa Gobjalo diatla ka R5000.00 mola moemedi B yena a phuphutha molato ka gore a lefe R1000.00 fela (letl. 76).

Moahlodi o ruma molato ka gore mahlakore ka moka a file bohlatse. A leboga thušo ya baemedi ba babedi bao. A iša pele ka go re batho ba go swana le yo mosekišwa ba tle ba lemoge gore go na le kotlo ge motho a dira bohloa bja mohuta wo kgoro e ahlola ka gore Ngaka Thedimogane a lefe Gobjalo R5000.00 (letl. 76).

Puleng go tshwantšhetšo (terama) ye *Inama, inama se go tshela* (1994) o sa bolela ka maitshwaro a batho kudu banna bao ba lahlilego bana ba bona ka go hloka maitshwaro a makaone. Bana ke dibopiwa tša Modimo, ke ka fao Nakeyena a botšwago kgafetšakgafetša ke Inama gore ke yena tatagwe; ka morago ga go senoga le go hloka maitshwaro a bolelago ka go šokiša ka go re:

O kgopela tshwarelo go moratiwa wa gagwe le Nakeyena morwa wa gagwe bao a ba phedišago gabohloko bophelong bja bona (letl. 92).

Ge go akaretšwa diterama (ditshwantšhetšo) tšeo e lego kgoboketšo ya Puleng go tiragatšo ya *Le diphiri di tla utologa* (1994), go lemogilwe bokgoni le bohlokwa bja mongwadi. Go kgoboketšo ye Puleng o tšweleditše dipapadi tše di nago le thulano gare ga setšo le Sekriste gotee le tša boitshwaro. Bohlokwa le bokgoni bja gagwe bo lebane le kgatišomoyeng ya tšona mo radiong mme tša ba tša gatišwa le ke bagatiši gore e be dingwalo babadi ba ipalele tšona. Se sengwe gape se bohlokwa ke gore, go swanetše go gatelelwa gore ka baanegwa mongwadi o tšweletša diswantšho tša batho ba sebjalebja e sego ba bogologolo mo tikologong ya matšatši a lehono.

7.5.3 Papadi ya radio ya *Nkgatoge* (1994)

Nkgatoge (1994) ke tiragatšo ya politiki ya kgatelelo. Ke tiragatšo ya radio yeo go thwego ke tshwantšhetšodikgao, ka gobane e gašwa ka dikgao. Kgatelelo yeo ke ye e dirwago ke borapolasa (bahumi) go bahloki (bašomedi). Bahloki ba leka ka bothata go direla bahumi gomme bona (bahumi) ba sokologe ba bapale ka bona.

Se bohlokwa ke gore borapolasa ba gatelela bašomedi ba bona. Bona ba itirela boithatelo ka bona. Batswadi (bašomedi) ga ba lefiwe tšhelete ka tshwanelo; bana ba ntšhwa diphapošing tša borutelo ka nako ya sekolo. Barutiši/gadi ba gapeletšwa go šomela rapolasa ka Mokibelo le Lamorena. Batho ba a tlaišwa le go bolawa ke borapolasa gomme go hlokege molato.

Ka morago ga kgatelelo ye go tla diphetogo. Go tšona mmušo o thoma go gatelela ditokelo tša motho (mošomedi). Bašomedi ba kgona go ba le mekgatlo ya bašomedi le gore tefo e swanetše go ba ye kae. Bašomedi ba ba le maemo a bona, ditokelo, dinako tša mošomo tša maleba, ditefelo tša mmakgonthe le boipelaetšo tšeo bjale di thekgwago ke mmušo.

Mongwadi (Motimele) o bolela ka politiki yeo ya kgatelelo ka go re:

Malomane o laela gore a ka se lefele bašomedi, gobane ba berekela boroko. Basadi ba tla hwetša R50.00 fela, kgwedi tše dingwe ba ka se gole. Bana ba sekolo ba swanetše go šoma Mokibelo le Sontaga ga ešita le gare ga beke ntle le tefo. Mosenyi o tla lefa seo a se sentšego polaseng (letl. 2).

Ka lebaka la kgatelelo yeo, Kgoro ya Thuto e lemogile go hloka taolo ye botse ya dikolo ka baka la boradipolasa. Ba tšea magato a go romela lenanetaolo la dikolo ('*Government Gazette*') gore dihlogo tša dikolo di šome go ya ka lona e sego go ya ka borapolasa.

Mpolofolo o tlišitše lengwalo la tshepedišo ya melao ya dikolo ('*Government Gazette*') ka moka. Go laelwa Morena Hlabanela gore a sepediše taolo ya sekolo ka semolao (letl. 9).

Ka ge kgatelelo e godile motswala wa Tswiri o phafoša Tswiri bjalo ka mošomedi wa dipolasa, ka go bolela ka melao le mekgatlo yeo e thekgago babereki ba dipolasa. Bjale Tswiri le Kgaoletša ka go tenwa ke mekgwa ya Malomane ba kgoboketša setšhaba ka moka gore ba be setlamo se tee go thulana le taba yeo. Kgaoletša o kgopela bašomedi ba polasa gore ba ipope ba tle ba kgone go itwela manabeng a bona. O ba lemoša le gore molao wa go gatelela badiredi ba dipolasa palamente e o bolaile. Badiredi ba lokologile go ipolela ge ba sa kgotsofale. Ba eletšwa gore ba ingwadiše go mekgatlo yeo e bitšwago '*Trade Unions*' gore e ba emelele ge boradipolasa ba gana go ba lefela (letl. 175).

Go tiišetša setlamo se, Ramelao Fefera o ba hlahlelela ka go ba botša tše botse e lego diphetogo tšeo di swanetšego go thekga badiredi ba dipolasa gore ba se hlwele ba tlaišwa. O ba fa tlhahlo ka semolao ka go ba tsebiša gore molao wola wa '*Common Law*' wa go gatelela badiredi ba dipolasa palamente e o bolaile:

FEFERA: Bonang mo molao wola wa ‘*Common Law*’ wa go gatelela badiredi ba dipolasa palamente e o bolaile. Modiredi yo mongwe le yo mongwe o na le toka ya go ipolelela ge a sa kgotsofale. Bonang mo le tla swanelwa ke go ingwadiša go Makgotla ao a bitšwago ‘*Trade Unions*’ gore a le emelele ge boMalomane ba gana go le lefa (letl. 175).

Ka morago ga diphetogo Malomane o kgopela tshwarelo go badiredi. Ge a fetša go kgopela tshwarelo molao o boa godimo ga gagwe, ka gobane mmušo o dirile dinyakišišo tša ditlaišo le bošula bjoo Malomane a bo dirilego bašomedi. Godimo ga fao o a swarwa a išwa kgolegong.

Ka kakaretšo Motimele ka tiragatšo ye *Nkatoge* (1994) o boletše ka politiki ya kgatelelo go bašomedi mme a bolela gape ka diphetogo tšeo di bilego gona kudu ge mmušo o tliša diphetogo tša molao go bašomedi ba dipolasa. Mongwadi o gatelela diphetogo ka morago ga mmušo wa temokrasi ka go bolela tša sebjalebjale.

7.6 KAKARETŠOMOKA

Ka kakaretšo go lemogilwe gore setšo le melao ya Sekgowa di a thulana, gobane molao o gatelela ditlhologelo tša Babaso. Bapedi ka segagabobona ba tlwaetše go phela ka lešoka. Bjale Sekgowa se ba kgahlano le ditlwaelo le ditiro tša bona, ka go gatelela ‘Molao wa Pabalelo ya Diphoofolo wa No. 24 wa 1910’. Mothomoso o ba le mathata kudu ge a phela ka fase ga molao woo o mo gatelelago a bile a sa o tsebe.

Bafsa ga se batho ba kwa ka letlalo. Bona ba fekeetšwa ke maikutlo le mogofe. Ba etišitše tokologo pele go feta bokamoso bjoo e lego bophelo bja bona. Bafsa ba nyatša tsebo le dikeletšo tša batswadi, ka ge ba re batho ba bagolo ga ba hlabologa. Bona ba kgotsofatšwa ke ge tiragalo e diregile.

Go *Mošwang wa Matuba!* (1982) go boletšwe ka diteng ka kakaretšo gammogo le dihlogwana tšeo di amanago le tšona e lego (a) barei ba kubu ba gahlana madibeng, (b) ditlwaelo le mekgwa ya bagologolo le (c) kgatelelo ya melao ya Sekgowa. Mo go tiragatšo ya *Thellenyane Batlabolela* (1991), go ahlaahlilwe kakaretšo ya diteng gotee le dihlogwana tšeo di tswalanago le yona e lego (a) nyatšamolala e hwetše molaleng, (b) mathata ao a tlišwago ke lenyatšo, (c) lenyatšo la bafsa go batswadi, (d) phetogo ya bophelo go bafsa, (e) tše botse motho o a itirela, (f) bafsa ba ithabiša bošaedi le (g) phetogo ka morago ga mathata.

Gape go akareditšwe le terama ya radio, e lego *Ditšwamaphotomoyeng* (1993), *Le diphiri di tla utologa* (1994) le *Nkgatoge* (1994).

Bjale go ya go bolelwa ka sebopego sa terama. Ge go hlalošwa sebogego sa terama, go šupša karolo ye e lego ye telele kudu ka go realo karolo ye (sebopego sa terama) e ya go kgaolwa ka dikgaolo tše pedi e lego ya seswai I le ya senyane II.

KGAOLO YA SESWAI

8.1 SEBOPEGO SA TERAMA I

8.1.1 Matseno

Kgaolong ye ya seswai goyo lekodišišwa dikokwane tša tlhopho tše di lebanego le lehlakore la terama bjalo ka tiragatšo. Tšona di tlo tšwelela ge go hlokomelwa sebopego sa terama bjalo ka tiragatšo. Godimo ga moo go sebopego seo sa terama go ya go hlokomelwa lenaneo le le latelago:

- Botelele bja terama le nako ya go e diragatša
- Poledišano (polelo)
- Tekanyo/pitlaganyo ya sefala mabapi le tikologo, baanegwa le ditiragalo.

Gape karolong ye diterama di ka se sekasekwe ka moka go tlo kgethwa tše di itšego fela, bjalo ka mehlala ye e lebanego ya ditaba tše di yogo bolelwa.

8.2 BOTELELE BJA TERAMA LE NAKO YA GO E DIRAGATŠA

Nako ya go diragatša terama ya bošego gantši e tšea diiri tše pedi go iša go tše tharo. Gantši ge go bolelwa ka bošego, go nepišwa ge bo thongwa ka iri ya seswai go fihla ka iri ya lesome le ge e ka ba go iša go ya lesometee. Ka go realo diiri tšeo tše 2-3 ga se tša go bapala fela, ka ge go sa na le sekgoba goba nakonyana yeo babogedi ba dumelelwago go tšwela ntle moo go rekišwago tša go nwa gape le fao babogedi ba itišago gona. Ge e le dipapadi tše dingwe tšeo e lego tše telele kudu, di kgaoletšwa makga a mabedi, ka gobane babogedi ba tlamega go bogela ditaba ka boiketlo. Ge go hlokomelwa ditaba tšeo ka moka, nako ya go bapala e ka tšea diiri tše pedi le ge e ka ba tše pedi le seripa fela. Ge go

lebeleletšwe diterama tša Sekgowa ge di gatišitšwe ga di na le matlakala a makalo. Mehlala ye mengwe še:

Tate Banyana (1962: 456-505), ya Tšekof ya go ba le matlakala a 49 (go e bala go ka tšea iri le kotara fela) le *Ibanof* (1962:276-341) ya go ba le matlakala a 65 yeo le yona e lego *Kgoboketšo ya dingwalo ya II* (1962), ya Tšekof (go e bala e ka tšea iri le seripa).

Tiragatšo ya *Anna Christie* (1928:3-81), ya O'Neil e na le matlakala a 78 le *The Straw* (1928: 331-421) ya go ba le matlakala a 90 ke tšeo di ka tšeago diiri tše pedi le seripa ge di balwa. Ge e le *Die Heks* (1961), ya C.L. Leipoldt e na le matlakala a 39. Ge e balwa e ka tšeago iri le kotara. Shakespeare yena o ngwadile terama ya *Julius Caesar* (1907: 813-841) ya matlakala a 56 le *Hamlet* (1831: 1071-1113) ya go ba le matlakala a 84. Bjale tšona di ka tšea diiri tše pedi ge di balwa. Ka boripana go hlokometšwe ditiragatšo tša go ngwalwa ke **Makgowa** tša polelo ya **Sekgowa**.

Ge e le tša go ngwalwa ke **Bapedi** bjalo ka papadi ya *Tšhukudu* (1941) ya E.K.K. Matlala, go lemogwa gore yona e na le matlakala a 232. Ge e balwa ka boiketlo e ka tšea diiri tše mmalwa. Yona e na le ditema tše tlhano, gomme tema ye nngwe le ye nngwe e na le ditemana tša yona. *Tšhaka I* (1976) e na le matlakala a 127. Ge e le *Tšhaka III* (1983) yona e na le matlakala a 215 fela yona e na le ditaetšosefala di sekae. Ka go realo, go lemogwa gore go bapalwa ga tšona go ka tšea nako ye telele ge go bapetšwa le go balwa ga terama.

A mo swina ngwanana' thakana (1991) ya go ngwalwa ke Serudu e na le matlakala a 111 gomme ge e le *Thellenyane Batlabolela* (1991) ya Puleng e na le matlakala a 115. Diterama tšeo bobedi bja tšona di na le ditema tše tlhano, gomme tema ye nngwe le ye nngwe e na le ditemana di sekae. Ge di balwa ka boiketlo di tlo tšea diiri tše tharo. Ge di balelwa godimo gore mantšu a kwale gabotse di ka tšea diiri tše mmalwa. Ge dipapadi tšeo di bapalwa go sa tlo ba sekgoba se tee goba tše pedi gore babogedi ba tšwele

ntle. Ka go realo, seširo se tla ba gona makga a masome a mabedi, eupša tšona di tlo tšea diiri tše 2-3 fela.

Ge e le *Maaberone* (1940) ya Franz yona e na le matlakala a 24. Go e bala go tšea seripa sa iri fela. Fela ge e le go e diragatša go ka tšea diiri tše pedi. *Nnang* (1960) ya Mogoba e na le matlakala a 64. Le ge go ka thwe matlakala ga se a mantši fela go e diragatša go tlo tšea diiri tše pedi go ya go tše tharo. Ke ka lebaka leo dipapadi tša Sepedi e lego tša diiri tše tharo ge di diragatšwa. Tše ntši diterama bjalo ka, tša Maredi, Nkadimeng, Serudu, Motodi-Nchabeleng, Bopape, bjalobjalo ke tše telele ka gore di feta matlakala a 100.

Tiragatšo ya go gašwa e lebane le nako ye e beilwego ya go theeletšwa mo radiong. Tšona di tšea metsotso ye lesometlhano ge di diragatšwa e le ditšhwantšhetšodikgao (diterama) mola ge e le ditšhwantšhetšo di tšea metsotso ye masometharo ge di theeditšwe go Thobela FM ya Lekgotlakgašo la Afrika-Borwa. Ge e le diterama tša go balwa tšona, di tšea diiri tše pedi go iša go tše tharo.

8.3 POLEDIŠANO/POLELO

Le go poledišano (polelo) go yo fapantšhwa dipapadi tša go diragatšwa (go theeletšwa) radiong le tša go ngwalwa, e lego tša go balwa, ka gobane di se tša diragatšwa. Ge go hlokomelwa botelele bja polelo bo tšweletšwa gabotse go ditiragatšo tša go balwa, ka gobane babadi ba kgona go boela morago ge ba sa kwešiše mantšu goba polelo yeo e diragatšwago ke mongwadi, ka gobane lefoko e le le letelele. Fela ge e le ya go diragatšwa (theeletšwa) radiong, batheletši ga ba na nako ya go boetša babapadi morago go tšeo ba di bapetšego, ka ge ba ka se kgone go boetša tiragalo yeo morago mo go radio.

Ke ka lebaka leo poledišano e sego ya go ba le mafoko a a raraganego a matelele. Mabapi le poledišano (polelo) go lemogwa gabotse gore e na le modiro wo mogolo ka maatla e lego wa go tlaleletša gore babogedi ba

kwešiše tšeo ba di bonago le tšeo ba di kwago. Ka go realo, modiro woo o na le mahlakore ao a itšego, ao gantši a bitšwago mediro ya poledišano.

Ona ke:

- Go maatlafatša ditiro tša baanegwa.
- Go hlaloša semelo sa moanegwa yo mongwe le yo mongwe.
- Go hlaloša tikologo. Polelo e swanetše go nepiša ditaba tšeo thwii.

▪ **Maatlafatšo ya ditiro tša baanegwa**

Malebana le taba ye, go tlo tsopolwa mehlala yeo go yona go bonalago ka fao polelo e maatlafatšago ditiro tša baanegwa ka gona. Go tlo hlokomelwa *Maaberone* (1940), ya Franz. Terama ye yona e ngwadilwe ke **Lekgowa** le le tlwaetšego ditiragatšo tša **Sekgowa**. Ka tsela yeo Franz o laeditše katlego le bokgoni bja go ngwala ditiragatšo tša **Sepedi**. Go tšwa go *Maaberone* (1940):

MAABERONE: **Le gatee, nka se dumele.** Ke a gana.

Ga se monna ... ke ... ke ...ke nta.

MASEMOLA: **Homola, o a gafa.**

MMAMAABERONE: **Homola ngwanaka,** o a tseba gore taelo tša banna ke melao ya bana. **Iketle, ngwana'ka.**

MAABERONE: **Ntlogele,** Mma.

MASEMOLA: **A-a-a!** Bona sebatana se. Ntlogele, Mma? (**Hlaga e a swa**) Mpheng molamo ... tlišang kgole ... ke tla mo ruta mekgwa, nna, Masemola. (**O a tšwa, a y'o nyaka sa go betha.**)

MMAMAABERONE: **Iketle, ngwana'ka.** Ga o bone gore tatago o fedile pelo?

MAABERONE: Le gatee! (letl. 8).

Poledišano yeo e godiša phenkgišano gare ga Maaberone le tatagwe, Masemola. Moo go bolelwa ka ditiro tše di lebanego le khuduego ya baanegwa. Taba yeo e hlola go golela pele ga pefelo ya baanegwa, yeo e tlogo ba thulantšhago. Go tiišetša taba yeo ya maatla a mantšu go tlo hlokomelwa mantšu ao a latelago ao a tšweletšago phenkgišano:

(a) **Le gatee, nka se dumele**, (b) ... **Ke nta**, (c) **ntlogele** bjaloobjalo ao e lego a Maaberone, le: (d) **Homola, o a gafa**, (e) **A-a-a!** bjaloobjalo, ao a boletšwego ke Masemola. Mantšu a MmaMaaberone ke ao a homotšago, bjalo ka **Iketle, ngwanaka, Homola ngwana'ka** (Maaberone le Masemola). Fela a fetoga mantšu ao a hlohleletšago kgodišo ya pefelo ya Maaberone le Masemola. Moo poledišano e lokišetša babogedi ditaba tša thulano ya go tšhoša.

Mohlala wo mongwe šo: *Bana ba mpa ba a jana* (1989) ya Nkadimeng:

SEJAGOBE: (*O bitša mogatšagwe, Boledi*) **Ngwana wa Ngwato!** Na **mola ga maabane** re bego re bapadiša re kgaritlile?

BOLEDI: (*O a araba*) **Eye Kgoši. Le a bolela?**

SEJAGOBE: (*O a munamuna*) O ka hwetša re feditše.

Ge go le ntshe, tliša mogatšaka ke nyorilwe gomme ke nyaka go hwetša mahlahlo a mafsa (letl. 1).

Poledišano yeo e tiiša leago le lerato ka lapeng. Gona go mo reta ka tatagwe ke go tiiša tlhompho le boikokobetšo gare ga balekani. Poledišano yeo ke ya go godiša lerato bophelong bja bona ka moka.

Go gatelela tlhompho le lerato, bjale go tlo hlaolwa mantšu a se makae:

(a) **Ngwana wa Ngwato!**, (b) **Mola ga maabane**, (c) **mahlahlo a mafsa**, bjaloobjalo ao a boletšwego ke Sejagobe, le: (d) **Eye Kgoši**. (e) **Le a bolela?** ao e lego a Boledi. Mantšu a Sejagobe ke a go se be le nnete ye e feletšego a go rapela ka mahlo gore go se bolelwe se sengwe, bjalo ka **Ngwana wa Ngwato! Mola ga Maabane** e gatelela nako le lefelo moo

go ipshinnwego gona. Ka go realo, pelo e sa duma se sengwe, seo nkabego se phethagatšwa ka nako ye. **Eye Kgoši. Le a bolela?** Mantšu a a godiša mokgwa wo mobotse wa tlhompho gare ga monna le mosadi.

Ge e le ditiro tša baanegwa ba tiragatšo ya go gašwa moyeng ka radio, e lego *Le badimo ba tla bolela* (1994), ya Puleng di yo hlokomelwa:

TUMI: (*O tsetla malaong a tlalelane a bile a hemela godimo*) **Mma, mma**, ga ke na boroko ...
(*Eke o felelwa ke moya*) Malao a, **a a ntoma!**

NTLABILE: (*Ka go hlomoga pelo*) Nke o re bošego bjo bokaaka **Tumi ngwanaka, hm!**

TUMI: (*O hemelana a tsetla*) Ijo, ijoo! (*Ka lentšu le lesese*) Sehlabi mo pelong.

Ntlabile: Na go sa gana? A hleng nke ke kudu bjale?
(letl. 1).

Poledišano ye e gatelela bohloko le kwelobohloko, kudu ge ngwana a babja ka lehlakoreng le lengwe motswadi a mo kwela pelo bohloko, eupša a hloka maano ka lebaka la bošego. Mantšu a ke a a tlišago khuduego ya go kwa bohloko:

'**Mma, mma, a a ntoma! Ijo, ijoo!**' Dikafoko tše di laetša khuduego ya go kwa bohloko. Tumi o kgopela thušo ka moya le mahlo, ka go realo ke kgakanego. O kwa bohloko fela tshepo o e beile go motswadi. Mantšu ao a hlomola pelo kudu, ka gobane ge go theeleditšwe ka leihlo la moya go ba kgakanego ya mogopolo. **Ka go hlomola pelo, na go sa gana?** Ke mantšu a kgakanego a motswadi go ngwana wa gagwe. Dikafoko tše **mma, mma le na go sa gana?** di tiiša tekanyo ye e lekanago ya bohloko gare ga ngwana le motswadi.

Go yo hlokomelwa mohlala wo mongwe wa mafelelo:

O ka se kgolwe (Serudu le Masola, 1993):

KETLABONA: **Bagešo**, go na le mathatanyana.

(Mašata a tšwela pele)

LENTŠU 1: Rena ga re nyake mathata, **re nyaka pontšho**. Re lefile tšhelete ye ntši go tsena ka mo.

LENTŠU 2: A re mo feng ditsebe a re botše mathata a bona.

KETLABONA: Ke manyami go **le tsebiša** gore sehlopha sa baraloki ga se ešo sa fihla (letl. 3).

Go poledišano yeo go tšwelela khuduego ya pefelo, kudu ge babogedi ba thoma go tlatša lešata. Lešata le tiišetša go se kgotsofale ga babogedi. Ka lešata leo go gatelelwa gore go na le kgohlano e sego kwano. Ke ka fao go šomišwago mantšu a boikokobetšo le a thulano:

Bagešo ke polelo ya boikokobetšo kudu ge go diregile phošo goba go na le seo se kgotsišago/makatšago. Ka yona go laetša boipiletšo go batho. **Re nyaka pontšho** e gatelela khuduego ya go tlala pefelo, gape ya go hudua batho ba bangwe maikutlo gore ba be seemong se se itšego, bjalo ka sa ntwā. **Ke manyami go le tsebiša** polelo ye e sepela mmogo le kwelobohloko, ka gobane babogedi ba letetše tše botse mola ka lehlakoreng le lengwe go senyegile. Taba ye e tiišetša go hloka botho ga batho ba bangwe.

Ka kakaretšo go laetšwa bohlokwa bja poledišano gare ga batho, kudu ge go fetolanwa ka mantšu. Mantšu a mangwe a tliša khuduego e ka ba ya pefelo goba ya lethabo. Taba ye e laolwa ke maikutlo a seemo sa motho. Ka poledišano go lemogega gore bangwadi ba atlegile ka go ngwala diterama tša go gašwa.

▪ **Go hlaloša semelo sa moanegwa**

Polelo e bohlokwa go hlaloša semelo sa moanegwa. Semelo se ka hlalošwa ke moanegwa ka boyena, baanegwa ba bangwe, babadi, ga e šita le mongwadi ka polelo ya gagwe go ka tsebja moanegwa.

Go diterama tša **Sepedi** bangwadi ba bolela kudu ka baanegwathwadi ba balwantšhwa ge e le batho ba go se loke. Go *A mo swina ngwanana' thakana* (1991) ya Serudu go tšweletšwa Lekope (molwantšhwa), a befetšwe gomme a ipolela boyena ka noši:

LEKOPE: (*O befetšwe*) **O kwa mmago, mošaa!**

Bjale **theeletšang mo**. Ga ke sa nyaka go kwa melongwana ya lena. Go tloga lehono **ga ke sa nyaka** go le bona ka mo lebenkeleng. **Le yo dula** le **basatšana** bale ba lena le lebelelane ka mahlong. **Le ntapišitše, le ntshenyeditše**. Ke rekišitše lebenkele lela la gaMaebona ka lebaka la lena. Na le nyaka gore le lekhwi le rekišwe? A diota tša bašemane baetena! Afa malapana ao a lena le tla a aga a tia? (letl. 5).

Ka polelo ya gagwe, Lekope o bolela ka boyena le go se loke ga gagwe. Go gatelela go se loke moo ga Lekope ka boyena o ntšha mantšu a khuduego, a pefelo, a go kuka maikutlo ge a re: **o kwa mmago, mošaa!** (!) Makalo ye e tiišetša go se loke le go ntšhwa taolong ke maikutlo. **Ga ke sa nyaka; le yo dula le; le ntapišitše, le ntshenyeditše**. A ke mantšu a pefelo kudu. Ka polelo ya Lekope go ra gore o na le mathata a lapa. Fela ka polelo ya gagwe o a ikgebiša (ikgotsofatša) ka go hlasela ba lapa la gagwe. Mohlala wo mongwe šo:

Nkadimeng go terama ya *Ntshuthelele* (1985) o tlaleletša taba ya semelo ge e lebane le go se loke:

SELEMAGAE: (***Ka boikgantšho***) **Ga a ntšhuthethelele.**

Mashokudu e bile **lepheko le legolo** go nna. Ke be ke sa kgone go phela bophelo bjo bobotse ka lebaka la gagwe; **nna motho wa batho, ngwana wa go begwa** ge a tlile lefaseng. Ka ge bjale a ntšhuthetheletše, aowa ke tlo **ipshina ka bophelo lefsa, ka nyakalala** ka dira ka go rata seo ke nyakago go se phetha, go se na le motho yo a mpotšišago le go mpotša dinonwane tša ditšiebadimo. **Ke alafile** lepheko le ka se hlwe le e ba ntshe le ka mohla o tee **le ntshofatša pelo ya ka** (letl. 74).

Ka polelo ya gagwe o kgotsofaditšwe ke bošoro bjoo a bo dirilego. Pelo ya gagwe ya go se loke e kgotsofetše. Ke ka fao a ipethago sefega ka boikgantšho bjo bogolo. Boikgantšho le bopelompe bja gagwe bo tšweletša mantšu ao a khuduego: **ntšhuthethelele, lepheko, motho wa batho, ka nyakalala le ke alafile.** Gape mantšu a a tiišetša khuduego ya lethabo ka morago ga ge motho a fentše go seo a bego a se lwela. Ka go realo, go yena ke phenyo, ka gobane bjale a bolela le go dula ka boiketlo, ka ge a fentše mapheko ka moka ao a bego a mo šitiša. Mantšu ao a tiišetša phenyo fela go sa na le fegelwana (,) ka lebaka la lentšu le **ntšhuthethelele.**

Potšišokgolo ke gore na boikgantšho le bošoro bjo bokaaka bo tšweletša moko wa ditaba ka tshwanelo na? Taba yeo e ka hlalošwa fela ge go lekodišišwa thulaganyo ya terama yeo, ke go re ke ge mohola goba mošomo wa baanegwa, ditiragalo, tikologo le tše dingwe o lebantšhwa le moko wa ditaba.

Go diterama tša go diragatšwa, tša be tša gašwa moyeng semelo sa mmapadi se kwewa ka ditsebe ge go bolelwa. Motimele go papadi ya go gašwa ya radio *Nkgatoge* (1994) o re:

MALOMANE: Bao ba lego mošomong ba tlogeleng. Ke sa le gopotša gape ka mediro ya lena mo polaseng ya ka ya Mphafeng. **Banna ba ka moka ba šoma dikgwedi tše tshela ntle le tefo.** Ke ra gore **ba berekela boroko.** Basadi bona ba šoma tše tharo. Dikgweding tše dingwe **ba tla lefša R50** ka kgwedi. Bašemane le banenyana **ba sekolo ba šoma Mokibelo le Sontaga ntle le tefo.** Gare ga beke ge mošomo o gotše, **ba tla tšwa ka diklaseng ba tla ba o phetha.** Yo a senyago se sengwe mo polaseng, o tla fokoletšwa moputso go lefa seo a se sentšego. (*Ba a popoduma*) Homolang ditlatla tenang! (*setu*) Theogelang medirong ya lena! (*Lešata ge ba phatlalala*) (letl. 2).

Ka polelo ya gagwe Malomane o bolela ka go gatelela bašomedi e lego yona ‘*apartheid*’, ka gobane e le mohumi wa polasa. Go kgatelelo yeo o tiišetša phenyo le maatla a gagwe godimo ga bona, ka ge a bona ba ka se dire selo. Eupša mantšu a **Ba a popoduma** le **Lešata ge ba phatlalala** a laetša phetogo yeo e ka bago gona go bašomedi. Bobedi bja dikafoko tšeo bo laetša go se kgotsofale ga badiredi. Ka go dira bjalo, go itšhupa gore se sengwe se tlo direga letšatši le lengwe. Mafoko ao a swiswadišwego a tiišetša go se loke ga Malomane mo bophelong bja gagwe.

Go tiragatšo ye Motimele o laetša lehlakore le lengwe la go laetša boitsholo, go ka thwego ke **poelano** ka morago ga diphetogo tše di itšego.

MALOMANE: (*Ka boleta*) **Badiredi ba ka ba ba hlomphegago!** Ke le beditše mo **go tlo le kgopela tshwarelo** go tšohle tšeo ke le phošeditšego ka tšona. Sešupo sa gore **ke a itshola ke kgomo yela** le e bonago e kgokilwe kua kutung ya motholo. Ke re e hlabeng le e jeng, gomme ge le metša nama ya yona **le e metše le dikgopi tšeo ke le hlabilego ka tšona.** Ebile go laetša gore ke a le

rata, ke tla hlaba kgomo kgwedi ka kgwedi.

(Batho ba opa diatla, ba a duduetša) (letl. 110).

Gape go laetša boitsholo bja bofora Malomane o leka go tliša poelano gare ga gagwe le bašomedi, ka gobane a lemogile ka diphetogo tše mmušo o di tlišago bathong bao ba gateletšwego ke bengmešomo ka lebaka la ‘*apartheid*’. Bašomedi ba mo tšhela phori mahlong. Ka mantšu a **ba opa diatla, ba a duduetša** ba mo dira kgogwana robala.

Ka kakaretšo bangwadi ba šomišitše moanegwa ka mekgwa yeo e itšego, bjalo ka polelo ya moanegwa ka boyena ge a ipolela le mokgwa wa go šomiša seemo sa ditaba seo motho a lego go sona ka mokgwa wa kgatelelo le poelano. Motimele o atlegile go ngwala tiragatšo ya go gašwa radiong yeo e lebanego le ‘*apartheid*’ ya pušo ya ‘*National Party*’.

8.4 TEKANYO/PITLAGANYO YA SEFALA (TIKOLOGO)

Ge e le tikologo ya tiragatšo ya go ngwalwa e lebane le bothata bja papalego, ka gobane e le lefelo la pitlaganyo/tekanyo leo le hlokago bobeeo. Ge go bolelwa ka ditiragatšo tša go ngwalwa gona go na le ditšhitišo tše ntši tšeo di hlolago pitlaganyo, ka ge ditlabakelo ka moka di ka se kgonege go tšweletšwa sefaleng. Tikologo ya papadi ya go diragatšwa radiong ga e na le mathata/bofokodi. Ga e na pitlaganyo, ka gobane tikologo e tšweletšwa ke medumo le mašatana ao a lebanego. Ge e le bošego go kwagala medumo ya dikhunkhwane le ge e le ya dinonyana le digwagwa bjalobjalo. Tikologo e lemogwa ka ditsebe e sego ka mahlo. Gape bošego bo tlo tšweletšwa ke poledišano ge moanegwa a bolela ka ga leswiswi goba ngwedi le dinaledi. Ditsebe le boikgopolelo di bopa tikologo go feta mahlo.

Ka lebaka la go hloka pitlaganyo yeo gona bangwadi ba kgotsofaditše babogedi ka tikologo. Ka tsela yeo go ipopelwa mafelo a maswanedi ge tiragatšo ya radio e diragatšwa.

Ge e le tikologo ya terama ya go ngwalwa ya sefala e tšwelela ka mekgwa ya go fapana, ka ge go yona go šomišwa dilo tša go dirwa ke batho le tša tlhago tšeo go di tliša sefaleng e lego mathata. Mathata a magolo a yona ke ge go tšweletšwa tikologo ya tlhago (dinoka, dithaba, meedi, mehlare, mašemo, diphoofole, bjalobjalo). Ka ge di sa kgonagale go tšweletšwa sefaleng di hlola pitlaganyo.

Diterama tše dingwe tše di gašitšwego, ge di gatišwa di na le ditšhitišo, ge di lebane le sefala bjalo ka *Šaka la pelo ga le tlale* (1990), ya Serudu. Terama ye ya Serudu e gašitšwe pele e gatišwa. Taba yeo e swanetše go hlokomelwa.

Bjale go yo tsopolwa ditšhitišo go diterama tše: *Šaka la pelo ga le tlale* (1990) ya Serudu, *Modjadji* (1957) ya Franz le *Mošwang wa Matuba!* (1966) ya go ngwalwa ke Maredi.

- *Šaka la pelo ga le tlale* (1990):

(*Koribana le mohumagadi ba bonala ba hlagola tšhemong*).

KORIBANE: (O lebeletše masogana **a a agago legora**); Bona gore legora lela le bjang?

Mdi KORIBANE: Re tla ka ra ikhutša **dikgomo tša ga Etelele**.

KORIBANE: Nnete ruri, mogatšaka. (*Ba homola gannyane, ba le gare ba hlagola.*) Aowa **moratwana wola** re o weditše. A re yo ikhutša mola **moriting wa mpipi** (letl. 1-2).

MAESEL: **Saa! ... sa ... a ... O sware Tilo! Mmutla sa**, Phatane saa! ... saa ...! (letl. 4).

MMAKOMA: Matsobane, ... ke ile! Šal ... (*O ipiletša ka bodibeng go kwala phašaa! ya meetse*.

Banna ba ba bego ba hlapa ba tšhošwa ke modumo

wa meetse ba lebelela mola ba bonego
ngwanenyana a dutše. Ga a sa le gona (letl. 140).

Mabapi le tikologo, dikafoko/mafoko tše, **Ba hlagola ka tšhemong; a a aga legora; moratwana wola**, di gatelela mathata a go diragatšwa ga terama ya sefala. Gape di tiišetša le go gatelela **bogolo bja naga** bjoo bo ka se bewego sefaleng, ka go realo, ke mathata goba bofokodi bja terama. Go gatelela pitlaganyo ya sefala go bonala ka tekatekanyo ('*degree of comparison*'). **Saa! ... sa ... a ...!; o sware Tilo!** Tekatekanyo ye e gatelela bogolo bja lefelo, kudu ka ge mmutla gotee le dimpša, di na le lebelo.

Mohlala wo mongwe go tšwa go *Modjadji* (1957):

(**Diphororo tša Pipiti**: Go swantšhitšwe **noka e theoga thaba** e tšwelela ka le letshadi e elela go le letona. Kwa morago go na le **letlapa le legolo** la go swana le legaga goba lewa). Ka tlase ga letlapa go swantšhitšwe **metlhare ye megolo** le hlaga) (letl. 3).

(**Lapa la Modjadji**. Kwa morago **ke legora**. Ka le letona le le letshadi ke **dintlo dikopantšwe ke lerakonyana**) (letl. 10).

Malebana le tikologo ge go hlokomelwa Serudu le Franz go lemogwa gore ba dirišitše mafelo a mehlala yeo e nyakilego go swana **diphororo tša Pipiti, noka e theoga thaba, letlapa le legolo, lapa la Modjadji**; le **dintlo di kopantšwe ke lerakonyana** ka ge ka moka ba gatelela bogolo bja lefelo.

Go tšwa go *Mošwang wa Matuba!* (1966) ya Maredi go tšweletšwa tikologo ya go se fapane le ya Serudu, ka ge e lebane le tlhago.

(Maswene a kopane pitšeng ya ona yeo e tieletšwego ka leotswaneng sethokgwaneng)

(letl.4).

MATLAKALE: (O rwele legong legetleng, o le **lahla kgorong**; o sepelela thoko šakeng go **lekola dipudi**. O hwetša di se tša tšwe di tswalelelwa) (letl. 14).

(Kgobalale o tšere matšatšinyana a fela a **etela dithaba tša Leolo** go bontšhiša naga yeo gabotse, gomme o ya go molaodi wa maphodisa e le ntšibuana go mmegela tšohle) (letl. 115).

Malebana le dikafoko/mafoko, go sa tiišetšwa mathata a tikologo kudu yeo e lebanego le terama ya go diragatšwa ya sefala:

Maswene a kopane pitšeng; yeo e **tieletšwego ka leotswaneng sethokgwaneng**; o le **lahla kgorong**; o sepelela thoko ya **šakeng**; **etela dithaba tša Leolo**. Dikafoko tše di sa tiišetša mathata a pitlaganyo ya tiragatšo ya go diragatšwa sefaleng. Ka gona go sa gatelelwa bofokodi bja bangwadi ba diterama tša go ngwalelwa go bapalwa sefaleng.

Bofokodi bjo bogolo bja ditiragatšo tše ke bja tikologo, ka gobane sefala ga se na le bogolo bja go akaretša ditaba tšeo ka moka. Pitlaganyo ya sefala e šitiša tšeo ka moka di thaletšwego go tšwa ditsopolong. Bjale ke bofokodi bjo mongwadi a swanetšego go itemogela bjona ge a ngwala terama ya go diragatšwa sefaleng.

8.5 KAKARETŠO

Ka kakaretšo go boletšwe ka sebopego sa terama I, seo se lebanego le nako ya go diragatšwa ga terama, poledišano (polelo) le tekanyo/pitlaganyo ya sefala mabapi le tikologo, baanegwa le ditiragalo. Malebana le taba yeo go lemogilwe maatlafatšo ya ditiro tša baanegwa le polelo ya go hlaloša semelo sa baanegwa. Go tsopotšwe mehlala e se

mekae go diterama tše: *Maaberone* (1940), *Bana ba mpa ba a jana* (1989), *O ka se kgolwe* (1993), *A mo swina ngwanana' thakana* (1991), *Ntšhuthethelele* (1985), *Nkgatoge* (1994), *Modjadji* (1957) *Šaka la pelo ga le tlale* (1990) le *Mošwang wa Matuba!* (1966).

Bjale go yo lebelelwa diphapantšho tše dingwe tša terama bjalo ka tiragatšo.

KGAOLO YA SENYANE

9.1 SEBOPEGO SA TERAMA II

9.1.1 Matseno

Ge go yo sekwasekwa sebopego sa terama II, go yo lebeletwa dikarolwana tše pedi e lego:

- go šomišwa ga ditaetšosefala le
- thulaganyo/go rulaganywa ga ditaba tša terama.

Malebana le thulaganyo ya tiragatšo, go yo hlokomedišišwa *Modjadji* (1957), *Thellenyane Batlabolela* (1991) le *Ntšhuthethelele* (1985), ka ge di na le bofokodi.

9.2 TŠHOMIŠO YA DITAETŠOSEFALA

Malebana le tšhomišo ya ditaetšosefala diterameng tša go ngwalwa tša be tša diragatšwa sefaleng le tša go gašwa moyeng ke radio, go yo lekodišišwa phapantšho ye e lebanego le go diragatšwa sefaleng le go gašwa moyeng. Go tlo lemogwa gore tša go gašwa ke radio ke tša go atlega, mola tša go ngwalwa tša sefala, e le tša go se atlege, ka gobane di na le ditšhitišo tša papalego.

Mabapi le tša go gašwa radiong go tlo dirišwa ditsebe go kwa ka fao babapadi ba bapalago ka gona, mola ge e le tša go ngwalwa tša diragatšwa sefaleng, go yo dirišwa mahlo go bona le ditsebe go kwa seo babapadi ba se dirago. Ge e le tiragatšo ya radio, batheeletši ba tlo kwa ka mantšu a babapadi ba bangwe gore mmapadi ke motho yo mogolo goba bjang. Go fa mohlala, ge e le mokgalabje/mokgekolo go tlo kwewa ka lentšu: go thothomela ga lentšu go laetša bogolo bjoo, ge e le ngwana go tlo kwewa ka lentšu, sello goba papadi yeo a e bapalago, ge e le ntweng

goba monyanyeng go tlo kwala mašata ao a laetšago tiragalo yeo, le tše dingwe ditiragalo, bjalobjalo. Tšeo ka moka di tlo kwewa ka ditsebe ge di diragatšwa rading. Fela ge e le tša go diragatšwa sefaleng, babogedi ba tlo bogela ka go bona ka mahlo gotee le go kwa ka ditsebe tšeo ba di bolelago gape le tšeo ba di dirago mo sefaleng. Mabapi le mehuta yeo ya ditiragatšo go yo lekodišišwa, popegoponagalo.

Go ditaetšosefala go ka hlalošwa ka botlalo dipopegoponagalo tša moanegwa. Tebelelego ya moanegwa gantši e sepelelana le semelo sa gagwe. Go diterama tša dikhomedi (metlae) go fela go hwetšwa baanegwa ba ba hlophelwago magorong ao a itšego go ya ka popego ya mmele, bjalo ka baratani ba bafsa (lerato), mošomedi yo mokoto yo a thušago bokamotswadi wa bana le tše dingwe, bjalobjalo. Mo go ditlhalošo tše di amago popego ya mmele go hwetšwa le ditlhalošo ka ga tebelelokakaretšo ya moanegwa e lego diaparo, bjalo ka kefa, roko, dipheta, sutu, dikorone, bjalobjalo, gape le ditlabelo tša go swana le dithunya, marumo, melamo le tše dingwe, bjalobjalo. Go tiragatšo ya go diragatšwa sefaleng dilo tšeo di tlo fa babogedi tshedimošo ya mahlo ka ga moanegwa malebana le mošomo, bogolo, maemo setšhabeng le tše dingwe gape. Popegoponalo ye e swanetše go tšweletšwa ka gare ga ditaetšosefala mo mathomong a terama ge mongwadi a thoma go laetša ponagalo ya babapadi la mathomothomo. Ke ka mo matlakaleng a mathomo go laetšwago seo motšweletši wa tiragatšo a swanetšego go se phetha ka ga babapadi ba yona, le ka mo mongwadi a nyakago gore baanegwa ba lemogwe ka yona.

Malebana le popegoponagalo katlego le bokgoni bja mongwadi bo tšweletšwa gabotse go diterama tša go gašwa tša radio. Go tlo tšopolwa mohlala go papadi ye, *O ka se kgolwe*, ya Rapetsoa (Serudu le Masola, 1993: 2).

Baraloki

THUŠANG GOAPALA: Motšweletši wa dipapadi tša sefala. Mengwaga ke ± 45.

KEFELETŠWE: Mosadi wa Goapala. Ke **morutišigadi**. Mengwaga ke ± 43.

KETLABONA: **Moemedi** wa Kualekua Tasty Wineries. Mengwaga ke ± 48.

MFANA' SEKHAYA: **Raletlotlo** papading tša go tšweletšwa ke Goapala. Mengwaga ke ± 48.

MAŠELENG: **Ralebenkele** wa go ikgogomoša. Mengwaga ke ± 48.

SEMOKO: **Radipese**. Monna yo **bogale**. Mengwaga ke ± 46.

LEBEDIŠA: **Hlogo ya sekolo** se se phagamego. Mengwaga ke ± 50.

Le ba bangwe, bjalobjalo.

Malebana le mengwaga yeo e bontšhitšwego ka godimo go gatelelwa **go gola (ga bona)** ka ponagalo ya mahlo. Gape **le go oketšega ga matšatši** mo bophelong. Ka popego ponagalo ya mahlo go itšhupa gore ke motho wa magareng.

Morutišigadi, moemedi, raletlotlo, ralebenkele, bjalobjalo: Mantšu ao a gatelela le go tiiša **maemo a bona** gore ba na le sa bona (ditseka), ka gobane **meaparo** ya bona e se ya tlwaelega, e le ya maemo a godimo. Go ya ka ponagalo ya bona, ka **meaparo, mesepelo** le **ditiro** go tiišetša **botšhephi bja bona** setšhabeng.

Wa go ikgogomoša; yo bogale: bjalobjalo. Ka dikafoko tše go tiišetšwa le go gatelelwa dimelo tša bona ka botlalo, ka ge ditiro tšeo di bonwa ka mahlo ke motho mang le mang.

Malebana le popegoponagalo ye, kudu ya maemo le ditiro tseo di bonwago ke batho ka mahlo di tiišetša katlego goba bokgoni bja bangwadi ba diterama tša go gašwa moyeng tša radio.

Ge e le ditiragatšo tša go ngwalwa tša go diragatšwa sefaleng, bangwadi ba laetša bofokodi, ka gobane ba se sa hlokomedišiša dipopegoponagalo tša ditaetšosefala tseo bangwadi ba dipapadi tša go gašwa ba di dirišitšego ge ba ngwala go tšweletša katlego ya diterama tseo.

Go bangwadi ba ditiragatšo tša Sepedi ka kakaretšo, go tšweleditšwe bofokodi bjoo, ka ge ba se ba laetša dika tseo tša popegoponagalo ge ba thoma go ngwala, e ka ba go tema ya pele (matseno) ya papadi moo go swanetšwego go tšweletšwa baanegwa, mengwaga ya bona, dimelo ka boripana le tše dingwe tseo di lebanego le baanegwa, le sebopego sa moanegwa, bjalobjalo. Bjale ge mongwadi a di tšweletša mo gare goba mafelelong a terama ya go ngwalwa, gona ke bošaedi. Go tlo tsopolwa mehlala e se mekae ye e itšego go tšwa go terama ye *Thellenyane Batlabolela* (1991) ya Puleng. Mabapi le tshedimošo ye e lebanego le popegoponagalo matlakaleng a 6 le 113, Puleng o tšweleditše ditebelelego tša Tintela le Kotentsho ka tsela ye:

TINTELA: (*A šikinya hlogo ya nkgokolo*) (letl. 6).

KOTENTSHO: (*Ka boinyatšo. ... A bile a ingwaya nko ya khabetšhe*) (letl. 113).

Ditaetšo tše **hlogo ya nkgokolo** le **nko ya khabetšhe**, di swanetše go ngwalwa mathomong/matsenong a terama. Bjale ka ge di se di tšweletšwe pele kua mathomong a tema goba matsenong a tiragatšo, gona di tlišetša mmadi tshedimošo ya gore Tintela o na le **hlogo ye kgolo**, ge e le Kotentsho yena o na le **nko ya nkgokolo**. Ka fao ditaetšo tseo di sedimoša mmadi gore masogana ao a kgobe go laetša a be a tloga a befile. Ditaetšo tšona ga se tša fiwa motšweletši wa tiragatšo ka tshwanelo, ka gobane di le matlakaleng a gare le a mafelelo a terama. Go dira ka mo

Puleng a dirilego ka gona terama ya gagwe e thoma go swana le padi ye e ngwadilwego ka go šomiša poledišano fela.

9.3 THULANO/GO RULAGANYWA GA DITABA TŠA

TERAMA

Thulano ya diterama tša go gašwa moyeng ke radio ga e na le bofokodi (mathata) ka ge e kgotsofatša batheeletši. Eupša ge e le thulaganyo ya ditiragatšo tša go ngwalwa tša go diragatšwa sefaleng e na le bofokodi. Ge go hlokomedišišwa *Modjadji* (1957) ya Franz, go bonala gabotse gore ga e na le maatlakgogedi. Bjale ge go lebelelwa *Thellenyane Batlabolela* (1991) ya Puleng le *Ntšhuthethelele* (1985) ya Nkadimeng, go tšona go tšwelela bofokodi bjo bongwe, e lego bja gore thulano ga e tšweletše maatlakgogedi ka tshwanelo ka lebaka la thulaganyo ya ditaba. Ge go hlokomedišišwa *Modjadji* (1957) go bonala gabotse gore go na le maatlakgogedi.

Terama ya Franz e thoma mo *Modjadji* a ilego a kgopela go badimo gore ba mo fe maatla a Modimo le motho. Badimo ba na le pelaelo, ka gobane go ka se kgonege gore yena e be mothodimo. Taba yeo ke sethakgodi, ke mo go tšwelelago thulano ye e lego gare ga maatla a motho le a Modimo. Le ge go le bjalo, malebana le kalotaba ya terama ye *Modjadji* (1957), mongwadi o tšweletša maatlakgogedi ge *Modjadji* a kgopela badimo gore ba mo fe mphokgolo ya bophelo. Mpho yeo ke ya gore e be mothodimo, ke go re a be le botho, tlhompho le lerato. Ka tsela yeo a phele go ya go ile. Ke ka lebaka leo go hlalošwago ge:

- A lebalela Mohlaba bošoro bja gagwe.
- Go tsena Ngwetšana le Naletšana ba phelela *Modjadji*, gore bophelo bja gagwe bo se fele.

Modjadji ke seka, ka go realo o emela batho ka moka. Ka fao babadi/babogedi ba swanetše go itswalanya le yena ka go ba yo botho. Botho bjoo bo swanetše go phediša batho go ya go ile. Tšwetšopele ya terama ye e bonala ge go tsena Ngwetšana la mathomo (letl. 18), tema ya 2 ge go bolelwa ka ga ‘mephato ya banna’ (letl. 21). Sethakgodi sa mohuta woo se sepedišana le go diegiša lebelo. Maatlakgogedi ga se a ngangega kudu, fela a tiile. Ka go realo, boikgopolelo bo a tšwelela.

Ka go ngwala *Modjadji* (1957) Franz o ile a nyaka go hlaloša bomothodimo bja Modjadji. Ke ka fao go nyakwago go tiišwa therešokgolo ya gore motho yo mongwe le yo mongwe o swana le Modjadji, ke go re ke yena mothodimo. Go gatelela le go tiišetša taba yeo mongwadi o hlaloša ge boMohlaba ba hlasela ba gaModjadji. Ka tsela yeo maatla a bomotho bja Modjadji a ile a fenywa boMohlaba, ka gobane maatla a boModimo bja gagwe a ile a mo gaogela. Tlhabano yeo e hlalošwa go tema ya 2, temaneng ya 2. Moanegwa yoo e lego lentšu fela o hlalošetša Modjadji, Malome le Ngwetšana bao ba dutšego ka go iketla; le ka fao bahlabani ba hlabanago ka gona. Tlhalošo yeo ya tlhabano ga e kgotsofatše babogedi ka gobane:

- Ga go letšhogo mo go boModjadji.
- Bošoro bja tlhabano ga bo kgonwe go hlalošwa ka mokgwa woo.

Ka go realo bomotho bja Modjadji bo emela bofokodi bja motho. Ge e le boModimo bja Modjadji bjona bo emela maatla a gagwe a lerato, kgaogelo, mabobo, bjalobjalo.

Bofokodi bja terama ye *Modjadji* (1957) bo lebane le ge Modjadji a hlalošwa e le yo borutho, wa lerato le kgaogelo, gotee le tše dingwe, bjalobjalo. Thulano yeo (gare ga bomotho le boModimo) e a hlokega, ka go realo go hlokega maatlakgogedi.

Ka tsela yeo thulaganyo ya terama ye ga se ya atlega. Franz o tšweleditše ditiragalo tšeo di lebanego le thulano. Thulano ye kgolo ke yeo e bonagalago gare ga bomotho le boModimo. Ka go realo sethakgodi seo ga se felele felo, ka ge e le makalo go mmadi. Mo go tema ya 1, mongwadi o gatelela boMothodimo bja Modjadji, kudu go melao yeo e laolago pušo ya ba gaModjadji. Go tiišetša taba yeo ya maatla a boMothodimo Mmadsiri o bolela go re:

... re fihlile **felong ga badimo**. A re ye go dula letlapeng lela gore **ke go hlahle** ka tšeo **di tla go go hlagela** bošegong bjono (letl. 3).

Ge go hlokomedišišwa tiragatšo ye go tšweletšwa dithulano, bjalo ka dipego, ka ge go laetša gore nako ye ntši baanegwa ba begelana ka ditaba tšeo di tlogo direga go Modjadji. Go tema ya 1, Mmadsiri o fa ditaelo tšeo Modjadji a swanelwago ke go di latela, ka gobane o tllilo ba mmakgoši. Ka morago ga go kwa ditaba tša badimo, Modjadji o fetola ka go re:

Aowa, go sele. E tla letšatši la **pušo ya ka**. E tla **bophelo bjo bo sa felego** ...Aowa, gona **pušo ya ka e phethegile**, gobane botšofadi **e tla ba motswalapušo** ... Ga ke motho fela ... **ga ke modimo fela** ... **Ke Methodimo** ... ke Modjadji (letl. 10).

Maatla a Modjadji a boMothodimo a gatelelwa ke Mmadsiri ge a bolela ka go fenyana manaba mo go tema ya 2. Taba yeo e lebane le tiragalo ya ntwana ya lehloyo le lenyatšo. Go ka tsopolwa mohlala wa taba ye ge o bolelwa ke Rakoma ka go re:

Mephato ya banna yona e lokile. **Ba tlwaetše marumo a bona**. Ke bagwera. Diphošo tšona ga di hlokege, eupša **phošo ke bophelo bja motho**. **Ba itokišeditše ntwana ka Modjadji** (letl. 21).

Mongwadi o tiišetša **go loka** ga Modjadji ka go tšweletša tiragalo ye bohlokwa ya gore ntwā yeo e felela ge Modjadji a fetoga motho wa **go ba le toka** setšhabeng sa ba gaMudabatshindi. Go gatelela go loka fao Modjadji o re:

Mahlo a Mohlaba, Makgato le Motlokwa **a lebile rena**. Moetapele ke yena Mohlaba. O rata gore Modjadji, **e be Mohlanka wa gagwe** (letl. 22).

Bjale temeng ya 2 go kgalwa dintwa tšeo di tlogo hlola masetlapelo setšhabeng sa ba gaModjadji le sa gaMohlaba. Bošoro bjoo bo gatelelwa ke Malome ge a kgala taba yeo ka go re:

Le a rereša, mma. Ga go khutšo lefaseng. **Lerumo le goka lerumo. Boitefetšo bo tswala boitefetšo...** mahlo a bona a hwibitše mme ditsebe di thibilwe ke modumo wa ntwā (letl. 17).

Go gatelela bomotho bja Modjadji le lerato la gagwe la go hlakana le tlhomphe, yena ka nama o re:

Mohlaba **a se ke a bolawa, a swarwe** (letl. 28).

Ge go nyakwa lebaka Malome o tšwela pele le go gatelela gore, **madi a bogoši ga a tšhollwe**. Badimo ba ka **ema ka maoto** ba se ba robalele, gomme ba welwa ke kotsi (letl. 28).

Se bohlokwa gape ke go re ditiragalo tše ka moka di emela thulano gare ga motho le Modimo. Modjadji o bolela taba yeo ka gore:

Ngwetšana o tla fetoga Modjadji. Ge batho ba mmona ba swanetše go re: **Ke yena Modjadji**, ka gobane Modjadji, ka boeng bja gagwe **a ka se sa**

bonwa ke motho. **E tla ba lentšu la gagwe fela le**
le fihlelelago batho (letl. 37).

Ka lebaka la ditiragalo tše bjale thulano e fedile ka gobane Modjadji a fetogile Modimo. Ditiragalo tšeo di laetša go se atlege ga terama, ka go realo, e na le bofokodi.

Ge e le moko wa ditaba wa *Thellenyane Batlabolela* (1991), o lebane le boitshwaro, ke go re go ka thwe motho o swanetše go phela bophelo bjo bobotse, gape bja go hlompha batho. Ge motho a sa dire bjalo, gona o tlo ikhwetša a lebane le mathata ao a tlogo be a mo lemoša phedišano ye botse le batho. Go kalotaba go lemogwa gore Thellenyane ke motho wa maemo a godimo. Ge go hlokomedišwa maemo ao a gagwe go hwetšwa gore ke ngwana wa mohumi. Bohumi bjabo bo laetšwa ke ntlo ya gabo ye kgolo ye botse ya go ba le diphapoši tše ntši gotee le phahlo ya mabonwa. Batswadi ba Thellenyane (Batlabolela le Mmathapelo) bona ke dirutegi. Ka lebaka la thuto ya batswadi o hloka taolego, ka gobane a bolela gore mohu tatagwe e be e le moruti wa purabura, mola ka go le lengwe mmagwe (Mmathapelo), e le mooki e sego mooki fela, eupša '*sister tutor*' (letl. 1). Ka go bolela ka batswadi ba gagwe bjalo o nyaka gore bagwera ba gagwe ba se mo nyatše gomme maemo a gagwe a hlatlogele godimo. Borapedi bja lapa la boThellenyane bo godiša maemo a gagwe.

Thellenyane ke setšhephi, ka ge a be a sa apare diaparo tša theko ya fase. Taba yeo e tiišwa ke polelo ya gagwe ge a botša kgaetšedi ya gagwe Retlabona, gore a hlokomele gore diaparo tšeo a di aperego gonabjale, 'di tla kua ga sekete sa diranta' (letl. 13). Ke motho wa lenyatšo, wa letagwa, wa sebogo, bjalobjalo. Ka morago ga mathata a kotsi ya sefatanaga o ile a fetoga, ya ba motho wa boikokobetšo, wa tlhompho, wa go rata batho le tše dingwe. Gaseselo o kgahlwa ke ge Thellenyane a amogela seo a lego sona lehono (letl. 65). Ke motho wa phišegelo, wa mahlahla le kgotlelelo. Thellenyane o kgotleletše dipolelo tša bagwera ba gagwe bao ba bego ba re o palelwa ke matriki. Yena o ile a kgotlelela go fihlela ge ba '*Matriculation Board*' ba mo fa setifikeiti sa '*age exemption*'. Gape o

katane le go nyaka dipasari le ge bagwera ba mo kwera. Fela seo ga se sa ka sa mo duba moko go fihlela ge a hwetša seo a se nyakago.

9.4 BOFOKODI BJA *THELLENYANE BATLABOLELA* (1991)

Malebana le bofokodi, ka tshwanelo Thellenyane o swanetšwe go kokobetšwa pele a ka amogelwa gape. Kokobetšo (*go ya fase*) le kamogelo tša gagwe di ka akaretšwa ka moggwa wo:

Kokobetšo	Kamogelo
Thelelenyane ga se a tšwelela dithutong	O ithuta bongaka bja boopedi a tšwelela
Kotsi (bošaedi)	Lerato (boikarabelo, kgotlelelo)
Leoto le ripegile	O sa phela
Ngwana o hlokagetše ka lebaka la bošaedi bja gagwe	Tlhokagalo ya mmagwe (le yena o kwa bohloko)

Le ge lenyalo la Thellenyane le ka bitšwa sehloa go tema ya 5, temana ya 1 ga se sehloa sa mmannete, ka ge nnete e le ge Thellenyane a gobetše le ge leoto la gagwe le ripegile gape le ge a leboga bophelo ka go re:

Ke bone Modimo ga a lahle ngwana wa gagwe.
 Ge nkabe e se baoki ba go swana le boLerato
 Tladi le dingaka tšeo di mphilego thušo ka
 potlako, nkabe re bolela di šele lehono (letl. 65).

Ka tsela yeo thulano gare ga **go loka** le **go se loke** e fedile. Thellenyane (moanegwa yo go itswalanywago le yena) o fetogile motho wa tlhompheo le lerato. Go ka thwe **leoto** la gagwe le emela **boke**. Bjalo ka ge le ripilwe gona **boke** ga bo sa le gona.

Babogedi bjale ba tseba gabotse go re:

- Le boTintela ba tla boa ba amogela Thellenyane.
- Gape tshenyego ya koloi e ka se be le maatla kudu.

Ka fao taba yeo go ka bolelwa gore ke bofokodi bja tiragatšo ye, ka gore go tloga moo maatlakgogedi ga a sa hlwe a na le maatla a nnete (tshwanelo). Ka go realo tlemollo ya lehuto e šetše e le molaleng. Taba yeo e sa nyakago tlhokomelo ya babogedi ke tlhokagalo ya ngwana yoo, ka ge Thellenyane a sešo a hlokofatšwa (otlwa) go molato wo mošoro woo a o dirilego, gore babogedi ba mo amogele. Ka fao taba yeo e sa godiša maatlakgogedi go fihlela ge mmagwe a hlokagala. Tema ya 5, temana ya 4 di fetoga potšišo ya gore na tlhokagalo ya mmagoThellenyane e ka okobatša manyami a tlhokagalo ya ngwana yola? Phetolo ke **Aowa**.

Le ge go le bjalo gape go sa na le mathatanyana a mangwe ao a tshwenyago ge go lekodišišwa tlemollo ya lehuto. Taba ya pele ke gore kokobetšo go tema ya 3, temana ya 3 le ya 4, go bolelwa ka go hloka kwelobohloko ga Kotentsho le Kekwele ge Thellenyane a hweditše kotsi ya sefatanaga a le bookelong; le ka fao Lefehlo, Kgobadi le Gaseselo ba kwelago Thellenyane pelo bohloko le go mo homotša kua bookelong. Ge e le tema ya 5, temana ya 5 yona e lebane le kamogelo mo go bolelwago ka moletlo wa Thellenyane moo a lebogago thekgo ya bagwera ba gagwe le batswadi gotee le Modimo ge a kgonne go phethagatša boikano (dithuto) bja gagwe gape le bagwera ba gagwe Gaseselo, Kotentsho, Tintela, Kekwele le ba bangwe bao ba kgopelago tshwarelo go tšeo ba di dirilego Thellenyane. Le ge go le bjalo seo se sa kgotsofatšego ke go se latelane ka tshwanelo ga ditiragalo tšeo. Ka tsela yeo sekgala seo, go tloga go tema ya 3, temana ya 4 le 5, le tema ya 5, temana ya 5 ke se segolo. Ka fao seo se fokotša maatlakgogedi, ka gobane Thellenyane a fetogile motho wa go loka. Ka lebaka leo bofokodi bo tšwelela ge go sešo go fihlwe sehloeng. Ka tsela yeo gona fao thuto/boitshwaro e gatelelwa le go feta.

Toro ya Gaseselo go tema ya 2, temana ya 2 le dikotsi tseo di latelanago ka tthatlamo di tiišetša bofokodi bja tiragatšo ye *Thellenyane Batlabolela* (1991). Le ge go le bjalo toro yeo ke thekniki ya go godiša maatlakgogedi. Go latelantšha toro le kotsi go swanetše go ba sehloa ka mokgwa woo, Puleng (mongwadi) o sentše maikemišetšo a gagwe a go godiša maatlakgogedi ka tshwanelo, ka gobane o ile a tšwela pele ka go ngwala ditema tše 4 le 5 ge sehloa se šetše se fihleletšwe.

Taba ye nngwe gape ke ya inšorensense. Tlhalošo ya ditaba tša inšorensense go tema ya 4, temana ya 2 e lebane le kalotaba. Gona moo ge e le tlemollo ya lehuto ga e na le maatla, ka gobane e tsene ka kgapeletšo. Tabataba ke gore, go be go otlela motho wa letagwa, gomme gwa hlokagala ngwana yoo a se nago molato. Go senyega ga koloi ga go bohlokwa, ka gore ga go swane le polao ya motho (ngwana). Ge tiragatšo yeo e badišišwa gabotse go lemogwa gore mathata ao a fetoga dinyane. Ka tsela yeo, tseo ga di kgodiše mmadi (e lego motho).

Ka kakaretšo ge go lekodišišwa thulano go *Thellenyane Batlabolela* (1991) go lemogilwe gore ka boripana thulano yeo e na le bofokodi/maatla, ka gobane gantši mongwadi o thulantšha baanegwathuši. Ka fao ke thulano yeo e šomago go godiša maatlakgogedi fela, ka ge go ya ka Groenewald (1993: 20) thulano ya mmakgonthe e le yeo e thulantšhago molwantšhwa le molwantšhi, bjalo yona e bohlokwa, ka gobane e le thulano yeo e lebanego le maikemišetšo a mongwadi. Ke ka fao Puleng a laeditšego bofokodi bja terama ka gona kudu ge a rulaganya ditaba.

9.5 BOFOKODI BJA TERAMA YA NTŠHUTHELELE (1985)

Malebana le terama ye, *Ntshuthelele* (1985), go lemogwa gore go na le bofokodi, kudu bja thulano yeo e tšweletšwago ke baanegwa. Thulaganyo ya tiragatšo ye e bopilwe bjalo ka diterama tše pedi e lego: **teramakgolo** yeo ka gare go yona go nago le **teramannyane**. Go ngwalwa ga terama

ka tsela ye go laetša bofokodi bja mongwadi (Nkadimeng) kudu, ka gobane bo aparela thulaganyo ya papadi.

9.5.1 Kakaretšo ya *Ntshuthelele* (1985)

Mashokudu le Pebetse (monna le mosadi) ba bonala ba hloka lethabo ka lapeng. Mashokudu o thomile ditaba di šele. Yena o ratana (lerato la sephiring) le Selemagae mogwera wa Pebetse. Mashokudu o thabela ditiro tšeo di dirwago ke Selemagae mola e se mosadi wa gagwe. Selemagae o itira wa go loka go Pebetse. Selemagae o befediša Pebetse ka go tsena ditaba tša lapa la gagwe. O kgopela tshwarelo go Pebetse, ka gae a ba fahlile ditabeng tša lapa la bona.

Mashokudu le Pebetse ba etetše lapeng la Selemagae. Mashokudu o gana lapeng la Selemagae ebile o raka mosadi. Pebetse o boa gae, o hwetša Mashokudu (monna wa gagwe) a robetše le Selemagae. Pebetse o swere bothata ka monna wa gagwe yo a sa hlwego a dula ka gae ka tshwanelo. Mashokudu o dula ga Selemagae. O tlogetše lapa le bana ba gagwe. Mashokudu o boile ka lapeng ka mmetela. Selemagae o rela Mashokudu gore a rake Pebetse ka ngwakong go tle go dule yena. Nnete o dira bjalo, gobane a tšere diaparo tša Pebetse a di pharega ntle batho ka moka ba motse ba mo lebeletše ba kgotsa tšeo a di dirago. Ba leka go mo kgala eupša o befetšwe.

Ka morago Pebetse o a hlokagala; bjale Selemagae o dutše tlhenkge (gabotse) ka ngwakong wa Pebetse bjalo ka mosadi wa Mashokudu. Sepeke ke ngwana, ebile o godile ke monna fela Mashokudu o a hlokagala. Selemagae o re ke yena ke yena ka phahlo ya Mashokudu. Sepeke, o meletše Selemagae meno a ka godimo. O nyaka ntlo yabo fela Selemagae o a gana. Sepeke o bega taba maphodiseng. Masetrata o nyaka bohlatse bja lenyalo go Selemagae bo a hlokega. Sepeke o ntšha mabohlatse ka moka go masetrata yoo a laelago Selemagae gore a šuthelele Sepeke ka lapeng labo.

Ge go sekasekwa terama yeo go lemogwa gore go tloga go tema ya 1 go fihla go tema ya 3 (matl. 1-91), ke **teramakgolo**, yeo e nago le baanegwathwadi e lego: molwantšhwa (Mashokudu), molwantšhi (Pebetse) le mohlohleletši (Selemagae) gotee le baanegwathuši ba yona. Mola gape go tloga go tema ya 3, temana ya 2, mo go hlalošwago ge Selemagae a hlohleletša Mashokudu gore ka yona nako ye a nape a rake Pebetse yena a tle ka ntlong (matl.91-101). Ke mo go thoma teramannyane. Go tema ya 5 ke mo go hlalošwago ge Sepeke bjale a thoma go lwantšha Selemagae ka thoto ya batswadi ba gagwe (Mashokudu le Pebetse). Go tloga go tema ya 5, temana ya 1-5, (matl.91-101) ke mo tlemollohuto ya **teramannyane** e thomago gona ebile e felelago ntshe. Go **teramannyane** ye Nkadimeng o tšweleditše baanegwathwadi ba bangwe e lego Selemagae, Sepeke le ngwako (thoto), bao go **teramakgolo** e bego e le baanegwathuši. Fela le ge go le bjalo, go tšweletšwa moanegwathwadi wa mohlohleletši (Selemagae) e le molwantšhwa wa **teramannyane** e lego ya bobedi moanegwathuši (Sepeke) morwa wa Mashokudu le Pebetse e le molwantšhi, gomme ntlo ya boSepeke e le mohlohleletši.

Go tema ya 1, temana ya 1, ke mo go bolelwago ka go hloka khutšo ka lapeng la Mashokudu le Pebetse ka lebaka la go ratana ga Mashokudu le Selemagae mogwera wa Pebetse. Nkadimeng o tšweleditše thulano yeo e lego ka lapeng la Mashokudu le Pebetse, ka ge bjalo bobedi ba gerulana ka meselana ya mahlo. Bona ba boledišana ka sewelo, ka ge yo mongwe le yo mongwe a šogana le tša pelo ya gagwe (letl. 1). Thulano yeo e lego gona ke taba ya semaka ya lerato la sephiri la Mashokudu le Selemagae. Go tema ya 1, temana ya 2 go bolelwa ka ga go thongwa ga go ratana ga Mashokudu le Selemagae ka lapeng la Pebetse. Ke ka ntlong yeo fao go bago le kgonontšho yeo e tšwelelago ge Pebetse a tlogela Mashokudu le Selemagae ba dutše mola yena a eya go robala.

Gona temaneng ya 2 Selemagae le Mashokudu ba bontšha ba na le lerato la sephiri ka go re:

Selemagae le Mashokudu ba šetše ba nnoši, gomme bobedi bo swere ke matšhona, bolwetši bja maitirelo. Ka morago ga kgakanego ya dingongorego tša dipelo, ba alafa bolwetši bja bona ka pheko ya go batamelana (letl. 7).

Go **teramakgolo** ye go tšweletšwa dithulano tše di lego magareng ga baanegwathwadi e lego Mashokudu (molwantšhwa), Pebetse e lego molwantšhi le Selemagae e lego mohlohleletši. Taba ya thulano e tšwelela gabotse go tema ya 1, temana ya 3 ge Mashokudu a reta dijo tšeo di apeilwego ke Selemagae (e sego Pebetse), ebile a ekwa bose (letl. 20). Gape le ge Mashokudu a ponyaponyetša Selemagae ka mahlo gomme Selemagae a ikgantšha ka go šikinya nkgapa (letl. 21). Thulano ye e golela pele kudu ge Selemagae a tsena ditaba tša lapa la Pebetse ka mo go sa kwešišegego mo go tema ya 1, temana ya 2. Mashokudu o thulana le Pebetse, ka gobane a ganela ka lapeng la Selemagae.

Pebetse o boile lapeng la Selemagae o hwetša ditšhwene di sohlotše bana. Mashokudu o hloka botšhabelo o fotlela Pebetse go tema ya 1, temana ya 6. Go temana ya 6, Pebetse o kganyogela Mashokudu madimabe go tšeo a di dirago tša lerato go Selemagae. Ka lebaka la lerato go Selemagae Mashokudu o napile ga a sa le bea lapeng la gagwe. Ka go realo o tlogetše lapa la gagwe o dula le Selemagae, mo go tema ya 2, temana ya 2.

Mashokudu o thulana le Selemagae ka tša lerato, kudu ge a na le boitsholo a gopola badimo babo. O thomile go nagana ka ba ba hwilego, melato ya bona e fedile mo go tema ya 2, temana ya 4. Mashokudu o itshola ka go iphatela segola lapa le le gona ditaba tše di mo temaneng ya 4.

Thulano ye kgolo gare ga Mashokudu le Pebetse ke ge Mashokudu a botša Pebetse gore a šuthelele Selemagae ka lapeng a rata goba a sa rate tema ya 2, temana ya 5. Mashokudu o hladile lapa la gagwe bjale o botša

Selemagae gore o hladile Pebetse gomme mosadi ke yena bjale, tema ya 2, temana ya 6 (letl. 47).

Mo go tema ya 3, temana ya 1 ke moo maatlakgogedi a golelago pele, ge bjale Mashokudu a ntšha diaparo tša Pebetse a di phara ntle boRaesetša, Mmatladi (basadi ba motse) ba mo lebeletše, ebile ba mo kgala ba kgotsa tiragalo yeo. Le ge go le bjalo Pebetse o ikana ka bosadisadi bja gagwe ka go re:

Nna ge ke hwa ke tlo hwa le bana ba ka! Go fo
hlwa go le ka wona mokgwa wo; ga se mathomo
ka nna, ebile e ka se be mafelelo ka nna (letl. 54).

Go tiišetša le go gatelela bosadisadi bja gagwe go tšwela pele Pebetse o re:

Le ge ba ntaya mohla ke tloga ga gešo, ba bagolo
ba itše tša bogadi o tlo di hwetša, gomme o se di
makalele, eupša o di kgotlelele (letl. 55).

Ye ke thulaganyo yeo e lebanego le thulano ya terama ye kgolo. Ka go realo, go tema ya 3 go fihla go tema ya 5 ke thulano yeo e lebanego le teramannyane yeo Selemagae e lego molwantšhwa. Ka tsela yeo Selemagae o tiišetša bofokodi bja molwantšhwa (Mashokudu) wa teramakgolo ka go re:

Ke gore **ke hlologetše go ipona** ke le mosadi wa
basadi, **ke šupa ka monwana**. Gape batho ke go
dula fase, ba nama maoto, e sego go kudupana le
go hunyela. **Fela ge o paletšwe**, e tlo ba maswabi
a magolo go nna. Naa go wena go tloba bjang?
(letl. 56).

Taba ye e gatelela **go se loke** ga Selemagae. Ka morago ga thulano ya Mashokudu ge a phuthetše Pebetse tša gagwe, gomme a šetše le Selemagae ka ngwakong, o a hlokagala tema ya 3, temana ya 2. Ka go realo go tsoga thulano gare ga Sepeke (morwa wa Mashokudu le Pebetse) le Selemagae sebakwa ke ntlo ya batswadi ba gagwe yeo go dulago Selemagae ka go yona, tema ya 5, temana ya 2. Selemagae o lekile go baka ntlo go fihlela ge Masetrata a namola ntwā yeo, ka ge bohlatse bo na le Sepeke. Sephetho ke gore thoto ya Mashokudu le Pebetse e fiwe Sepeke ka semolao.

9.6 KAKARETŠO

Gantši diterama tša sefala di na le bofokodi bja thulaganyo, gape tša ba tša hloka maatlakgogedi. Taba yeo e hlokomešitšwe ge go sekasekwa dithulaganyo tša *Modjadji* (1957), *Thellenyane Batlabolela* (1991) le *Ntšhuthethelele* (1985). Bofokodi bja *Modjadji* (1957) ke go re, thulano gare ga bomotho le boModimo ga se ya phethega gore go be tekatekano. Ka lebaka leo, maatlakgogedi a a hlokega, ka gobane Modjadji o swantšhwa bjalo ka motho yo a nago le maatla a Modimo. Ge e le *Thellenyane Batlabolela* (1991) le *Ntšhuthethelele* (1985) thulano mo go tšona e felela mo mathomothomong a terama. Go tloga moo diterama tše ga di sa na le maatlakgogedi. Nkadimeng ge a lemoga taba yeo o ile a thoma ka thulaganyo ye mpsa a leka go tsoša maatlakgogedi ka tsela yeo, fela a se atlege.

Mafokodi a mohuta wo ga se a lemogega tiragatšong tša radio, ka ge e le tša go atlega. Lebaka ke gore batheeletši ba ka se di amogele ba di theeletša, ke ka tsela yeo ditiragatšo tša radio e lego tša go phela, ka ge di gašwa, di theeletšwa gomme batheeletši ba ipshina ka go di theeletša. Go tša sefala go hlokega babogedi. Diterama tšeo di ngwalelwa lengwalothuto di balwa ke bana ba dikolo ga di diragatšwe, ka gobane go se na le babogedi bao ba tlogo di phediša.

Bjale go ya go hlokomelwa **thumo** e lego kgaolo ya lesome.

KGAOLO YA LESOME

10.1 THUMO

Kgaolo ye e lebane le thumo ya phatišišo ye, yeo e tswalelwago ka nyakišišo ya ditaba go ya ka dikgaolo. Go tlo tlaleletšwa ka go senkasenka ditlhopho tša diterama tša Sepedi. Dikgoro tša nyakišišo ye di tlo tswalelwa ka go gatelela bohlokwa bja diterama tša bogologolo, tša sebjalebja le tša elektroniki.

10.2 KGAOLO YA PELE

Kgaolo ye, e lebane le motheo wa nyakišišo ya dingwalo (diterama) tša mathomo tša Sepedi e lego tša bogologolo le tša sebjalebja. Go tšwela pele go lekodišitšwe maikemišetšo a lengwalonyakišišo le, e lego (a) go bontšha ka mo dingwalo tša tiragatšo ya sebjalebja di tšweletšago phetogo ya bophelo (e sego setšo) bja Bapedi ka gona le (b) ka fao bokgoni bja bangwadi bo tšweletšego (godilego) ka gona. Gape go lemogilwe mathata ao Breed (1956) a kopanego le ona ge a leka go hlopha diterama tša Sepedi.

Go taba yeo ya motheo wa nyakišišo ya dingwalo (diterama) tša mathomo tša Sepedi, se bohlokwa e bile tlhalošo ya tiragatšo ya bogologolo yeo e tšweleditšwego ke Finnegan (1970) le Dhlomo (1939), gomme gwa laetšwa diphapantšho tša tšona gotee le sebopego. Go tšwela pele go taba yeo ya dingwalo (diterama) go laeditšwe phapano gare ga terama ya bogologolo le ya sebjalebja, bjalo ka ya sefala, ya radio le ya thelebišene le diphapantšho tša tlhelo gammogo le tša tlaleletšo.

Go hlokometšwe gape kgolo le tšwetšopele ya terama ya Sepedi go tloga ka 1935 go fihla ka 1994. Go ukamilwe tiragatšo go ya ka paka ya histori go laetša go gola goba go tšwela pele ga bokgoni bja bangwadi. Go gatelela bokgoni bja bangwadi go tšweleditšwe dipalopalo tša diterama go

ya paka tša tšona tša phatlalatšo go ya ka mengwaga. Le ge go le bjalo go laeditšwe le mathata a dingwalo (diterama) ka morago ga 1994.

Bjale go ya go hlokomelwa motheo wa tlhophokgolo le tlhopho ya terama kgaolong ye e latelago.

10.3 KGAOLO YA BOBEDI

Mo kgaolong ya bobedi go hlokometšwe motheo wa tlhophokgolo le tlhopho ya terama. Gona kgaolong yeo go tšwetšwe pele ka banyakišiši ba dingwalo tša Maamerika go lebeletšwe dikokwane tšeo di lebanego le (a) histori, (b) leago, le (c) dipolitiki e lego tša thutadingwalo. Go fatetšwe pele gape gona kgaolong yeo ka banyakišiši ba dingwalo tša Maisimane bao le bona ba hlokometšego dikokwane tša go hlaloša kgolo ya diterama tša Seisimane, e lego (a) histori, (b) politiki le (c) leago. Gape go tlaleleditšwe ka go lekodišiša gore borateori bao ba nyakišišitšego dingwalo tša Sepedi bona ba boletše eng mabapi le tšona. Go lemogilwe gore basekaseki ba dingwalo tša Sepedi bjalo ka Serudu (1983) le Groenewald (1983) ba hlophile dingwalo tšeo (e sego diterama fela) ka go diriša diteng/histori gomme ba di hlopha go ya ka dipaka goba mabaka. Ka fao bona ba dirišitše ngwaga go laetša dipaka tšeo.

10.4 KGAOLO YA BORARO

Kgaolong ye ya boraro go laeditšwe phapano gare ga terama ge e le sengwalo le ge e le tiragatšo. Se bohlokwa fao ke gore Groenewald (1983) o tiišeditše le go gatelela mahlakore ao a lebanego le papadi. Go tšwela pele go lebeledišitšwe bohlokwa bja ditema le ditemana. Gona moo kgaolong yeo go gateletšwe gape lehlakore la terama ge e le sengwalo, e sego la tiragatšo. Ka tsela yeo go lehlakore le la papadi ge e le tiragatšo, go hlalošitšwe dikgopolo tše, e lego (a) babapadi, (b) poledišano, (c) ditaetšosefala/papadi ga ešita le (d) seširo.

10.5 KGAOLO YA BONE

Kgaolong ye ya bone go hlokomedišitšwe mokgwa wa nyakišišo e lego (a) wa go hlaloša, (b) wa go hlopha le (c) wa go bapetša. Go tšwela pele go lekotšwe tšhupetšonyakišišo le tlhalošo ya dikgopolo kudu ge nyakišišo ye e nepiša tiragatšo bjalo ka sengwalo sa matlalo a mararo a sebopego, e lego (a) diteng, (b) thulaganyo le (c) mongwalelo wo o hlalošitšwego ka botlalo gomme gwa laetšwa le tshepedišo ya ditaba go tloga ka kgaolo ya pele go fihla ka ya mafelelo.

10.6 KGAOLO YA BOHLANO

Kgaolo ya bohlanano yona e malebana le dikokwane tša tlhopho ya diterama bjalo ka sengwalo. Go tlhopho yeo go laeditšwe tlhopho ye e lebane le diteng: sererwa sa ditiragatšo tša Sepedi ge se amana le diterama tša Bokriste, tša politiki, tša histori, tše di lebanego le leago, tša setšo le tša (ditaba tša) bogoši.

Gona kgolong yeo, go gatetšwe pele ka go hlokomediša diteng bjalo ka bokamorago bja diterama: histori gomme go tsinketšwe (a) kgethologanyo ya merafe, (b) melao ya Sekgowa, (c) phetogo ya setšo, (d) thulano gare ga setšo le sebjalebja le (e) tlhopho ya setšo. Gape gona fao kgaolong ya bohlanano go lebeledišitšwe dikakaretšo tša diteng tša diterama tšeo di lebanego le politiki ya bogologolo (E.K.K Matlala) le politiki ya sebjalebja (Serudu) gotee le dihlogwana tša tšona tšeo di tiišetšago ditaba ka botlalo. Ditiragatšo tšeo ke tše di latelago: (a) *Serogole* (1948) ya Matlala le dihlogwana tša diteng tša kakaretšo e lego:

- Kgethollo ya merafe (1910)
- Mathata a dipasa
- Tlhokego ya mešomo (1945)
- Tshwaro ya bašomi ke bengmešomo
- Thuto (1948)

Go kakaretšo ya politiki ya sebjalebja (Serudu) go lekotšwe diterama tše: (a) *Naga ga di etelane* (1977), (b) *Kelelagobedi* (1983) le *Joo! Ke Morwaka!* (1993). Go (a) go ahlaahlilwe mathata a:

- Bathobaso nakong ya ‘*apartheid*’.
- Thuto ya Babaso mehleng ya NP,

Go (b) gona ke:

Thulano gare ga NP le Mokgatlo wa ANC.

- Dikgwabo ka seboka.
- Tshebi ya dira

Mola (c) gona go le:

- Seemo sa thuto
- Kgethollo ya thuto go ya ka merafe
- Tshwaro ya bana dikolong

10.7 KGAOLO YA BOSELELA

Malebana le kgaolo ye ya boselela go hlokomedišitšwe kakaretšo ya diteng gotee le ditaba tša diteng tšeo e lego thulano gare ga setšo le sebjalebja. Go *Mahlodi* (1968) Mminele o gateletše kudu, thulano yeo e lego gare ga setšo le Sekriste. Go laeditšwe gape kgohlano yeo e lego gona go tshepedišo ya lenyalo ka setšo le ka Sekriste. Ge e le *Maaberone* (1940) go tiišeditšwe bohlokwa bja peakanyo ya lenyalo ka Sepedi kudu ge batswadi ba thoma go thulana le bana ba bona. *Lesang Bana* (1968) go lebeledišitšwe ditokelo tša bana go bophelo bja bona. Go yona go kgalemelwa tumo ya batswadi go bana ba bona. Go *Ga a mo Swanela* (1982) go gatelelwa go hloka tlhokomelo ga bana ba leloko ka morago ga go hlokagalelwa ke batswadi, ke go re go šala le rangwane ke molahlego.

Ge e le go *Tshekong* (1950) go tsinketšwe tshepedišo ya melato lekgotleng la Sekgowa go bapetšwa le ka fao melato ya setšo e sekwago ka gona. Maredi, go *Mo go fetileng kgomo* (1968) go tiišeditšwe gore setšo le Sekriste ka melao ya bophelo di a swana, ebile di a kwana bjale batho ba di aroša tseleng ya tšona ka lebaka la megabaru. Go *Sealogana* (1971), go laeditšwe ka fao sebjalebja se gakantšhago bafsa ka gona, ka ge ba hlokomologile segagabobona. Go *Leobu* (1977) go tšweletšwa ka moo Sekgowa se sepedišago batho (bafsa) leswiswing ka gona, kudu ge ba forwa ke go ja le ka fao Babaso ba šetšego ditlwaelo le ditiro tša Makgowa morago ka gona. Malebana le *Šaka la pelo ga le tlale* (1990) go swaraswarilwe ditaba tšeo di hlolago lehloyo gare ga batswadi le bana, kudu ge batswadi ba rata go kgethela bana ba bona balekani ba dipelo tša (lerato) bona. Ge e le go *A mo swina ngwanana' thakana* (1991) go senkasenkilwe seo e lego mathata a leago a malapa: Ka maatla ge monna a hlompolla lapa la gagwe, ka go hlala mosadi wa dikgomo go thwe go bonwe motlabo gammogo le ditlamorago tša tlhalo bophelo.

10.8 KGAOLO YA BOŠUPA

Go kgaolo ye ya bošupa go hlokomedišitšwe boitshwaro bja bagologolo go *Mošwang wa Matuba!* (1966) le bja bafsa mo go *Thellenyane Batlabolele* (1991). Go hweditšwe gore bagologolo ba be ba iphihla ge ba dira dilo mola bafsa bona e le dibogo go tšeo ba di dirago. Go lebeletšwe kakaretšo ya diteng tša terama ya *Mošwang wa Matuba!* (1982) gotee le dihlogwana tšeo di amanago le yona e lego (a) barei ba kubu ba gahlana madibeng, (b) ditlwaelo le mekgwa ya bogologolo le (c) kgatelelo ya melao ya sekgowa. Mola go kakaretšo ya diteng tša terama ya *Thellenyane Batlabolele* (1991) gona go lekotšwe dihlogwana tšeo di tswalanago le yona e lego (a) nyatšamolala e hwetše molaleng, (b) mathata ao a tlišwago ke lenyatšo, (c) lenyatšo la bafsa go batswadi, (d) phetogo ya bophelo go bafsa, (e) tše botse motho o a itirela, (f) bafsa ba ithabiša bošaedi le (g) phetogo ka morago ga mathata.

Go tšwela pele gona kgaolong yeo, go lekodišitšwe ditiragatšo tša radio le tša thelebišene, tšeo di lebanego le (a) thulano gare ga setšo le Sekriste, (b) politiki, (c) botseka, (d) tše di hlakantšego nnete le boikgopolelo le (e) boitshwaro gotee le (f) tša go ithabiša, e lego *Ditšwamaphotomoyeng* (1983), *Le diphiri di tla utologa* (1994) le *Nkgatoge* (1994).

10.9 KGAOLO YA SESWAI

Kgaolo ya seswai e malebana le ka fao go hlokomedišitšwego sebopego sa terama I le sebopego sa terama II. Go sebopego seo sa terama I, go šeditšwe (a) botelele bja terama le nako ya go e diragatša, (b) poledišano (popego), le (c) tekanyo/pitlaganyo ya sefala mabapi le tikologo, baanegwa le ditiragalo. Go gatela pele gona kgaolong ye, go lebeledišitšwe nako ya go diragatšwa ga tiragatšo, maatlafatšo ya ditiro tša baanegwa le polelo go hlaloša semelo sa moanegwa ka botlalo.

Go tsopotšwe mehlala e se mekae go diterama tše: *Maaberone* (1940), *Bana ba mpa ba jana* (1989), *Le diphiri di tla utologa* (1991), *Le badimo ba tla bolela* (1994), *A mo swina ngwanana' thakana* (1991), *Ntšhuthethelele* (1985), *Nkgatoge* (1994), *Šaka la pelo ga le tlale* (1990), *Modjadji* (1957) le *Mošwang wa Matuba!* (1966).

10.10 KGAOLO YA SENYANE

Go sebopego sa terama II go šeditšwe, (a) go šomišwa ga ditaetšosefala, le (b) go rulaganywa ga ditaba tša terama. Mabapi le go rulaganywa ga tiragatšo go hlokomedišitšwe *Modjadji* (1957), *Thellenyane Batlabolela* (1991) le *Ntšhuthethelele* (1985), ka ge di na le mafokodi a tšona.

Go mafokodi ao go tsinketšwe thulano go *Modjadji* (1957), kokobetšo le kamogelo go *Thellenyane Batlabolela* (1991). Ge e le *Ntšhuthethelele* (1985) go lemogilwe tiragatšo ya diterama tše pedi e lego teramakgolo le teramannyane. Mafokodi a mohuta wo ga se a lemogege tiragatšong tša radio, ka ge e le tša go atlega.

11 TLHOPHO YA TERAMA YA SEPEDI

Ka 1956 Breed o ile a re, go hlopha diterama tša Sepedi ga go kgonege. Ka go realo bjale go fetile mengwaga ye masomenne go gatišitšwe terama ya Sepedi. Ka fao nyakišišo ye e tšweleditše ditaba tše bohlokwa mabapi le kgolo le tšwetšopele ya ditiragatšo tše. Peleng go boletšwe ka ga diterama tša bogologolo e lego tlhokofalo ya kgoši, (*tribal drama*) le tše dingwe, bjalo bjalo. Dipapadi tše ga se tša ngwalwa, fela di a phela, ka gobane magaeng tše dingwe tša tšona di sa diragatšwa, le ge fela o ka re e sa le tša bogologolo tša go lebana le setšo sa Bapedi. Se bohlokwa ke gore diterama tše di tlile go ba le sebopego se sefsa, gomme tša fetoga ditiragatšo tša sebjalebjae tša go diragatšwa, bjalo ka tše tša bogologolo; ke moo phapano gare ga baraloki le babogedi e timeletšego gona. Pulo ya Palamente ke mohlala wo mobotse wa diterama tše. Polokosemmušo le polokosešole ke mehlala ye mengwe ya go nyaka go swana le poloko ya kgoši ge e le bogologolo. Ka tsela yeo ditiragatšo tša mohuta wo e lego wa bogologolo moo babapadi le babogedi e lego batho ba tee, di sa tšwela pele ka go diragatšwa.

Mohuta wo wa bobedi wa diterama ke wa tše di ngwadilwego, bjalo ka *Maaberone* (1940) ya (Franz), *Kelelagobedi* (1983) ya Serudu, bjalo bjalo. Mathata a magolo a tšona, ke gore ga di phele le ge fela di ngwaletšwe sefala, ga se tša diragatšwa. Mathata ao a lebane le mabaka a mabedi a magolo e lego (a) Babaso ga se ba tlwaela diterama moo go fapantšhwago babapadi le babogedi, le (b) dikgonagatši, bjalo ka diteatere, batšweletši, babapadi ba go bapala bao e lego mošomo wa bona, bjalo bjalo. Ditlabela tše tša terama di a hlokega diterameng tše. Ka lebaka leo go thwe, diterama tša go ngwalwa ga di phele, ka gobane ga di diragatšwe. Tšona di nyaka go swana le dipadi tše e lego dipoledišano. Le ge go le bjalo diterama tše di sa ngwalwa, ka ge di phedišwa ke lenaneothuto, ka gobane lenaneothuto le a di nyaka. Ka fao di sa ratwa, ka ge di ngwalelwa dikolo. Bangwadi bona ba thabile/kgotsofetše le ge di sa diragatšwe. Tabakgolo ke gore di a phela, ka lebaka la lenaneothuto. Ge e ka be lenaneothuto le

be le se gona, gona diterama tseo di be di tlo hwa la pitšana ka ge la segwana le rokwa.

Ge go hlokomelwa histori ya ditiragatšo tša go ngwalwa, go lemogwa tšwetšopele, ke go re tšela tša mathomo di sa na le mafokodi a magolo ao a bontšhago gore bangwadi bao ba be ba se ba tlwaela go ngwalela sefala. Fela bangwadi ba matšatši a lehono ba thomile go ngwala ba phala bale ba mathomo gagolo ge radio e thomile go gaša diterama tša yona. Bjale bangwadi ba lemoga ka moo polelo le poledišano ya tiragatšo di fapanago le tša padi goba kanegelo ka gona. Le ge go le bjalo dipapadi tša bona di sa na le mafokodi, ka ge diterama tša Serudu (1983) e le tše telele, mola tša Nkadimeng (1985) le ya Puleng (1991) di na le mafokodi a thulaganyo, bjalobjalo. Diterama tseo e sa le tša maitekelo, ka ge di sešo tša diragatšwa, gomme bangwadi ba ka se phošolle diphošo, mola gape diterama tseo di ka se phele.

Ge go bolelwa ka ga ditiragatšo tša radio le tša thelebišene, gona go lemogwa katlego ya tšona. Diterama tše di phala tšela tša go ngwalwa, ka gobane bangwadi ba šomiša poledišano, le ka moo ba rulaganyago ditaba ka gona go lokile. Diterama tseo ke dipapadi tša go phela, gape di a kgahliša. Gantši go tlo kwewa batheeletši ba bolela ka ga baanegwa, le ge e le tiragalo ye e itšego ge ba gahlana mo tseleng, ka ge ba kgahlilwe ke tseo ba di theeditšego.

Diterama tše di thomilwe go gašwa ka 1960 gomme tša thoma le go atlega di sa tloga; ka go realo di fapana le tša bogologolo, ka gobane babapadi le babogedi ba a fapana, ka ge babapadi ba tlabakeditšwe (tšhepišitšwe) ka mešogofela, mola ba bangwe e le batho fela. Ditiragatšo di fapana le tša sefala, ka gobane sefala se le kgojana le babogedi. Go se be kgauswi le babogedi ga sona ke bofokodi bja terama ya mohuta woo, fela ge e le teatere moo diterama di bapalwago gona phapantšho ye maatla, ka ge babogedi ba tla ipshina ka go bogela le ge ba sa e bogele ka boithatelo.

Go tlo rungwa ka gore, polelo ya Breed (1956) ya gore ga go kgonege go hlopha diterama tša Sepedi go ya ka kgolo goba tšwetšopele ya tšona ga e sa na le bonnete lehono. Ge go hlokomelwa diteng tša dipapadi go lemogwa ditaba tše di hlakahlakanego gomme mo go tšona go ka se tšweletšwe ditlhopho tša dipapadi tša Sepedi. Fao polelo ya Breed (1956) e sa eme e tiile. Ke ka lebaka leo monyakišiši a ka se kgonego go šomiša diteng, e lego letlalo le lengwe la sengwalo, bjalo ka kokwane ye maatla ya go hlaloša kgolo goba tšwetšopele ya terama, ka gobane di swantšha go fetoga ga bophelo bja batho; ga di tšweletše bokgoni bja bangwadi le ge e le go atlega ga diterama. Dikokwanekgolo tše di nepišago go gola goba go phela ga terama ke thulaganyo ya terama ye e lego letlalo le lengwe la yona bjalo ka sengwalo le lehlakore la tiragatšo e lego kokwane ye bohlokwahlokwa.

Ke dikokwane tša mathomo tše di šomišwago ge go hlopšha diterama. Tšona di hlaola diterama tša sefala tše di ngwaletšwego lenaneothuto di sego tša atlega le tša go gašwa, e lego tša radio le thelebišene. Godimo ga moo le histori ya tiragatšo ya Sepedi e ka šomišwa bjalo ka kokwane ye nngwe ye bohlokwa, ka gobane e fapantšha sebopego sa tiragatšo ya bogologolo le sa ya sebjalebja (go ngwalwa). Kokwane ye e hlaola tšeo mo go tšona go sego phapano yeo e lego gona.

Ge go rungwa ditaba go ka thwe, go na le ditlhopho tše tharo e lego (a) tlhopho ya bogologolo, (b) ya (go ngwalwa) ya sebjalebja ya go thoma ka 1935 le (c) ya go gašwa ga diterama tša elektroniki go tloga ka 1960.

- Diterama tša bogologolo di sa tšwela pele, di sa bapalwa, bjalo ka mehleng yeo, fela di na le mehuta ye mefsa e lego polokosemmušo.
- Tša go ngwalwa go thoma ka 1935 ga di phele, ka ge di ngwaletšwe lenaneothuto/dikolo ka fao ga di diragatšwe. Tšona di sa na le mafokodi ao a tlogo lokišwa ge di diragatšwa, ebile bangwadi ba thoma go lemoga phapano gare ga polelo, poledišano

le thulaganyo ya terama go hlaloša le khuetšo ya tša radio. Gape ge di diragatšwa bangwadi ba tlo kgona go itlwaetša botelele bjo bo lebanego bja sengwalo seo le tše di kgonegago le tše di sa kgonegego sefaleng.

- Tša go gašwa (elektroniki) go tloga ka 1960 ke tša go atlega, ka lebaka la ge di se tša ngwalelwa lenaneothuto e le tša go itloša bodutu. Ka tsela yeo ke tšona tšeo di phelago, ka gobane go se na le kgapeletšo ya lenaneothuto.

Ka boripana tša go phela ke tša bogologolo le tša go gašwa (elektroniki). Tša sefala tšona, ka ge di sešo tša diragatšwa, di sa le tseleng ya go diragatšwa. Ka lebaka la gore bangwadi ba thomile go phošolla diterama tša sefala. Le ge ka ngwaga wa 2004 go šetšwe go ngwadilwe diterama ga di ešo tša diragatšwa, ka ge e se diterama tša go phela.

12 BIBLIOKRAFI

12 .1 Matseno

Bibliokrafi ya nyakišišo ye, e arotšwe ka dikarolo tše tharo, e lego, dipuku tša mothopo, dipuku tša teori le dipuku tša teori tšeo di badilwego di sego tša tsopolwa.

A. DIPUKU TŠA MOTHOPO.

1. Bopape, H.D.N. 1978. *Makgale*. Pretoria: J.L. van Schaik.
2. Bopape, H.D.N. 1985. *Dikeledi*. Pretoria: J.L. van Schaik.
3. Bopape, M.L. 1993. *Mmagampone ga o lewe*. Mabopane: L.Z. Sikwane Publishers.
4. Franz, G.H. 1940. *Maaberone*. Bloemfontein, Kaapstad: Nasionale Pers.
5. Franz, G.H. 1957. *Modjadji*. Johannesburg: Afrikaanse Pers.
6. Kgatle, I.P. 1952. *Se weleng dilo godimo*. Johannesburg: Afrikaanse Pers-Boekhandel.
7. Kgatle, I.P. 1965. *Di papadi tše kopana*. Pretoria: J.L. van Schaik.
8. Kgomoesoana, P.P. 1985. *Dithola tša Mahlakung*. Johannesburg: Educum.
9. Khomo, G.J. 1968. *Lesang Bana*. Pretoria: J.L. van Schaik.
10. Make, H.M.I. 1948. *Sello sa Tonki le Pere*. Pretoria: J.L. van Schaik.
11. Make, H.M.I. 1954. *Mokgelekgetha*. Johannesburg: Afrikaanse Pers-Boekhandel.
12. Makgaleng, M.M. 1964. *Tswala e a ja*. Pretoria: J.L. van Schaik.
13. Makgamatha, M.P. 1987. *Tau Modulathoko*. Pretoria: J.L. van Schaik.
14. Makwala, S.P.N. 1958. *Kgašane*. Pretoria: J.L. van Schaik.
15. Maloma, L.M. 1971. *Marangrang*. Pretoria: J.L. van Schaik.
16. Maloma, L.M. 1983. *Ga a mo swanela*. Pretoria: J.L. van Schaik.
17. Mamadi, S.A. 1979. *Ledile le dipapadi tše dingwe*. Pretoria: J.L. van Schaik.
18. Mamadi, S.A. 1993. *Marema*. Pietermaritzburg: Centuar.
19. Maphopha, M.H. 1990. *Lesolo la Nakedi*. Pretoria: Via Afrika.
20. Maphopha, M.H. 1991. *Tahlego*. Pretoria: J.L. van Schaik.

21. Maphopha, M.H. 1994. *Mmalehufa*. Pretoria: J.L. van Schaik.
22. Maredi, H.P. 1966. *Mošwang wa Matuba!* Pretoria: Voortrekker Pers.
23. Maredi, H.P. 1968. *Mo go fetileng Kgomo*. Pretoria: Beter Boeke.
24. Maredi, 1994. *Modipadi 'a Ngwato*. Pretoria: De Jager-Haum.
25. Matlala, E.K.K. 1941. *Tšhukudu*. Bloemfontein Nasionale Pers.
26. Matlala, E.K.K. 1948. *Serogole*. Pretoria: J.L. van Schaik.
27. Matlala, E.K.K. 1976. *Tšhaka I*. Lesotho: Morija.
28. Matlala, E.K.K. 1983. *Tšhaka III*. Lesotho: Morija.
29. Mminele, J.S. 1968. *Mahlodi*. Pretoria: J.L. van Schaik.
30. Mmutle, S.R. 1991. *Go senywa šako la hloka thobela*. Johannesburg: Educum.
31. Mogoba, M.S. 1960. *Nnang*. Johannesburg: Afrikaanse Pers.
32. Mojalefa, M.J. le L.M. Maduane 1991. *Sebakaborena*. Randburg: Vivlia Publishers & Booksellers.
33. Mojalefa, M.J. le L.M. Maduane 1992. *Mantsikinyane a Makorobetsapelo*. Mabopane: L.Z. Sikwane Publishers.
34. Moloisie, R. B.L. 1950. *Tshekong*. Johannesburg: Afrikaanse Pers.
35. Moswane, J.M. 1991. *Ditlamorago*. Pretoria: J.L. van Schaik.
36. Motimele, M.A. 1994. *Nkgatoge*. Pretoria: Actua Press.
37. Motodi-Nchabeleng, N.S. 1993. *Kgang ga e age*. Cape Town: Maskew Miller.
38. Mphahlele, M.P.N. 1982. *Setsiba ganong*. Goodwood: Via Afrika.
39. Mphahlele, M.P.N. 1986. *Le wena*. Pretoria: De Jager-Haum.
40. Nchabeleng, C.K. 1971. *Sealogana*. Pretoria: J.L. van Schaik.
41. Nchabeleng, C.K. 1977. *Leobu*. King William's Town: Educum.
42. Ngoepe, J.D.N. 1948. *Maaka ga se Makhura*. Pretoria: J.L. van Schaik.
43. Nkadimeng, H.M. 1985. *Ntšhuthelele*. Pretoria: J.L. van Schaik.
44. Nkadimeng, H.M. 1989. *Bana ba Mpa ba a jana*. Pretoria: J.L. van Schaik.
45. Nyatlo, E.L. 1984. *Ngwanaka*. Pretoria: J.L. van Schaik.
46. Phatudi, C.N. 1966. *Kgoši Mmutle III*. Pretoria: Beter Boeke.
47. Puleng, N.S. 1991. *Thellenyane Batlabolela*. Pretoria: De Jager-Haum.
48. Puleng, N.S. 1994. *Le diphiri di tla utologa*. Pretoria: De Jager-Haum.

49. Rammala, M.M. 1971. *Rangwane ke go paletše*. Pretoria: J.L. van Schaik.
50. Serudu, M.S. 1977. *Naga ga di etelane*. Pretoria: J.L. van Schaik.
51. Serudu, M.S. 1983. *Kelelagobedi*. Pretoria: J.L. van Schaik.
52. Serudu, M.S. 1990. *Šaka la pelo ga le tlale*. Pretoria: J.L. van Schaik.
53. Serudu, M.S. 1991. *A Mo Swina Ngwanana 'Thakana*. Pretoria: Out of Africa.
54. Serudu, M.S. 1993. *Joo! Ke Morwa 'ka!*. Randburg: Vivlia.
55. Serudu, M.S. le I.S. Masola 1993. *Ditšwamaphotomoyeng*. Pretoria: Out of Africa.
56. Tema, G.P. 1976. *Ke sefe Senakangwedi*. King William's Town: Educum.
57. Tseke, N.S. 1982. *Bonang tša Bopudi*. Pretoria: J.L. van Schaik.
58. Tseke, N.S. 1994. *Di šitile Phaahle*. Pretoria: J.L. van Schaik.

B. DIPUKU TŠA TEORI TŠE DI TSOPOTŠWEGO.

1. Abrams, H.M. 1985. *A Glossary of Literary terms*. Fordworth: Harcourt Brace Colledge.
2. Abrams, H.M. 1988. *A Glossary of the Literary Term*. (5th ed.). London: Rinehart and Winston Inc.
3. Albee, E. 1928. *Counting the Ways and Listening*. New York: Atheneum.
4. Altenbernd, L. le L.L. Lewis 1966. *A Handbook for the Study of Drama*. New York: Macmillan Publishing Co. Inc.
5. Anon. 2000. *Bibele*. Cape Town: Bible Society of South Africa.
6. Anon. 1988. *Bošexo byo Bokxetwa*. Eerste Fabrieke Noord-Sotho Boek Depot.
7. Anon. (s.a). *Katekisima e nyane ya Dr Martinus Luther*. Pietersburg: ELCT-Book Depot.
8. Anon. 1988. *Sesotho sa Leboa: Terminology and Orthography, No 4*. Tshwane: Kgoro ya Thuto le Tlhahlo.
9. Bal, M. 1980. *Narratology : Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto: University of Toronto Press.
10. Bopape, M.L. 1992. *A Comparative Study of Three Northern Sotho Tragedies*. M.A. Dissertation. Pretoria: University of South Africa.

11. Bopape, M.L. 1999. *Northern Sotho Historical Dramas: A Historical Biographical Analysis*. DLitt. Thesis. Pretoria: University of South Africa.
12. Bothma, C.P. 1994. *Bibliokrafti ya Sesotho sa Leboa*. Pretoria: State Library.
13. Breed, J. 1956. *'n Oorsig oor die Moderne Noord-Sotho-Letterkunde tot 1954*. M.A. Dissertation. Pretoria: Universiteit van Pretoria.
14. Brooks, C. le R.B. Heilman 1948. *Understanding of Drama*. New Jersey: Englewood Cliff.
15. Burgess, A. 1985. *English Literature*. Hongkong: Longman Group (PE) Ltd.
16. Chatman, S. 1967. *Story and Discourse*. London: Cornell University Press.
17. Cohen, B.B. 1973. *Writing about Literature*. New Jersey: Englewood.
18. Conradie, P.J. 1968. *Hoe om 'n Drama Ontleed*. Pretoria: Academica.
19. Cuddon, J.A. 1979. *A Dictionary of Literary Terms Reviewed & ed.* London: Penguin Books.
20. Delafosse, M. 1916. *Contribution à l'étude du Théâtre chez le Noirs*. Ann, et Mèm: Com, èt, AOF.
21. Dhloomo, H.I.E. 1939. 'Nature and Variety of Tribal Drama'. *Bantu Studies*, 13, No1 (33-48).
22. Doke, C.M. 1936. 'Games, Plays and Dances of † Khomani' Bushmen'. *Bantu Studies*, 10 (465-479).
23. Elam, K. 1980. *The Semiotics of Theatre and Drama*. London: Methuen.
24. Evans, I. 1982. *A Short History of English Literature*. Aylesbury: Hazel Watson and Viney Ltd.
25. Finnegan, R. 1970. *Oral Literature in Africa*. Dar Es Salaam: Oxford University Press.
26. Genette, G. 1980. *Narrative discourse*. Oxford: Basil Blackwell.
27. Groenewald, P.S. 1976. Die ontwikkeling van die Noord-Sotho Verhaalkuns. *Studies in Bantoetale*. 3 (1-11).
28. Groenewald, P.S. 1983. The Literature in Northern Sotho: 1960-1982. *South African Journal African Languages*. 3(1) (1-22).

29. Groenewald, P.S. 1986. Die Noord-Sotho Ontreder. *Suid Afrikaanse Tydskrif van Afrikatale*. 6 (1): 10-17.
30. Groenewald, P.S. 1987. Periode Van Nostalgie. *Suid Afrikaanse Tydskrif van Afrikatale*. 7.(2): 58-63.
31. Groenewald, P.S. 1987. Verwesenliking. *Suid Afrikaanse Tydskrif van Afrikatale*. 7(3): 71-76.
32. Groenewald, P.S. 1989. Verhaalkuns na 1960. *Suid Afrikaanse Tydskrif van Afrikatale*. 9 (2): 52-58.
33. Groenewald, P.S. 1990. *Verhaalkategorieë in Noord-Sotho*. *Suid Afrikaanse Tydskrif van Afrikatale*. 10 (3): 93-97.
34. Groenewald, P.S. 1991. *Sesotho sa Leboa (Honores): Dingwalo*. Tshwane. Yunibesithi ya Tshwane.
35. Groenewald, P.S. 1992. *Sesotho sa Leboa. Dingwalo BA (Hons) Mongwalelo/Setaele*. Tshwane. Yunibesithi ya Tshwane.
36. Groenewald, P.S. 1993. *Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 2*. Pretoria: Via Afrika.
37. Groenewald, P.S. 1993. *Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 3*. Pretoria: Via Afrika.
38. Groenewald, P.S. 1995. *Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 4*. Pretoria: Via Afrika.
39. Groenewald, P.S. (s.a.). *Dintlhathuto tša dihlogwana tša Lenaneo la nyakišišo*. Pretoria: University of Pretoria.
40. Heese, M. le R. Lawton 1986. *The Owl Critic: An Introduction to the Literary Criticism*. Goodwood: Nasou Limited.
41. Hodek, B. 1965. *The Complete Works of William Shakespeare*. London: Spring Books.
42. Howard, S. 1924. *They Knew What They Wanted*. New York: Feedback Theatre Books & Prospero Press.
43. Howard, E.H. 1962. *Aspects of Fiction*. Canada: Little Brown and Company.
44. Howells, W.D. 1884. *The rise of Silas Lapham*. New York: Oxford University Press.
45. Jauss, H.R. 1975. *Der Leser als Instanz einer neue Geschichte der Literatur, Poetica (7)*. (325-344).

46. Keuris, M., G.M.M. Grobler, A. van der Merwe le M.S. Serudu. 1977. Tiragatšo. *Pukukgakollo ya Baithuti*. Pretoria. J.L. van Schaik.
47. Leacock, J. 1776. *The Fall of British Tyranny*. Boston: Gill and Powders and Willis.
48. Leacock, J. 1776. *American Liberty Triumphant, the First Campaign*. Philadelphia: Styner and Cist.
49. Leipoldt, C.L. 1961. *Die Heks*. Kaapstad: Nasionale Pers Boekhandel.
50. Lukács, G. 1981. *The Historical Novel*. Aylesbury, Bucks: Hazel Watson & Viney.
51. Madiba, M.J. 1978. *Nkotsana*. Pretoria: J.L. van Schaik.
52. Madiba, M.J. 1942. *Tsiri*. Pretoria: J.L. van Schaik.
53. Maila, R.A. 1997. *Tshekatsheko ya A Mo Swina Ngwanana 'Thakana*. M.A. Dissertation. Pretoria: University of Pretoria.
54. Maila, R.A. le M.J. Mojalefa 1998. Tšwetšopele ya *A Mo Swina Ngwanana 'Thakana*. *S. Afr. J. Afr. Lang.*, 18 (2) (45-49).
55. Marggraff, M.M. 1994. *The Moral Story in Zulu (1930-1935)*. M.A. Dissertation. Pretoria: University of Pretoria.
56. Marggraff, M.M. 1996. *A Study of Style. D.B.Z. Ntuli's Ucingo*. DLitt. Thesis. Pretoria: University of Pretoria.
57. Maserole, H.T. 1974. *American Literature, Tradition and Innovation: Chicago Vol.45: (4) (272-281)*. Heath.
58. Mc Closkey, J.J. 1871. *The Far West*. New York: New Canaan.
59. Merseve, W.J. 1994. *An Outline History of American Drama*. New York: Feedback Theatrebooks & Prospero Press.
60. Mojalefa, M.J. 1995. *Pego ye e beakantšwego ya Nyakišišo ya Makxothlo (Lekgothoane)*. DLitt. Thesis. Pretoria: University of Pretoria.
61. Mojalefa M.J. 1995. *Ntlhahle ya Pele (BA) Sepedi 102*. Pretoria: University of Pretoria.
62. Mojalefa M.J. 1995. *Ntlhahle ya Bobedi (BA) Sepedi 202*. Pretoria: University of Pretoria.
63. Mojalefa M.J. 2002. *Ntlhahle-Dingwalwa Sep 751*. Pretoria: University of Pretoria.
64. Mokgokong, P.C. 1972. *UNISA Lecture Note. Pretoria*. University of South Africa.

65. Moto, S.G. 1988. *Plot in Northern Sotho Drama with Special Reference to C.K. Nchabeleng's Work*. M.A. Dissertation. Sovenga: University of the North.
66. Moto, S.G. 1998. *The plays of C.K. Nchabeleng: A Literary Appraisal*. DLitt. Thesis. Potchefstroom: Potchefstroom University.
67. Murray, H.F. 1996. *The Problems of Style*. Oxford: Oxford University Press.
68. Ohman, R.M. 1972. *Prolegomena to the Analysis of Prose Style*. In H.S. Babb (ed). *Essays in Stylistic Analysis*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
69. O'Neill, E. 1928. *The plays of Eugene O'Neill*. New York: Random House.
70. Parrington, W.L. 1963. *Main Currents in American Thought. Vol. 3*. Harcourt.
71. Perrine, L. 1983. *The Story and Structure*. New York: Harcourt Brace Javanovich INC.
72. Phala, D.M. 1935. *Kxomo 'a Thswa*. Johannesburg: Afrikaanse Pers.
73. Phala, R.S. 1999. *Thellenyane Batlabolela: Tiragatšo ya Boitshwaro*. M.A. Dissertation. Pretoria: University of Pretoria.
74. Phalane, A.M. 1956. *Motangtang*. Pretoria: J.L. van Schaik.
75. Phokanoka, P. 1938. *Josefa Morwa wa Jakobo*. Eerste Fabrieke: Literature Depot Berlin Mission.
76. Potter, J.L. 1967. *Elements of Literature*. New York: Odyssey Press INC.
77. Procter, P. 1995. *Cambridge International Dictionary of English*. London: Cambridge University Press.
78. Rakoma, J.R.D. 1975. *Marema-ka-Dika*. Pretoria: J.L. van Schaik.
79. Ramaila, E.M. 1935. *Tša Bophelo bya Moruti Abraham Serote 1865-1930*. Eerste Fabrieke: Noord-Sotho Boekdepot.
80. Rimmon-Kenan, S. 1983. *Narrative Fiction Contemporary Poetics*. London: Methuen.
81. Ryan, R le S. Van Zyl 1982. *An Introduction to Contemporary Literary Theory*. Johannesburg: A.D.Donker (PTY) Ltd.
82. Schwellnus, G. 1938. *Lethabo la Bošexo bya Morena*. Eerste Fabrieke: Noord-Sotho Boekdepot.

83. Segers, R. 1980. *Het Lezen van Literatuur*. Baarn, Basisboeken Ambo.
84. SehloDIMELA, M.M. 1940. *Moelelwa*. Bloemfontein: Nasionale Pers.
85. SehloDIMELA, M.M. 1953. *Tša Maabane*. Bloemfontein: Via Afrika.
86. Seidler, H. 1959. *Die Dichtung*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
87. Serudu, S.M. 1989. *Koketsatsebo*. Pretoria: De Jager-Haum.
88. Serudu, S.M. 1987. *The Novels of O.K. Matsepe: A Literary Study*. DLitt. Thesis. Pretoria: University of South Africa.
89. Serudu, S.M. 1983. *Comparative Literature and African Literatures*. (Morulaganyi Gérard, A.S.). Pretoria: Via Afrika.
90. Serudu S.M. le D.M. Kgobe 1985. *Northern Sotho Study Guide 1 for NSE 203-Y*. Pretoria: University of South Africa.
91. Shakespeare, W. 1589. *King Henry vi*. London: Methuen.
92. Shakespeare, W. 1592. *King Richard iii*. London: Dent New York.
93. Shakespeare, W. 1612. *King Henry viii*. New York: Scribner.
94. Shakespeare, W. 1831. *Hamlet*. Oxford: Oxford University Press.
95. Shakespeare, W. 1907. *Julius Caesar*. Cambridge: Cambridge University Press.
96. Shaw, B. 1898. *Doctors' Dilemma*. Harmondsworth: Penguin.
97. Shaw, V. 1983. *The Short Story*. London: Longman.
98. Shipley, J.T. 1970. *Dictionary of World Literary Terms*. Boston: The Writer INC.
99. Spearman, D. 1996. *The Novel and Society*. London: Routledge & Kegan Paul.
100. Stallings, L. 1924. *What Price Glory?* New York: Theatre Guild, INC.
101. Tšekof, A.P. 1962. *Kgoboketšo ya Dingwalo II*. Moskba: Kgatišo ya Mmušo.
102. Strachan, A. 1988. "Uthingo Lwenkosazana's" van D.B.Z. Ntuli: 'n narratologiese Ondersoek. DLitt Thesis. Pretoria: University of Pretoria.
103. Tyler, R. 1787. *The Contrast*. New York: AMS Press.
104. Van Der Merwe, A.P. 1993. *The Didascalies as a Sign-System in Three Dramas by M.S. Serudu*. M.A. Dissertation. Pretoria: University of Pretoria.
105. Van Heerden, T. 1971. *Die Radiovervolgverhaal in Noord-Sotho*. M.A. Dissertation. Johannesburg: Randse Afrikaanse Universiteit.

106. Wellek, R. le Warren, A. *Theory of Literature*. Middlesex: Penguin.
107. Ziervogel, D. le P.C. Mokgokong. 1975. *Groot Noord-Sotho Woordeboek*. Pretoria: J.L. van Schaik.

C. DIPUKU TŠA TEORI TŠEO DI BADILWEGO (GA TŠA TSOPOLWA).

1. Allen, W. *The English Novel: A Short Critical History*. New York: E.P. Dulton.
2. Amani, K. 1995. *African Broadcasting Pioneers and the Origin of Radio Drama*. Southern Rhodesia: Central African Broadcasting Services.
3. Anon. 1997. *Theatrical Dictionary English-Afrikaans*. Durban: Butterworth.
4. Anon. (s.a) *The Writing of Plays for Radio*. Johannesburg: SABC: English Service Radio Drama.
5. Ash, W. 1985. *The Way to Write Radio Drama*. London: Elm Tree Books.
6. Ashley, L.R.N. 1968. *Authorship and Evidence: A Study OF Attribution and the Renaissance Drama*. Genève: Librairie.
7. Baldick, C. 1990. *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. Oxford: Oxford University Press.
8. Barnet, S. 1962. *Aspects of the Drama: A Handbook*. Toronto: Little Brown.
9. Barnouw, E. 1945. *Radio Drama in Action: Twenty-five Plays of a Changing World*. New York: Rinehart & Company, INC.
10. Barroll, F.L. le A.C. Cawley. 1975. *The Revels History of Drama in English. Vol 3 1576-1613*. London: Methuen.
11. Bentley, E. 1951. *The Play: A Critical Anthology*. Englewood Cliff. N.J: Prentice-Hall.
12. Bogard, T. le N.I. Oliver. 1965. *Modern Drama: Essays in Criticism*. London: Oxford University Press.
13. Bopape, L.M. 1987. *A Critical Assessment of H.D.N. Bopape's 'Makgale' as a Tragedy*. B.A.Hons Article. Pietersburg: University of the North.
14. Boshego, P.L. 1989. *Plot Structure in M.P. Makgamatha's 'Tau Modulathoko'*. B.A.Hons Article. Pretoria: University of the North.

15. Bourgault, L.M. 1995. *Television Drama in Hausaland: The Search for New Aesthetic and a New Ethic*. Bloomington: Indiana University Press.
16. Brandt, G.W. 1981. *British Television Drama*. New York: Cambridge University Press.
17. Brooks, M. 1985. *English, Radio Drama in South Africa*. M.A. Dissertation. Bloemfontein: University of Orange Free State.
18. Brooks, C., J.T. Purser le R.P. Warren. 1975. *An Approach to Literature*. New Jersey: Englewood Cliffs.
19. Cathode, R. 1932. *Drama not Crisis*. London: British Film Institute.
20. Clark, B.H. 1965. *European Theories of the Drama*. New York: Crown Publishers.
21. Bucks, D.S. 1944. *The American Drama of Ideas From 1890 to 1929*. Illinois: Evanston.
22. Corrigan, R.W. le J.L. Rosenberg. 1964. *The Context and craft of Drama*. Pennsylvanica: Chandler.
23. Crook, T. 1999. *Radio Drama*. London: Routledge.
24. Cruywagen, E. 1992. *The Radio Drama and the Radio Feature in South Africa: A Comparative Study*. M.A. Dissertation. Durban: University of Durban.
25. Davison, P. le R. Meyersohn. 1978. *Literary Taste, Culture and Mass Communication Vol. 10 Authorship*. Cambridge: Chadwyck.
26. Davison, W.P. le W. Phillips. 1981. *Mass Media: Systems and Effects (2nd Ed.)*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
27. Drakakis, J. 1981. *British Radio Drama*. New York. N.Y.: Cambridge University Press.
28. Driver, T.F. 1960. *The Sense of History in Greek and Shakespearean Drama*. New York: Columbia University Press.
29. Ellis-Fermor, U. 1948. *The Frontiers of Drama*. London: Methuen.
30. Esslin, M. 1987. *The Field of Drama: How the Signs of Drama create Meaning on Stage and Screen*. London: Methuen Drama.
31. Gaskell, R. 1972. *Drama and Reality: The European Theatre Since Ibsen*. London: Routledge & Kegan Paul.
32. Gassner, J. 1964. *Ideas in the Drama*. New York: Columbia University Press.

33. Gebbels, T. 1991. *The sound of Radio Drama*. London: Methuen.
34. Gooch, S. 1988. *Writing a Play*. London: A & C. Black.
35. Groenewald, P.S. 1976. Die Moraalstorie. *Studies in Bantoetale*, (3): 13-39.
36. Groenewald, P.S. 1989. Verhaalkuns na 1960. *South African Journal of African Languages*. 9 (2): 52-58.
37. Groenewald, P.S. 1990. Verhaalkategorieë in Noord-Sotho. *South African Journal of African Languages*. 10(3): 93-97.
38. Hardison, (Jr), O.B. 1965. *Christian Rite and Christian Drama in the Middle Ages*. Baltimore: The Johnson Hopkins Press.
39. Harris, W.V. 1992. *Dictionary of Concepts in Literary Criticism and Theory*. New York: Greenwood Press.
40. Harrison, M. 1993. *The Language of Theatre*. New York: Routledge.
41. Hawthorn, J. 1985. *Studying the Novel*. London: Edward Arnold.
42. Hawthorn, J. 1992. *A Glossary of Contemporary Literary Theory*. London: Hodder & Arnold.
43. Hay, M. 1986. *Radio Drama*. London: Plays and Players.
44. Heale, M. 1988. *Radio Drama: Poor Relation or Equal Partner*. M.A. Dissertation. Bloemfontein: University of Orange Free State.
45. Heese, M. le R. Lawton. 1986. *The Owl Critic: An Introduction to Literary Criticism*. Goodwood: Nasou.
46. Henn, T.R. 1966. *The Harvest of Tragedy*. London: Methuen.
47. Holmal, C.H. 1972. *A Handbook to Literature*. USA: The Bobbs-Merril.
48. Irscher, W.F. 1975. *The Nature of Literature*. New York: Holt, Rinehart & Winston INC.
49. Kennedy, A.K. 1983. *Dramatic Dialogue*. Cambridge: University of Cambridge.
50. Kirschner, A le L. Kirschner. 1971. *Radio Drama and Television*. New York: The Odyssey.
51. Kingson, W.K. le R. Cowgill. 1946. *Radio Drama Acting and Production*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
52. Kristeva, J. 1977. *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. Oxford: Basil Blackwell.

53. Lebaka, K.J. 1999. *Megokgo ya Lethabo: Kanegelorato ya Sepedi*. M.A. Dissertation. Pretoria: University of Pretoria.
54. Lenake, J.M. 1973. *B.M. Khaketla as Dramakunstenaar*. DLitt. Thesis. Pretoria: Universiteit van Suid Afrika.
55. Longworth, R. 1973. *The Design of Drama*. New Haven: Pendulum Press.
56. Mabley, E. 1972. *Dramatic Construction: An Outline of Basic Principles*. New York: Chilton Book.
57. Magapa, N.I. 1997. *Papetšo ya Dikaneglotseka tša Lebopa*. M.A. Dissertation. Pretoria: University of Pretoria.
58. Makaryk, I.R. 1993. *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory: Approaches, Scholars, Terms*. Toronto: University of Toronto Press.
59. Malumane, W.A. 1984. *Adaptation and Literary Texts: Matlala's "Tšhukudu" and the Biblical "Samson"*. B.A.Hons Article. Pretoria: University of South Africa.
60. Makgamatha, P.M. 1981. *A Critical Survey of the Plot in E.K.K. Matlala's Tragedy, Tšhukudu*. B.A.Hons Article. Pietersburg: University of the North.
61. Maredi, E.S. 1982. *A Critical Analysis of Character Portrayal in Northern Sotho Tragicomedies with Special Reference to Mahlodi S.J. Mminele*. B.A.Hons Article. Pietersburg: University of the North.
62. Mersand, J. 1949. *The American Drama Since 1930*. Port Washington, N.Y.: Kennikat Press.
63. Moabelo, D.B. 1989. *The Use of Imagery and Symbolic in E.K.K. Matlala's Tšhukudu*. B.A.Hons Article. Pietersburg: University of the North.
64. Moeketsi, R.H. 1991. *Radio Drama with Critical Reference to Three Broadcasts by Radio Sesotho*. M.A. Dissertation. Pretoria: University of South Africa.
65. Mojalefa, M.J. 1993. *Go ngwalelwa Radio Sengwalwa sa Tiragatšo*. (Radio Scriptwriting). Pietersburg: SABC.
66. Mokgalane, M.S. 1977. *Critical Evaluation of Tswala e a ja*. B.A.Hons Article. Pietersburg: University of the North.

67. Mokgobu, P.S.M. 1985. *Character Delineation in Northern Sotho Tragedies: Makgaleng's Tswala e a ja and Matlala's Tšhukudu*. B.A.Hons Article. Turfloop: University of the North.
68. Moloisi, G.T. 1989. *The Structure of the Plot in M.S. Serudu's Kelelagobedi*. B.A.Hons Article. Pietersburg: University of the North.
69. Mönnig, H.O. 1967. *The Pedi*. Pretoria: J.L. van Schaik.
70. Mothapo, P.M. 1985. *Stageability in C.K. Nchabeleng's Dramatic Works: Sealogana*. B.A.Hons Article. Pietersburg: University of the North.
71. Moto, S.G. 1980. *Maredi's Language in "Mo go fetileng Kgomo"*. B.A.Hons Article. Pietersburg: University of the North.
72. Mtshali, A.K. 1987. *Plot and Character in H.D.N. Bopape's 'Dikeledi'*. B.A.Hons Article. Pretoria: University of South Africa.
73. Ntuli, D.B. le C.F. Swanepoel. 1993. *Southern African Literature in African Languages: A Concise Historical Perspective*. Pretoria: Acacia.
74. Odendaal, L.B. 1967. *Prinsipes van die Radiodrama, soos afgelei van Afrikaanse Radiodramas*. M.A. Dissertation. Pretoria: Universiteit van Pretoria.
75. Olson, E. 1968. *The Theory of Comedy*. Bloomington: Indiana University Press.
76. Onega, S. le J.A.G. Landa. 1996. *Narratology: An Introduction*. London and New York: Longman.
77. Pickering, D. 1988. *Dictionary of the Theatre*. London: Market House Books.
78. Roby, R.C. le B. Ulanov. 1962. *Introduction to Drama*. New York: McGraw-Hill.
79. Roudané, M.C. 1996. *American Drama Since 1960 : A Critical History*. New York: Twayne Publishers.
80. Sanger, K. 2001. *The Language of Drama*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
81. Satyo, N. le M.W. Jadezweni 2001. 'The Art and Craft of Sound Effects in two Radio isiXhosa Dramas'. *South African Journal of African Languages*. 21 (2): 176-184.

82. Seipieri, A. 1989. *On the Language of Drama*. Pretoria: University of South Africa.
83. Smith, M. 1994. *Die Afrikaanse Televisiedrama as Kritiese Apparaat: Konsepte en Terme*. D.Litt. Thesis. Bloemfontein: Vista University.
84. Smith, M.S. 1989. *Die Afrikaanse televisiedrama binne die Afrikaanse Literatuursisteem – 'n funksionele benadering*. M.A. Dissertation. Bloemfontein: U.O.VS.
85. Szondi, P. 1965. *Theory of the Modern Drama*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
86. Taylor, G. 1957. *Writing a Play*. London: Herbert Jenkins.
87. Thompson, A.R. 1942. *The Anatomy of Drama*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
88. Wales, K. 1990. *A Dictionary of Stylistics*. London: Longman.
89. Wallis, M. le S. Shepherd, S. 1998. *Studying Plays*. Second Edition. London: Arnold Hodder Headline Group.
90. Williams, R. 1954. *Drama in Performance*. London. Penguin Books.

13 Summary

The aim of this investigation is to examine and discuss the growth and development of the Sepedi drama. With the aim in mind, both written (stage) dramas and radio dramas that were broadcast and appeared in book form at a later stage were taken into account. Traditional rituals that are regarded as dramas by some researchers also received attention. A comparison of these various works shows (a) how the way of life and cultural views of the Bapedi have changed due to adaptation to changing circumstances, (b) how the authorship of the authors has developed and (c) which tendencies are present in drama.

In a study such as the one undertaken here, it is essential that the concept 'drama' be defined very clearly, mainly because the so-called traditional production differs vastly from conventional works such as the stage drama and the radio drama. The works of Finnegan (1970) and Dhlomo (1939) played a very important role in the discussion of the traditional drama. Differences and similarities between stage, radio and traditional drama were recorded in detail.

The period from 1935 (the year in which the first written literary work appeared in Sepedi) to 1994 is covered with regard to written works. Problems in connection with the publication of literary works compelled the researcher to use 1994 as the cut-off date in his research. Such problems are only briefly mentioned.

The growth and development of the Sepedi drama is presented mainly in the form of an evaluative historical report. At the same time, it is also pointed out how the writing skills of the dramatists improve, particularly after the sixties when radio dramas were first broadcast in Sepedi. In order to point out the different tendencies in Sepedi drama, other literatures were examined for criteria that can be used for such groupings. The Serudu (1983) and Groenewald (1983) classifications that cover phases or periods in literature as a whole and not just drama were also examined. Whereas the English discuss the growth of drama in terms of

historical, social and political happenings or circumstances, Serudu (1983) and Groenewald (1983) divided their discussion of the phases of development into periods of ten years.

In order to discuss the development of Sepedi drama in terms of tendencies or phases, this study has concentrated on two issues, namely the content and the arrangement of the facts by the author. Authors started writing more and more about apartheid and the decay of traditional manners and customs. The latter clearly represents the drastic changes that took place on a socio-cultural level. With regard to the second task, namely the processing of material to form a drama, there are two distinct groupings in connection with written works: (a) stage drama and (b) radio drama. Although the writing skills in the creation of stage drama did improve in the course of time, the stage drama was never of the same standard as the radio drama. The reason for this is obvious; stage drama has hardly ever been performed and there is no feedback from the spectator body (like critics). These works were furthermore kept alive artificially by the school syllabus. This has the result that these two drama groupings constitute the important development phases of the Sepedi drama.

One may not, however, lose sight of the fact that the traditional drama not only still exists and is still being ‘performed’ but that it has been renewed and has adapted to modern circumstances. Three groupings that reflect the development and growth of Sepedi drama can thus be distinguished at present.

13.1 Key Concepts

Traditional drama

Stage drama

Radio drama

Performance

Production

Apartheid

Dialogue

Development/growth

Grouping

Feedback

14 Samevatting

Die voorneme en doel van hierdie ondersoek is om die groei en ontwikkeling van die Sepedi-drama na te gaan en te beskryf. Met die oog hierop is nie slegs geskrewe (verhoog-) dramas in aanmerking geneem nie, maar ook die radiodramas wat uitgesoek is en daarna in boekvorm verskyn het. Aandag is ook aan tradisionale rituele gegee wat deur sommige ondersoekers as dramas beskou word. Deur 'n vergelyking van hierdie werke word daar aangedui (a) hoe die lewenswyse en kulture opvattinge van die Bapedi deur aanpassing by veranderde omstandighede verander het, (b) hoe die skrywerskap van die outeurs ontwikkel het, en (c) watter tendense in die dramakuns werksaam is.

In 'n studie soos hier aangepak, is dit noodsaaklik dat die dramabegrip behoorlik omskryf word, hoofsaaklik omdat die sg. tradisionale opvoeringstuk ruimskots van die konvensionele werke soos die verhoog- en die radiodrama verskil. Om die tradisionele drama te beskryf, is daar swaar op die werke van Finnegan (1970) en Dhlomo (1939) gesteun. Verskille en ooreenkomste tussen die verhoog-, radio- en tradisionele dramas is noukeurig aangeteken. Wat die geskrewe werke betref, word die tydperk vanaf 1935 (toe die eerste geskrewe literêre werk in Sepedi verskyn het) tot 1994 gedek. Probleme rakende die publikasie van literêre werke het die ondersoeker genoodsaak om 1994 as afsluitingsdatum in sy navorsing te gebruik. Dié probleme word slegs kortliks genoem.

Die groei en ontwikkeling van die Sepedidrama word in hoofsaak as 'n evaluerende historiese verslag aangebied. Terselfdertyd word ook aangedui hoe die outeurs se vaardigheid in die skryf van dramas toeneem, veral na die sestigerjare toe begin is met die uitsaai van die radiodrama in Sepedi. Om die verskillende tendense in die Sepedidramakuns uit te wys, is daar na ander letterkundes gekyk om te sien watter maatstawwe vir sodanige groeperinge gebruik kan word. Ook is die fase- of tydperkindelinge van Serudu (1983) en Groenewald (1983) nagegaan waar hulle egter die hele terrain van die letterkunde bestryk het, en nie net

die dramakuns nie. Waar die Engelse die groei van die dramakuns in terme van historiese, sosiale en politieke gebeurtenisse of omstandighede beskryf, het Serudu (1983) en Groenewald (1983) periodes van 10 jaar geneem om ontwikkelingsfases te beskryf.

Om die ontwikkeling van die Sepedidramakuns in terme van tendense of fases te beskryf, is in hierdie ondersoek op twee sake gekonsentreer, te wete, die inhoud en die samestelling van die feite deur die outeur. Inhoudelik het outeurs toenemend oor apartheid en die verval van tradisionele sedes en gewoontes geskryf. Laasgenoemde bied 'n duidelike voorstelling van die ingrypende veranderinge wat op sosio-kulturele vlak plaasvind. Wat die tweede saak betref, nl. die verwerking van gegewens tot 'n drama, is daar t.o.v. die geskrewe werke, twee duidelike groeperinge: (a) die verhoogdrama en (b) die radiodrama. Hoewel die skryfvaardigheid by die daarstelling van die verhoogdrama met die gang van die tyd verbeter het, het dit nooit die peil bereik wat die radiodrama daarstel nie. Die rede lê voor die hand; die verhoogdrama ken haas geen opvoering nie, en 'n terugvoer van die toeskouerkorps (soos kritiek) bestaan nie. Verder is dié werke deur die skoolsillabus kunsmatig aan die lewe gehou. Dit bring mee dat hierdie twee groeperinge van die drama die belangrike ontwikkelingsfases van die Sepedidrama bied. Wat egter nie uit die oog verloor mag word nie, is dat die tradisionele drama nie net nog bestaan en 'be-oefen' word nie, maar dat hy 'n nuwe baadjie aangetrek en by moderne omstandighede aangepas het. Dit kom dus daarop neer dat daar teenswoordig drie groeperinge in die Sepedidramakuns onderskei kan word wat die ontwikkeling en groei daarvan weerspieël.

14.1 Sleutelbegrippe

Tradisionele drama

Verhoogdrama

Radiodrama

Uitvoering

Opvoering

Apartheid

Dialoog

Ontwikkeling/groei

Groepering

Terugvoering